T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
TASAVVUF

BİR SÛFÎ OLARAK MEHMET ŞEMSETTİN ULUSOY'UN ŞEHİR ALGISI

DOKTORA TEZİ

BETÜL TARAKÇI

BURSA 2022

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
TASAVVUF

BİR SÛFÎ OLARAK MEHMET ŞEMSETTİN ULUSOY'UN ŞEHİR ALGISI

DOKTORA TEZİ

BETÜL TARAKÇI

Danışman:
PROF. DR. SALİH ÇİFT

BURSA 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim, Tasavvuf Bilim Dalı'nda 711523023 numaralı Betül TARAKÇI'nın hazırladığı "Bir Sûfî Olarak Mehmet Şemsettin Ulusoy'un Şehir Algısı" konulu Doktora ile ilgili tez savunma sınavı, .../.../... günü …… - ……..saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ……..….. (başarılı/başarısız) olduğuna …… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı) Prof. Dr. Salih Çift BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ	Üye Prof. Dr. Abdullah Kartal BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Üye Doç. Dr. Saadet Maydaer BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ	Üye Prof. Dr. Vahit Göktaş ANKARA ÜNİVERSİTESİ
	Üye Prof. Dr. Ahmet Ögke AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

...../...../ 20.....

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA BENZERLİK YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

30/06/2022

BİR SUFİ OLARAK ŞEMSETTİN ULUSOY'UN ŞEHİR ALGISI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 200 sayfalık kısmına ilişkin, 25/06/2022 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal (benzerlik) tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 11'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal (benzerlik) içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

30. 06.2022

Adı Soyadı:	BETÜL TARAKÇI
Öğrenci No:	711523023
Anabilim Dalı:	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Programı:	TASAVVUF
Statüsü:	☐ Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman
Prof. Dr. SALİH ÇİFT

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Bir Sûfî Olarak Mehmet Şemsettin Ulusoy’un Şehir Algısı” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynakların usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

30.06.2022

Adı Soyadı	: BETÜL TARAKÇI
Öğrenci No	:711523023
Anabilim/Anasanat Dalı	: TİB/TASAVVUF
Statüsü	: Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Betül TARAKÇI
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Tasavvuf
Tezin Niteliği	: Doktora
Sayfa Sayısı	: xix+190
Mezuniyet Tarihi	: ……/09/2022
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. SALİH ÇİFT

BİR SÛFÎ OLARAK MEHMET ŞEMSETTİN ULUSOY'UN ŞEHİR ALGISI

Bu çalışma Bursa Niyazî-i Mısrî Dergâhı son şeyhi Şemsettin Efendi'nin içinden süzüldüğü medeniyetin bir özeti olan şehri kendine özgü bir yolla nasıl idrak ettiğini gösterme çabasıyla gerçekleştirilmiştir. Kendisinin verdiği somut bilgilerin bugünkü şehir çalışmaları şablonlarından biri çerçevesinde kullanılabilirliğinin sınanması yolu ile eserleri tematik ve kronolojik olarak insan-mekân-kültür çerçevesinde yeniden kurgulanmıştır. Bunun için eklektik bir metodoloji ile şehre ait unsurlarla bir sûfî duyarlılığı tarihsel bir konumlandırma ışığında birleştirilmiş ve disiplinler arası bir yönelimle incelenmiştir. Şemsettin Efendi'nin kendi dergâhından yola çıkarak genişlettiği insan ağını nasıl kurduğu, şehri fiziksel olarak nasıl tarif etttiği, mekâna dâir hangi duyarlılıkları taşıdığı, yüzyıllardır süregelen şehir ve tekke kültürünün silikleşmiş izlerini devletin çöküş arifesindeki fikrî sancıların yansıması olan risalelerinden umdeler katarak özgün bir insicamla 'şehir tarihi' başlığı altında nasıl sentezlediği tespit edilmiştir. Eserleriyle somutlaştıracak olursak bu çalışma *Gülzâr-ı Mısrî*'de pîrinin menakıbının daha iyi anlaşılmak istenmesine binâen ihvanın ben-idrakinin ihyâsında, Bursa vefeyatnâmelerinin devamı olan *Yâdigâr-ı Şemsî* ve *Bahâr-ı Şemsî'*de şehirdeki insan unsurunun yeniden sınıflandırılmasında, *Medâr-ı Şemsî, Devvâr-ı Şemsî, Karâr-ı Şemsî* ve *Hâkisâr-ı Şemsî'*de şehir mekânının tanziminde, risaleleri ve Âyine-i *Diyâr-ı Şemsî* bünyesinde ise zaman şuurunun yeniden kurgulanıp varlık, bilgi ve değerlerin ona göre tanımlanmasında Şemsettin Efendi'nin izini sürmüş; bir sûfînin şehre niçin, nasıl baktığını ve bu bakışın diğerlerinden farkını ortaya koymaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Şehir Tarihi, Terakkî, Bursa, Şemsettin Ulusoy

ABSTRACT

Name and Surname	: BETÜL TARAKÇI
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Basic Islamic Sciences
Branch	: Tasawwuf
Degree Awarded	: Doctorate
Page Number	: xix+190
Degree Date	: …../09/2022
Supervisor/s	: Prof. SALİH ÇİFT

SEMSETTIN ULUSOY'S CITY PERCEPTION AS A SÛFÎ

The last sheikh of the Mısri dervish lodge of Bursa, Şemsettin Ulusoy (d.1936) directed his inspiration towards a unique proposition by composing an urban history, instead of mourning over a tradition whose institutions were demolished. Şemsettin Efendi, establishing a safe place with his works' depicted a transformation of a collective mindset from the lodges to the culture of the city and its daily life, reading the necessities of the era precisely and turning it into a form. This research, based on his *Âyine-i Diyâr-ı Şemsî* which summarises his works about the city of Bursa, explains how he set the city as the ground for his ideas of progress, and how the city gained a new face in the context of interaction with its religious, social and political surroundings and its conservation and modernisation. In other words, this work aims to show how Şemsettin Efendi encompassed the city, not only with his devotion to the lodge but also with his understanding of existence. He summarised, in his own particular way, the city which is a manifestation of the civilisation it emanated from.

Key Words: Tasawwuf, Urban History, Progress, Bursa, Şemsettin Ulusoy

ÖNSÖZ

Bursa Niyazî-i Mısrî Dergâhı son şeyhi Şemsettin Ulusoy (ö. 1936) kurumları ortadan kaldırılmış bir geleneğin yasını tutmamış, o gelenekten aldığı ilhamı kaleme aldığı şehir tarihiyle özgün bir teklife dönüştürmüştür. Şemsettin Efendi şehrin taşına dahi sirayet eden tasavvufî hayatı adeta kendine güvenli bir mevki oluşturduğu eserlerinde işlemiş, dönemin gerekleri ve ihtiyaçlarını isabetle okuyarak şehre dâir müktesebatını yeniden kurgulamıştır. Bursa ile alâkalı eserlerinin özeti mahiyetinde olan *Âyine-i Diyâr-ı Şemsî*'den yola çıkılan bu çalışmada Şeyh Efendi'nin şehrin dinî, sosyal, siyasî muhiti ile etkileşimi, muhafazası ve modernizasyonu sarkacında şehrin büründüğü yeni yüzü aktarımı ve terakkîyi sağlayacak fikirleri için şehri zemin kılışı anlatılmaktadır. Başka bir deyişle bu çalışma, Şemsettin Efendi'nin yalnızca meşihat vazifesi ile değil sahip olduğu varlık telakkîsi ile şehri nasıl kuşattığını gösterme çabasındadır.

Bursa'daki tasavvufî hayata olan alâka bu çalışmanın yazarını beş sene önce daha planlı ve bilinçli bir yola sevketmiş, Mustafa Kara doktora dersinde *Yâdigâr-ı Şemsî*'nin ilk baskısını imzalayarak verdiğinde talebesi bir hazinenin içine düştüğünü farketmemiştir. Şemsettin Mısrî'yi keşfetmek Bursa'nın taşına toprağına aşina olmak demektir. Osmanlı Devleti'nin sarsıldığı zamanlarda bile Bursa'da canlı bir tasavvufî neşve olduğunu yazan Şemsettin Efendi'yi Mustafa Kara anlatmakta, Safiyüddin Erhan Eşrefoğlu ise Numaniye Dergâhı'nda hâlen yaşatmaktadır. Artık yerinde olmayanlarla birlikte yetmiş küsûr dergâhın yerini haritada belirlemekle başlayan bu serüvenin kimi zaman sokak, kimi zaman satır aralarında müşahede edilen zevkini bu çalışmayı okuyanların da yaşaması temenni edilmektedir.

Şemsettin Efendi'nin arşivinden haberdar olmak bir şehri mezar taşlarına değin tespit etmek demektir. Kayda geçirilmiş bu detaylı unsurlarla bir heykel yontmak tek başına elbette mümkün olmamıştır. Mustafa Kara'nın cazip lâkin dipsiz kuyulardan ısrarla geri çağırışı, çınaraltı ferahlığını hâiz odasındaki 'ideal dinleyici' tavrı bu acemi yazarın sadece akademik değil diğer şahsî çabaları için de mîyar olmuştur. Yarım kalan her iş gibi bu işin ağırlığını dengelemenin meşakkati Salih Çift'e düşmüştür. Müşkülpesent talebesine kapısını her daim açık tutan danışmanıma sabrı, hoşgörüsü ve teşvikleri için

müteşekkirim. Ayrıca şehir tarihi formasyonu olmayan talebesine uzun telefon görüşmelerinde tahammül edip yol yordam öğreten eş danışmanım Yunus Uğur'a; bir rehber misali çizdiği açık ve sağlam vizyonla odasından her seferinde teskin ederek uğurlayan gayri resmî danışmanım Saadet Maydaer'e, kritik soru ve tenkitleriyle her defasında toparlanmamı sağlayan Abdullah Kartal'a, arabulucu tavırları ve isabetli tavsiyeleri için Ahmet Ögke ve Vahit Göktaş'a, kaynak paylaşımındaki cömert tavrı için Uludağ Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Hasan Basri Öcalan'a, akademisyenliğin ötesinde bir örneklik teşkil eden ve sakatat terapileri boyunca yüreklendirmekten usanmayan Gülbeyaz Karakuş'a, alınan keskin virajlarda eşlik edip feraha çıkaran Hatice Umut ve Fulya İbanoğlu'na, ihtiyaç duyulan her an yaptığı geri dönüşlerle zihin ve gönül uyandıran Nil Aynalı'ya teşekkür ediyorum. Umudun cılızlaştığı zamanlarda yarattığı kıvılcım için Dr. İsa Kayaalp'e, İSAM Kütüphanesi ve Hünkâr Kublay Boran başta olmak üzere Bursa Şehir Belgeliği çalışanlarına, kıymetli fikirlerini ve dostluklarını paylaşan Gözde Özelce, Elif Tarakçı, Sevinç Akay, Büşranur Kocaer, Melek Girgin ve Dr. Gülsün Odabaş'a, Dr. R. Cemil Ötker ve sevgili ailesine, Dr. Abdülhakîm Mehmet Üçışık'a, Bursa şehrini yaşanılır kılan Ayla&Safiyüddin Erhan Eşrefoğlu'na, Ali Ulvi Saykal ve sohbet ehline, öğrettiği origami numûneleriyle tezin zorlu gecelerini sabaha kavuşturan Bursa Şehir Kütüphanesi emekli müdiresi Nezaket Özdemir'e, hayır duaları ve iç ısıtan çorbaları için Yaşare Kara'ya, göç eden/geride kalan Kavaklı Mahallesi sakinlerine, mahlûkatın dilini öğreten sokak kedim Şehir'e ve Şehir'i sevmeyi öğreten Zeynep Maral'a ayrıca şükran borçluyum.

Nihâî değil nâmütenâhî minnettarlığım, 'Bu şarkı hiç bitmesin' kıvamında olduğunda dahi inancını kaybetmeyip kaldırabileceğinden fazlasını yüklenen küçük teyzeme, onunla olamadığım her anın sızısını yine ondan aldığım muhabbet ve cesaretle bastırdığım biricik kardeşime, aldıkları kutlu emanetten geceler boyu süzdükleri gülsuyu ile etrafını yeşerten sevgili annem ve babamadır.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA BENZERLİK YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMİN METNİ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
İÇİNDEKİLER ..... **x**
KISALTMALAR ..... **xii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN ÖRDÜĞÜ İNSAN AĞI (1870-1925)

A. SON DÖNEM MEŞAYİHİ 17
1. SA'DÎ MEŞAYİHİ 18
2. MISRÎ MEŞAYİHİ 23
3. NAKŞÎ MEŞAYİHİ 26
4. KĀDİRÎ MEŞAYİHİ 31
5. UŞŞÂKÎ MEŞAYİHİ 32
B. PÎR'İN İZİNDE KARŞILAŞILANLAR 33
1. LİMNİ 34
2. MİDİLLİ 39
3. SELANİK 44
4. İSTANBUL 46
5. İSTANBUL/KARŞI YAKA 50
C. İSTİBDATA MARUZ KALAN MEŞAYİH 57
D. BURSA MEB'ÛSÂNI 60
E. KURTULUŞ HENGÂMESİ 68
1. BURSA'NIN İŞGALİ 77
2. ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN TEVKİFİ 79
F. ALTERNATİF VAZİFELER 82
G. BİR DEVRİN KAPANIŞI 87

İKİNCİ BÖLÜM

KUTSAL-MODERN ARASINDA ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN ŞEHİR MEKÂNINA DÂİR NOTLARI

A. YAPIM 98
1. VEFİK PAŞA 99
a. Belediye Binası 99
b. Meydan-ı Osmanî 100

c. Yeni Açılan Caddeler ve Mahalleler 102
d. Mezarlıklar 105
2. ŞEYH SÂBİT EFENDİ 108
3. FABRİKATÖR OSMAN EFENDİ 111
4. REŞİT MÜMTAZ PAŞA 112
a. Müze 116
B. YIKIM 120
1. ŞEHİRDE MEZARLIK İMHALARI 121
2. AÇIK HAVA MÜZESİ 122
3. ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN ŞAHSÎ GAYRETLERİ 124
4. ASRÎ MEZARLIKLARIN AÇILIŞI 127
5. MEZARLIKTA YAZANLAR 130
6. CENAZE ALAYLARININ SONU 132

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEMSETTİN EFENDİ'YE GÖRE ŞEHRİN TERAKKÎSİ

A. İTİYAT/İTİKAT İKİLEMİNDE ŞEHİRDE TERAKKÎYE ENGEL OLAN ÂDETLER 141
1. TÜRBE, TEKKE VE CAMİLERE MÜRACAAT 143
2. ŞEHRE MAHSUS OLANLAR 148
3. NUSKACILIK, TEFEÜL, HATİMLER, BUHÂRÎLER 149
B. ŞEHİRDE TERAKKÎYİ SAĞLAYACAK TEKLİFLER 153
1. DİLENCİLİĞİN TERKİ 156
2. YERLİ MALINA RAĞBET 159
3. KEŞİŞ DAĞI VE KAPLICALARIN ISLAHI 163
4. ÂDÂB-I MUÂŞERET 167

SONUÇ 173

KAYNAKÇA 176

EKLER 189

EK I: ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN BİYOGRAFİSİ 189
EK II: ÂYİNE-İ DİYÂR-I ŞEMSÎ'NİN FİHRİSTİ 194

ÖZGEÇMİŞ 199

KISALTMALAR

bk.	Bakın
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
h.	Hicrî
HİP	Hürriyet ve İtilaf Partisi
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
MM	Meclis-i Meşayih
neş.	Neşreden
no.	Numara
SM	Sırât-ı Müstakîm
SR	Sebîlürreşâd
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	Ve diğerleri

GİRİŞ

Bu çalışma Bursa Niyâzî-i Mısrî Dergâhı son şeyhi M. Şemsettin Efendi'nin (ö.1936) yaşadığı şehre dâir kaleme aldığı eserlerinden[1] ve onların özeti mahiyetinde olan *Âyine-i Diyâr-ı Şemsî*'den hareketle şehir telakkîsini konu edinmektedir. Şeyh Efendi'nin yalnızca meşihat vazifesi ile değil sahip olduğu varlık anlayışı muvâcehesinde şehri nasıl kuşattığı, diğer bir deyişle içinden süzüldüğü medeniyetin bir hâsılası olan şehri kendi tasavvuru etrafında yaşadığı tecrübelerle nasıl yansıttığı sorusuna cevap aranmıştır. Kendisinin on yıllar süren tefekkürî faaliyetinin semeresi olan külliyâtının ayrıntılarına sinen idraki ortaya çıkarmak için öne çıkarılan sorular kabaca şunlardır: Şemsettin Efendi kendi dergâhından yola çıkarak genişlettiği insan ağını nasıl örmüş, şehir mekânına dâir hangi duyarlılıkları taşımış, yüzyıllardır süregelen şehir ve tekke kültürünün silikleşmiş izlerini devletin çöküş arifesindeki fikrî sancıların yansıması olan risalelerinden[2] umdeler katarak özgün bir insicamla *Bursa'ya Dâir Tarihî İctimâî Bir Eserdir* alt başlıklı *Âyine-i Diyâr-ı Şemsî* isimli eserinde nasıl sentezlemiştir?

Bu soruları Şeyh Efendi'nin eserleri ile somutlaştıracak olursak elinizdeki çalışma *Gülzâr-ı Mısrî*'de pîri Niyâzî-i Mısrî'nin menâkıbının daha iyi anlaşılmak istenmesine binâen ihvanın "ben idraki"nin inşasında, Bursa vefeyatnâmelerinin devamı olan *Yâdigâr-ı Şemsî* ve *Bahâr-ı Şemsî'*de şehirdeki insan unsurunun tasnifinde, *Medâr-ı Şemsî-Devvâr-ı Şemsî-Karâr-ı Şemsî* ve *Hâkisâr-ı Şemsî'*de şehir mekânının tanziminde, risaleleri ve *Âyine-i Diyâr-ı Şemsî* bünyesinde ise zaman şuurunun yeniden kurgulanıp varlık, bilgi ve değerlerin ona göre tanımlanmasında Şemsettin Efendi'nin izini sürme niyetindedir. Netice itibarıyla bu iz "Bu dünyanın meseli bir ulu şâra benzer/ Velî bizim ömrümüz bir tîz pazara benzer" sözü mûcibince kudretli bir devrin kapanışına şahit olan Şemsettin Efendi'nin nüfuz etmeye çalıştığı şehrin, devraldığı ve edindiği zaman ve

[1] Üç cilt halinde yazdığı *Gülzâr-ı Mısrî*/Niyazî-i Mısrî menâkıbı, *Yâdigâr-ı Şemsî*/Bursa Dergâhları, *Bahâr-ı Şemsî*/Bursalı Meşhurlar, ayrıca *Karâr-ı Şemsî*/Bursa Mezarlıkları, *Ezhâr-ı Şemsî*/Bursa Şairleri, *İ'timâr-ı Şemsî*/Bursa Ulucami, *Hâkisâr-ı Şemsî*/Bursa Türbeleri, *Medâr-ı Şemsî*/Bursa Camileri, *Devvâr-ı Şemsî*/Bursa Medreseleri, *Dildâr-ı Şemsî*/Limni Seyahatleri ve *İntizâr-ı Şemsî*/Bursa türbelerindeki inanışlar.

[2] Meşrutiyet döneminde gelişen yeni bir İslâm tarihi yazma düşüncesi ekseninde kaleme aldığı, daha ziyade dinin terakkîye mâni olmadığı fikrini tartıştığı onu aşkın risaledir.

mekân idraki içinde içselleştirdiği tecrübede aranacaktır. Bu minvalde çalışmanın amacı şehir imgesinin öne çıktığı modern dönemde şehir tarihi yazınına aşina olan bir şeyh efendinin şehirle alâkalı ne gibi hassasiyetler taşıdığını anlamlandırmaya çalışmak ve diğerlerinden farkını ortaya çıkarmaktır.

Şemsettin Efendi'nin yaşadığı şehrin tarihini yazmasında kendi arzusu kadar devrin getirdiği olanak(sızlık)lar da şüphesiz etkili olmuştur. O zamana kadar nispeten kendinden emin yaşayan meşayihin XX. yüzyılda konumları yeniden şekillendirilmeye çalışıldığında Şemsettin Efendi bu etkiden ârî olarak kendi anlam dünyasında şehrini anlatma yolunu seçmiştir. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin gücünün şehir imgeleriyle görünür kılındığı ve üretildiği[3] zamana rastlamaktadır. Şeyh Efendi'nin vefatından birkaç sene önce beş ayda derlediği, el yazması olan Âyine-i *Diyâr-ı Şemsî* isimli eseri, 890 sayfalık metne ilaveten 93 sayfa hüsnühat ve fotoğraflardan oluşmaktadır.[4] Hamdele-salvele ile başlayıp tarikat silsilesi ile biten eserin ayırıcı vasıflarından biri de *müncî-yi millet* Mustafa Kemal için yazılan "Kudûmiyye" ve "Berâ-yı Cumhuriyet" şiirleridir. Şemsettin Efendi, 'Bursamız'a Dâir Yazılan Tarihî Âsâr Hakkında' başlığıyla eserinin sonunda Bursa hakkında yazan ve kendisinin de faydalandığı müelliflerden kısaca bahseder. Müelliflerin ilki Mehmed Râif Bey'in (ö. 1917) *Mir'ât-ı İstanbul*'undan[5] ilham alarak *Mir'ât-ı Bursa*'yı kaleme alan, emekliliğini Bursa'da geçiren Şam eski kadısı Nâib Efendi'dir (ö. 1909). Bir diğeri *Bursa Rehberi*'ni ve *Bursa Tarihi Kılavuzu* adlı eserinin birinci cildini kaleme aldığı halde Cihan Harbi'nde şehit olması sebebiyle ikinci cildini tamamlayamayan Mülâzım Kadri Bey'dir ki Şemsettin Efendi ile Tarih Encümeni'nde birlikte çalışmışlardır. Sonuncusu ise Üçüncü Bursa Sergisi dolayısıyla 1920 yılında bir araya getirilen ve bir komisyon tarafından neşredilen *Bursa Sergisi Rehberi*'nin müellifi

[3] Kathryn Ebel, "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları", çev. N. Bilge Özel, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* [Türk Şehir Tarihi Sayısı], 3/6 (2005), 497.

[4] Eserin fihristi için bk. EK II.

[5] *Mir'ât*, İstanbul üzerine bir Türk tarafından yazılmış ilk eserdir. Eser 2021 yılında TTK tarafından yayınlanmıştır. Kuleli Askerî Lisesi'nde uzun yıllar ders veren Davutpaşalı Mehmed Râif Bey, Bursalı Mehmed Tâhir'e göre Nakşibendiyye tarikatındandır (Bursalı Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri,* haz. M. Yekta Saraç [Ankara: TÜBA, 2016], 3/1000-1001). Müellif, Hüseyin Ayvansarâyî'nin *Hadîkatü'l-cevâmi* adlı eserini tekrarlamakla birlikte yapı kitabelerini ekleyerek katkıda bulunmuştur. Bunun dışında *Topkapı Sarayı Hümâyunu ve Parkı'nın Tarihi, Sultanahmed Parkı ve Âsâr-ı Atîkası* (İstanbul: Yay Yayıncılık, 2010) adıyla yayımlanmış çalışmaları vardır. Yayımlanmayanlardan ikisi *Ba'de'l-Feth Cevâmi'-i Şerîfe'ye Tahvîl Olunan Kenâis* ve *İstanbul'un Ahvâl-i Kadîme-i Temeddün ve Ümrânı* başlıklarını taşır (Semavi Eyice, "Mehmed Râif, Davutpaşalı", *TDV İslâm Ansiklopedisi* [Erişim: 25 Haziran 2022]).

Hacıbeyzâde Ahmed Muhtar'dır.[6] Lâkin bahsi geçen bu eserler Şemsettin Efendi'ye göre istediği gibi bir Bursa tarihine denk gelmemektedir. Kendisi onlardan ve Bursa vefeyatnâmelerinden başka kadı sicillerini, fermanları, vakfiyeleri, salnameleri, Müftülük Dairesi'ndeki kayıtları, tezkireleri, menâkıbnameleri, seyahatnâmeleri, Osmanlı/Bizans kroniklerini ve şahsî tanıklıklarını kullanarak '…yirmi otuz senedir derûnumda câygîr olmuştu' dediği arzusunu 1933 yılında gerçekleştirmiş ve *Âyine-i Diyâr-ı Şemsî*'yi kaleme almıştır.[7] 1950'lere kadar diğer şehir tarihi müellifleri[8] gibi Şemsettin Efendi de şehirler hakkında fikir üretmeye ya da onları analiz etmeye değil, var olanı muhafaza etmeye odaklanmıştır. Şehrin dergâh, mezarlık, türbe, cami ve medreselerini saydıktan başka onlardan farklı olarak tasavvufî bakışını bilhassa 'ictimaiyyat' bölümüne yansıtmış, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren şahitlik ettiği şehri bir sûfînin mesuliyet ahlâkı ve öngörüsü çerçevesinde kendi rengini katarak ebedîleştirmiştir. Şeyh Efendi'nin şahsî düşüncelerini kimi zaman serbestçe ifade etmiş olması, 1936 yılında basılması için Halkevi'ne, oradan Maarif Vekâleti'ne gönderilen eserin ilmî bir usûlde yazılmadığı söylenerek kabul görmemesine sebep olmuştur. Bu yüzden *Diyâr-ı Şemsî* kendisi ile yakın dönemlerde yayınlanan şehir tarihleri kadar şanslı olamamış, Şeyh Efendi'nin şahsî arşivinde kalmıştır.[9]

---

[6] Revnakoğlu kendisini "edip, nüktedan, asil İstanbul çocuğu, muharrir, müellif, gazeteci, tarihçi, folklorcu, bir müddet politikacı, biraz maceracı, tarikatte Rifâî dervişi, kendi tekkesinde meydan reisi, kuvvetli zikirci, kıyamcı, sonra Bektaşî, en sonra erkân görmüş icazetli Bektaşî babası" olarak tanıtır. *Muhibban* gazetesini çıkarmıştır. İstanbul Belediyesi'nin hazırladığı *Şehir Rehberi*'nden yıllar önce kaleme aldığı *Salık Veren* adlı eserinde İstanbul mahallelerini, meydanlarını, caddelerini, tarihî yapılarını sayar (*Salık Veren Muhibban Salnâmesi* [İstanbul: Muhibbanzâde İdaresi, 1337]). Ayrıca livâ, kaza ve nahiyeleri sıraladığı *Osmanlı Memleketleri* adlı kitabını devam ettirir. *Teshîl-i Mesâlih-i Resmiyye, Mir'ât, Bir Uzun Arzuhal* adlı eserleri resmî daireler için faydalı olmuş, Bursa Sergisi dolayısıyla Kızılay'dan kendisine bir gümüş madalya hediye edilmiştir (Mustafa Koç, "Hacıbeyzâde Ahmed Muhtar Beybaba", *Dergâh*, 29/342 [2018], 22-23)

[7] *Diyâr-ı Şemsî*, 6-7.

[8] Türkçe ilk şehir tarihi olarak kabul edilen Şakir Şevket'in *Trabzon Tarihi*'nden başlayarak Şemsettin Efendi'nin eserini kaleme aldığı 1933 yılına kadar tespit ettiğimiz on beş eser daha sonra *Diyâr-ı Şemsî* ile mukayese edilecektir.

[9] Eseri basılmasa da vefatından sonra Şemsettin Efendi'yi takdirle karşılayanlardan biri *Yeni Fikir Gazetesi* müdürü Rıza Ruşen Yücer'dir. Rıza Ruşen Yücer, "Şemsettin Ulusoy", Türkün, 3/9 (1937), 38-41. Hikmet Turhan Dağlıoğlu ufak değişikliklerle basılmasını teklif etmiş ["Bursa Tarihi Araştırıcılarından M. Şemsettin Ulusoy", Ülkü, 9/53 (1937), 385-386.]*16. Asırda Bursa 1558-1589* (Bursa Halkevi, 1940) adlı eserinin başında Şemsettin Efendi'ye teşekkür etmiştir. Dağlıoğlu kendisini son günlerinde, Gureba Hastanesi karşısında misafir olarak bulunduğu evde İbnülemin ile birlikte ziyaret eder. İbnülemin bir "gayret-i mücesseme" ve "ömrünü beyhûde geçirmeyen bu himmetli Şeyh Efendi"nin ölüme yaklaşmışken bile gösterdiği özene hayret etmiştir (Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, X, 1773). Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'na göre (ö. 1974) Şemsettin Efendi inkılapçı kabiliyetlerini Bursa uğrunda harcayan, 'Eski Bursa'yı yeni Bursa'ya bağlayan bağları muhafaza etmek sırrını sezebilmiş' bir tarikat şefi, Türkiye'ye lâyık bir Osmanlı münevveridir. Tarikat

Diyâr-ı Şemsî'nin bu çalışmanın yazarı ile buluşmasının küçük ve büyük ölçekte bir karşılığı bulunmaktadır. Büyük ölçekteki karşılığı şehir çalışmalarının XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 'mekânın yeniden keşfi' (spatial turn) ile ivme kazanmış olması ve şehir tarihçiliğinin bir disiplin olarak ortaya çıkmış olması ile ilintilidir. Şehirler hakkında yazılan metinlerin tarihi çok eskiye dayansa da şehir tarihinin bilim dalı olarak ortaya çıkması için 1960'lı yılları beklemek gerekecektir. Daha önce siyasî ve sosyal tarihi birleştirerek 'total tarih' anlayışına giden bir alan olarak görülen şehir tarihi çalışmaları II. Dünya Savaşı sonrasında yeniden inşa edilecek şehirler nedeniyle çoğalmış, şehirleşmenin hat safhada yaşandığı bu dönemde şehrin tanımının nasıl yapılacağı ve diğer alanlarla ilişkisini nasıl belirleyeceği tartışılmaya başlanmıştır.[10] Bu furya Türkiye'de bu alanda yapılacak akademik çalışmaların da seyrini etkilemiştir. Ağırlıklı olarak mimarlık fakültelerinin şehir ve bölge planlama bölümlerinde ve son yıllarda araştırma merkezleri bünyesinde diğer disiplinlerle mukayeseli şekilde yer verilen şehir çalışmalarına mahsus kaynak ve metotların bir Şeyh Efendi'nin eserine uygulanmasının mümkün olup olmadığı düşüncesi doktora yeterlilik döneminde keşfedilen *Diyâr-ı Şemsî*'nin önce tebliğe sonra teze dönüşmesiyle gün yüzüne çıkmıştır.

Diyâr-ı Şemsî'den önce Şemsettin Efendi üzerine yapılan çalışmalar Bursa'da 1980'li yılların sonlarından itibaren kaleme alınan makalelerle[11] başlamıştır. Bu makalelerde birincil kaynak olarak kullanılan *Yâdigâr-ı Şemsî* 1990 yılında basılan *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* adlı eserin ortaya çıkmasını da sağlamıştır.[12] *Yâdigâr-ı Şemsî*'nin

tasavvufunu cemiyet tasavvufuna dönüştürmüş, cemiyette Allah'ın tecellilerini görerek içtimaî yürüyüşü sünnetullâhın gereklerine uyarlamıştır. Fındıkoğlu, eserin basımını Maarif Vekâleti, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü veya Halkevi'nin üstlenebileceğini, *Uludağ* dergisinde tefrika edilebileceğini ayrıca Albert Gabriel'den yardım alınabileceğini belirtmiştir. (Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Bursa Müverrihlerinden Mehmet Şemsettin Efendi" [Bursa: Halkevi Neşriyatı, 1941], 12). Fındıkoğlu sayesinde haberdar olan Gabriel, Şeyh Efendi'nin titiz gözlemlerine dikkat çekmektedir. Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, haz. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 1958), 1/6.

[10] Yunus Uğur, "Tarihçilikte "Mekânın Yeniden Keşfi": Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler", İdealkent, 11/30 (2020), 685.

[11] Mustafa Kara, "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufî Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme" ve "Bursa Tekkelerinin Alfabetik Olarak İsimleri ve Bellibaşlı Kaynaklar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (1987), 77-88, 89-98.

[12] Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* I (Bursa: Uludağ Yayınları, 1990).

Latin harflerine aktarılması yedi sene sonra gerçekleşir.[13] Şemsettin Efendi'nin çeşitli makalelere konu olan[14] yaşamının muhtelif vecheleri, seyahatlerini aktardığı *Dildâr-ı Şemsî*'nin bir teze konu olması sayesinde biyografi başlığı altında bir araya getirilmiş[15] ve daha sonra sırasıyla Mustafa Bâkî Efe,[16] Arzu Meral[17] ve Büşra Kartal'ın[18] çalışmalarıyla desteklenmiştir. *Diyâr-ı Şemsî*'nin yukarıda zikredildiği üzere 2017 yılında keşfi ile aynı yıl yapılan IV. Şehir Tarihi Yazarları Kongresi'nin[19] çakışması ise bu çalışmanın muharrik kuvveti olmuştur. Şeyh Efendi'nin Bursa ile alâkalı on küsûr eserinin mecmuası şeklinde onlara atıflarla bezenmiş olan *Diyâr-ı Şemsî*'nin günümüz Türkçe'sine aktarılması ile süreç başlamıştır. Çalışma ilerledikçe eseri tahlil etmek için, o zamana kadar Latinize edilmiş olan *Yâdigâr-ı Şemsî* ve *Dildâr-ı Şemsî*'nin bir başına yeterli olmayacağı anlaşılmıştır. Zîra Şemsettin Efendi'nin her bir eseri nazarî, tarihî ya da kültürel bağlamda bir örüntü taşımaktadır ve bunlardan yalnızca birini merkeze almak şehrin bütünlüğünü görmezden gelmek olacaktır. Diğer taraftan birçok ayrıntı içeren eserlerin tasnif edilmeye gösterdiği direnci esnetmek gerekmiştir. Neyse ki diğer eserlerin hazırlayanlar tarafından elektronik ortamda, yayınlanmadan önce paylaşılması alınan yolu hızlandırmıştır. Nihayetinde Şemsettin Efendi'nin eserleri bugünkü şehir çalışmaları bünyesinde bir şablona denk gelecek şekilde tematik ve kronolojik olarak insan-mekân-kültür çerçevesinde kurgulanmıştır. Bunun için eklektik bir metodoloji ile şehre ait unsurlarla bir sûfî duyarlılığını tarihsel bir konumlandırma ışığında birleştirmek ve disiplinler arası bir yönelimle teorik bir çatı kurmak gerekmiştir. Zira şahıs, dergâh, cami, medrese, türbe, mezarlık ve mahallelerin uzun zaman alan envanter dökümü ancak bir çatı altında anlam kazanmaktadır. Bütün bu süreçte Şemsettin Efendi'nin merceğinin odak noktasını tezin yazarının odağından ayırabilmek ayrıca güçlük yaratmıştır.

---

[13] Mehmed Şemsettin, *Yâdigâr-ı Şemsî* (Bursa: Vilayet Matbaası, 1332/1913), haz. Mustafa Kara - Kadir Atlansoy, (Bursa: Uludağ Yayınları, 1997).

[14] Mustafa Kara'nın Dergâh'tan, makalelerinin toplu olarak yayımlandığı eserlerine bakılabilir.

[15] 2006 yılında Asım Yediyıldız danışmanlığında yapılan tez daha sonra basılacaktır: *Dildâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara - Yusuf Kabakçı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010).

[16] Mustafa Baki Efe, *Eş'âr-ı Şemsî* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

[17] Şemsettin Mısrî, *Hakikatperest Olalım: Âsar-ı Şemsî, İğbirar-ı Şemsî, Cuybar-ı Şemsî, Dilfikar-ı Şemsî,* haz. Arzu Meral (İstanbul: Revak Yayınları, 2019).

[18] Büşra Kartal, *Mehmet Şemsettin Ulusoy Misbâr-ı Şemsî (İnceleme-metin)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021). Kartal'ın çalışması Şemsettin Efendi'nin yaşadığı dönemi de göz önüne alması açısından öne çıkmaktadır.

[19] Betül Tarakçı, "Tekkeden Şehre Bakış", *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, ed. Mustafa Orçan vd. (İstanbul: Esenler Belediyesi Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları, 2018), 306-316.

Çalışmanın sonlarına yaklaştıkça şehre bakışı belirleyen etkenlerin çok daha kompleks olduğu fikri baskın hâle geldiğinden Şemsettin Efendi'nin serüvenine daha yakından nüfuz etmek amacıyla risaleleri de işin içine katılarak hem ferdî yaşamındaki tecrübeleri ışığında şehrin geçirdiği düşünülen evrelere hem de Batı medeniyeti üzerinden kendini tanımlama çabasına ayna tutulmuştur.

Diyâr-ı Şemsî temelinde Şemsettin Efendi'nin eserlerinin akademik bir çalışmaya konu edilebileceğine dâir bu çalışmanın yazarını ikna eden şey kendisinin vak'aları indirgemeci olmayan, geniş bir zaman ve mekân perspektifinde ele alması, ele aldığı yapıları yalnızca fizikî değil sosyal, iktisadî, idarî, dinî, sembolik bağlamıyla değerlendirmesi ve alışılagelen kaynakların dışında günlük, mektup, anı, fotoğraf vb. kaynakları kullanarak çağdaşları olan yazarlara kıyasla şehri yeni bir gözle okumuş olmasıdır. Şemsettin Efendi eserlerinde İslam inancının tesirini gösteren mimarî ve toplumsal ortak öğeler kadar geçmiş medeniyetlerin izlerini de sürmektedir. Karakterleri anlatırken genel tarihe atıflar yapmakta, esnek bakabilme yeteneğini duyarlılığını yansıtmak için kullanmaktadır. Şehir onun için bütün bu unsurların kaynaşma noktasıdır. İnsanlardan yola çıkarak şehrin kurumlarını ve adetlerini bir bütün halinde incelemeye çalışmıştır. *Diyâr-ı Şemsî*'de yaptığı kurgu ve kullandığı dil de şehir hayatının canlılığını göz önüne sermektedir. Elinizdeki çalışmanın başlığına 'Bir Sufi Olarak' kaydının konulması bir sûfî tasavvurunun şehre bakışını irdeleme maksadı taşır ki bu aynı zamanda yukarıda sayılan özellikleri sayesinde Şemsettin Efendi'nin çağdaşlarının şehir anlatımından farklılaştığı yeri belirlemektedir.

'Bir Sufi Olarak Şemsettin Ulusoy'un Şehir Algısı' başlıklı bu çalışmanın temel argümanı bir şeyh sıfatıyla Şemsettin Efendi'nin Bursa'ya hasrettiği eserinin şehir tarihi yazını içinde yeri olup olmadığıdır. Bu argümanı müspet anlamda desteklemek üzere Birinci Bölüm'de, tevarüs ettiği vefeyatnâme kültürünün Şemsettin Efendi tarafından şehir tarihine nasıl eklemlendiği üzerinde düşünülmüştür. Şemsettin Efendi'nin çağlara yayılan geniş insan profili onu yetiştiren, aynı çağı idrak ettiği veya kendisinin yetiştirdiği insanları kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Bu çalışma ile beraber bazı Bursa meşayihinin devam eden nesli ile yapılacak sözlü tarih projesi için *Yâdigâr-ı Şemsî*'deki silsilelerin güncellenmesi, *Diyâr-ı Şemsî*'nin isim fihristinin çıkarılması ve Kadir

Atlansoy tarafından hazırlanmış olan vefeyatnâme tabloları ufuk açıcı olmuştur. Bu süre zarfında Bursa vefeyatnâmelerinden *Hülâsatü'l Vefeyat* ve *Güldeste*'nin günümüz Türkçesine aktarılması da *Diyâr-ı Şemsî* ile kıyas açısından farkındalık yaratmıştır. Akabinde Şemsettin Efendi'nin Limni seyahatlerini aktardığı *Dildâr-ı Şemsî*'nin sonunda oluşturduğu ve gözden kaçan ihvan, şeyh, mürid vb. listeleri akademik araştırmalarda son dönemde rağbet edilen ağ (network) düşüncesi etrafında çalışılabileceği izlenimini güçlendirmiştir. XVII. yüzyıldan beri farklı bir telakkî ve tasnif üzerinden kaleme alınmış vefeyatnâmelerdeki *ravza, güldeste, gülzar* gibi üst, *gülbün ve gülnihal* gibi alt başlıklar bu ağ düşüncesini adeta fiziksel olarak resmetmektedir.[20] Böylelikle belli bir olgunluğa erişen ağ metaforu Şemsettin Efendi'nin kendi eserlerinden seçilecek numûnelerle pekiştirilmiştir. Bu meyanda *Bahâr-ı Şemsî*'de anlatılan şahısların vefat tarihlerine göre sıralanması ve her sınıftan temsilciler seçilerek gelişen hadiselere uygun şekilde Şeyh Efendi'nin etrafına yerleştirilmesi fikri uyanmış, son dönem Nakşî, Uşşakî meşayihi gibi birbirinin rezonansı şeklinde halkalar oluşturulmuştur.

Bütün bunlara rağmen şehir tarihi formasyonuna uzak olmaktan kaynaklanan muğlaklık ve çekingenlik Anne Bang'in sûfî ve ulema ağlarını incelediği eserleri[21] ile karşılaşıldıktan sonra insan ağı fikrinin uygulanması konusunda netlik ve teşebbüse dönüşmüştür. Nihayetinde 'Şemsettin Efendi'nin Ördüğü İnsan Ağı (1870-1925)' şeklinde başlıklandırılan Birinci Bölüm şu sorular etrafında örgütlenmiştir: Şemsettin Efendi nasıl bir muhit içinde doğmuş, ilk gençlik dönemini kimlerle geçirmiştir? Bu soruya cevap olarak ulema, eşraf, esnaf ve halkı içine alacak şekilde meşayihin düzenlediği merasimler, dergâhların kendi içinde ayyuka çıkan anlaşmazlıklar, meşayihin maruz kaldığı sürgünlere değinilmiştir. Aynı zamanda şehrin mülkî idarecisi konumunda bulunan Ahmet Vefik Paşa ile olan gergin ilişkilere, şehrin edebî, ilmî ve bedîî iklimine şeyh efendilerin katkısına, geçim kaynaklarındaki ve şehrin demografisindeki değişimin zikir halkalarına yansımasına ve bu zikir halkalarına meyleden ulemaya temas edilmiştir. Bir başka soru yaklaşık yirmi sene süren, seyrüsülûkun bir nevî devamı olarak kabul

[20] Kadir Atlansoy, Bursa Şairleri: Bursa Vefeyatnâmelerindeki Şairlerin Biyografileri [Bursa: ASA Kitabevi, 1988], 93-115; Suat Donuk, *Türk Edebiyatında Vefeyatnâme ve İsmail Beliğ'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'ı* [Ankara: Gece Kitaplığı, 2016], 170).

[21] Anne K. Bang, *İslâmic Sûfî Networks in The Western Indian Ocean* [c.1880-1940]: *Ripples of Reform,* [Leiden: Brill, 2014], 17-19. Bang, 1996 yılında İslâmî eğitim ağlarının ortaya çıkarılmasında kullanılan network analizlerinden bahseder.

edilebilecek seyahatlerinde Şemsettin Efendi'nin ihya ettiği ve ziyarette bulunduğu dergâhlarda ve güzergâh boyunca tanıştığı meşayihin kimler olduğudur. Kendisinin İzmir'den Selanik'e çizdiği "Mısrî haritası" Osmanlı'nın son döneminde bile bu kültürün zenginliği ve kapsama alanının canlılığına dâir ikna edici deliller sunmaktadır. İstibdat devri dergâhlara ve meşayihin şahsî tecrübelerine nasıl kısıtlamalar getirmiştir? II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Meclis'e giren ulemaya dâir Şemsettin Efendi nasıl tanıklıklarda bulunmaktadır? Kurtuluş Savaşı yıllarında işgalin Bursalılarda yarattığı infial nasıldır ve yaşanan karmaşanın Şeyh Efendi'nin hayatına yansıması nasıl olmuştur? 1925 yılında yaşanan kopuşla birlikte Şemsettin Efendi'nin aldığı vazifeler, hâkim düşüncelerden etkilenişi ve bir devrin kapanışına dâir yaptığı ikircikli yorumlar eşliğinde Mısrî Dergâhı'nın başına gelenler son iki başlıkta yanıtlanmak üzere sorulmuş sorulardır.

Birinci Bölüm'ün ortaya çıkmasına hizmet eden bütün bu meseleler aynı zamanda yıkılış arifesindeki bir devletin sosyo-kültürel karışıklığı içinde şehirdeki insanların mobilizasyonunu Şemsettin Efendi'nin merkezinde, onun gözünden resmetmektedir. Bölüm yapılandırılırken muhitin geçirdiği evrelere paralel olarak Şemsettin Efendi'nin eserleri açımlanmış, yapılan çapraz atıflarla şehre ait tablo netleştirilmeye çalışılmıştır. Tikel olayların yoğunluğu kimi zaman Şemsettin Efendi'nin önüne geçmiş, kimi zaman da alıntıların fazlalığı nedeniyle Şemsettin Efendi hakkında gerekli ve yeterli hükümler çıkarılamamış olsa da bu bölüm bir Şeyh Efendi'nin şahitliğinde son dönem Bursa şehir tarihine ışık tutmaya çabalamaktadır. *Diyâr-ı Şemsî'nin* yarıdan fazlasının insanlara ayrılmış olması Şemsettin Efendi'nin şehre bakarken insanı önceliğine dâir bu çalışmanın iddiasını kuvvetlendirmektedir. Bu konu irfanî geleneğin ve onun bir temsilcisi olan Şeyh Efendi'nin insana bakışı gibi daha yetkin felsefi-sosyolojik arka plan gerektirse de burada daha pratik bir yol seçilerek Şeyh Efendi'nin Mısrî halifelerini, şehrin meşayihini, meşhurlarını, şairlerini anlattığı eserlerini *Diyâr-ı Şemsî*'de yeni bir kurgu ile işlemesinden hareketle insanlar ve onlarla bağlantılı olaylar Bang'in kırk yama teşbihinde olduğu gibi şehrin dinî, siyasî, sosyal tarihini oluşturan total resmi tamamlamak üzere birleştirilmiştir.

Birinci Bölüm için birincil kaynak olan *Gülzâr-ı Mısrî, Yâdigâr-ı Şemsî, Bahâr-ı Şemsî ve Ezhâr-ı Şemsî'*de adı geçen şahıs ve mekanların mümkün mertebe Osmanlı,

Cumhuriyet, Meclis-i Meşayih Arşivi ve Nakibüleşraf Defterleri'nde izi aranmıştır. Bursa ve bazı Selanik Salnameleri aslından değil ancak çalışılan tezler üzerinden incelenmiştir. Mustafa Yıldız'ın nazik alâkasına rağmen Şemsettin Efendi'nin sicil kaydı Emekli Sandığı Arşivi'nde bulunamamıştır. Dönemin mebusları hakkında ulema sicil dosyalarından bilgi alınmış, Bursa Mecmuası İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nden, Hüdavendigâr ve Ertuğrul'un bazı sayıları ise Hakkı Tarık Us Kütüphanesi ve TUFS Üniversitesi'nin müşterek projelendirdiği web sitesinden[22] elde edilmiştir. Ele geçmeyen bazı Bursa gazeteleri, dergileri ve haritalarına ayrıca Kent Arşivi'ne ulaşmak Raif Kaplanoğlu'nun özellikle *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa* adlı eseri ile mümkün olmuştur. Bursa'nın Cumhuriyet tarihine dâir Yılmaz Akkılıç'ın, basın tarihine dâir Mustafa Tayla'nın kitapları detaylara vakıf olmayı sağlamıştır. Şemsettin Efendi'nin ömrünün neredeyse kırk yılını saltanatı altında geçirdiği Sultan II. Abdülhamit dönemine denk gelen gelişmeleri anlamlandırabilmek için Erik Jan Zürcher, Selim Deringil, Kemal Karpat, Gökhan Çetinsaya, Cemal Kafadar, Ethem Eldem ve İsmail Kara'nın değerlendirmelerine başvurulmuştur. Bursa valisi Tevfik Biren, eşi Naciye Neyyal ve dönemin Bursa Milletvekili Celal Bayar'ın hatıratları Şeyh Efendi'nin anlatısını renklendirmek için kullanılmıştır. Bursalı mebus ve memurlar için Tugay Yılmaz ve Coşkun Subaşı, Cumhuriyet dönemi Bursa basını için Sevim Sezer'in tezleri önemli katkılar sunmuştur. Şemsettin Efendi'nin dinî-ictimaî makalelerini topladığı *Bergüzar-ı Şemsî*'deki nutuklar -Mustafa Tatcı ve Kâmil Akarsu tarafından yayınlananlar hariç- ilk kez bu çalışmada kullanılmıştır. Bazı meşayihin kartvizit gibi şahsî eşyalarına ve kimi dergâhların eski fotoğraflarına online müzayedeler üzerinden ulaşılmıştır.

Çalışmanın İkinci Bölüm'ü siyasî gücün açığa çıkarılması amacıyla kutsal-modern arasında yapım ve yıkımlara muhatap olan şehir mekanını ele almakta ve kutsal mekân ihyasına yapılan vurgu ile başlamaktadır. Daha ziyade Sultan II. Abdülhamid döneminde işlenen bu konu sözü edilen mekânların kutsiyetlerine bürünülmesi ve hanedanı güçlendirici bir işlev görmesi itibariyle Şemsettin Efendi tarafından eleştirel şekilde dillendirilmiştir. Özellikle çalkantılı dönemlerde Sultan, bu kutsalları müşahhaslaştıran mekânlardan istifade yoluna gitmiş, tarikat ve şeyhlerden çok halk Müslümanlığını destekleme siyaseti olarak cami, yatır ve çeşmelere yönelmiştir. Bu başlık altında

[22] http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/

değinilen ikinci mesele kutsal mekân yaratımı olurken Şemsettin Efendi'nin 1898 yılında Cenevre'deki Müsteşrikler Kongresi'nde sunulan bir tebliğde Numan Kâmil'in *Memâlik-i Mahrûse-yi Osmâniye*'nin mehd-i beşer olduğu iddiasından nasıl etkilenmiş olabileceği çalışmanın bir sorusu olarak belirmiştir. Şemsettin Efendi'nin, kaynakları arasında en fazla adı geçen *Güldeste*'ye atıfla "eş-Şâmü Şâmân. Şâmü'l-Arab Dımaşk liennehû meşhedü'l-enbiyâ ve'ş-Şâmü'r-Rûm el-Bursa liennehû merâkidü'l evliyâ" hadisinin yanı sıra Hz. Süleyman'ın şehrin kumunu Âsaf b. Berhaya ile Kumla isimli beldeye develerle naklettirip Bursa'yı meydana çıkardığını *Diyâr-ı Şemsî*'de aktarması, akabinde 'Hubbü'l-vatan mine'l-îman' hadisini yazdığı eserin müsebbibi olarak göstermesi ve dahası Bursa kale kapısını açan ve şehrin mâbedinin yerini tayin eden, şehre yaydığı halifeleriyle adeta mekâna kutsallık nakşeden *metâf-ı kudsiyân* Emîr Sultan'ı uğur sayarak eserlerinin başına yerleştirmesi şehirlere kimlik kazandırma konusunda bir sûfî bakışını sorgulamaya kapı aralamıştır.

Bu sorgulamalar eşliğinde sözü edilen meseleler daha pratik bir yöne çekilmiş şehirdeki kutsal mekanların ihyasına katkıda bulunan insanlar özelinde yapım-yıkım başlıkları etrafında şehrin dönüşümü işlenmiştir. Yalnızca îtikadî mensûbiyetini değil, tarihî ve medenî âidiyetini de önemseyerek hareket eden Şemsettin Efendi, kurucu parametreleri ve siyasî tercihleri değişen şehrin bir sahne olarak araçsallaştırılma sürecini göz önüne sermiş ve binaların oluşturduğu mamur çevre (bu mamur çevreye mezarlıklar da dâhildir) varlığına adeta sinmiş olduğu halde yapılan hoyratlıklara kendi lisanınca cevap vermiştir. Bu bağlamda ikinci bölümün birinci kısmı Ahmet Vefik Paşa'nın müfettişliği döneminde başlayan, iktidarın görünürlüğünün arttırılması niyetiyle Meydan-ı Osmanî adıyla Tophane'nin öne çıkarılışına, modernleşme çabaları ve muhacir akını nedeniyle Mümtaz Reşit Paşa, Şeyh Sâbit Efendi ve Fabrikatör Osman Efendi'nin girişimi ile açılan caddelere, mahallelere, inşa/ihya edilen cami, tekke, mektep ve çeşmelere, kurulan müzeye ayrılmıştır. İkinci kısımda ise müstakil olarak satılan veya yerle bir edilen mezarlıklar anlatılmaktadır. Bu haliyle bu bölüm devletliler dışında diğer âmil aktörlerin şehir mekanını tahkim etmede verdikleri katkıyı ortaya çıkarmaktadır. Meydan-ı Osmanî'nin ortaya çıkarılışı ve Ulucami'nin etrafının yeniden yapılandırılışına dâir Şemsettin Efendi'nin tanıklıkları oldukça önemlidir. Kendisinin bizzat Müze'ye taşıdığı mezar taşları, Evkaf ve Müze Müdürlüğü'ne defaatle verdiği dilekçeler, şehre gelen

müsteşrikleri bilgilendirmesi şehre karşı duyarlılığın satırlarda kalmadığını kanıtlamaktadır. Bu duyarlılık şehrin manevî yönden olduğu kadar maddî yönden önünü açanları vurgulamasına da kapı aralamıştır. Bu bölümde caddelerin açılması sırasında son dönemde etkin olan bazı dergâh binalarının yıkım süreçleri merak konusu olmuştur. Dergâhların olduğu yerlerde şu an bulunan binaların zemin bilgisini öğrenmek için başvurulan Bölge Vakıflar Müdürlüğü bu bilgileri paylaşmanın yasak olduğunu söyleyerek Osmangazi Tapu ve Kadastro Müdürlüğü'ne yönlendirmiştir. Oradan bilgi almak için ise Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden alınacak Etik Kurulu Raporu ve Hukuk Müşavirliği izni gerekmektedir. Kadastro Müdürlüğü'nde görevli Ahmet Eski Bey kendi ilgileri doğrultusunda oluşturduğu Mısrî Dergâhı'nın 1926 sonrası zemin kullanımını gösteren çalışmayı paylaşmışsa da bu belge daha sonra çalışılmak üzere ayrılmıştır.

Kaynaklara gelince Laurent'in Ahmet Vefik Paşa'nın şehirdeki çalışmalarına dâir otuz üç yıl önce yapılmış tezi hâlen başvuru niteliğindedir. Muhacir akınları ve modernleşme merkezinde şehrin dönüşümü hususunda Kazım Baykal'dan bugüne Bursa'nın mekansal değişimlerini ve toplumsal süreçlerini çalışan Rana Dostoğlu, Sevilay Kaygalak ve Zeynep Dörtok Abacı vb. isimlerden faydalanılmıştır. Gürsel Bilmiş'in şehirdeki mimarlık ortamı, İsmet Sarıbal'ın muhacirlerin yerleşimi, Zeynep Özaydın'ın 1855 Bursa depremi hakkında yaptıkları yetkin tezler bölüme dâir nüve halindeki fikirlerin somutlaşmasını sağlamıştır. İdarî anlamda mezarlık prosedürlerinin değişimi Nazif Öztürk'ün *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi* adlı eseri, İstanbul'daki eski ve yeni yıkımlar Semavi Eyice ve Burak Çetintaş'ın makaleleri, mezarlık tahribinin Bursa'daki ayağı ise Bedri Mermutlu ve Hasan Basri Öcalan'ın ortak projeleri ile ortaya çıkarılmıştır.

Son olarak Üçüncü Bölüm'ün tartışma konusu Şemsettin Efendi'nin şehrin terakkîsi ile alâkalı tespit ve tekliflerinde gösterdiği modern duruşun yarattığı mesafedir. Şehir kavramının algılanışı içinde yaşanılan kültürel ortamda meydana gelen fikrî değişiklikleri beraberinde getirmektedir. Bu anlamda, muhafaza ettiği şehri geliştirmeye sıra geldiğinde Şemsettin Efendi'nin zihni artık farklı işlemektedir. Bu bölümde ayrıntılandırılan iki ana başlıktan ilki şehrin tekke, türbe ve camilerine yerleşik itikatlara karışan hurafelerin Şemsettin Efendi tarafından nasıl 'terakkî'ye engel görüldüğünü ortaya çıkarmayı

hedeflemektedir. Burada hurafelerden âzâde şekilde sahih İslam'ın yaşanması ümidiyle itikatların konuşlandığı yapıların tespiti üzerinden Şemsettin Efendi'nin şehri araçsallaştırıldığı görülmektedir. İkinci başlık ise şehrin artık 'gösterilen' bir yere dönüşmesiyle alâkalıdır. Burada Şemsettin Efendi'nin şehrin terakkîsi için getirdiği teklifler olan dilenciliğin terki/hapishanelerin ıslahı, yerli malına rağbetin artırılması, şehre rağbeti arttıracak şekilde Uludağ ve Kaplıcalar'ın öne çıkarılması ve âdâb-ı muâşeret kurallarına uyulmasına değinilmiştir.

Bu bölümde Şemsettin Efendi'nin hâlen yazma halinde olan *İntizâr-ı Şemsî* adlı eseri ve onun *Diyâr-ı Şemsî*'deki özeti üzerinden gidilmiş, risalelerinde serdettiği fikirlerle birlikte yorumlamak için çağdaş Türk düşüncesinde tarih telakkîsine eğilmek gerekmiştir. Mesafeyi açık eden zihniyet değişikliği için Şeyh Efendi'nin *Yâdigâr-ı Şemsî* ve *Diyâr-ı Şemsî*'deki ifadelerine mukayeseli olarak başvurulmuştur. Şemsettin Efendi'nin risalelerinin teze dâhil edilmesi, getirdiği tekliflerin arkasındaki zihnî dönüşümü anlamak açısından elzem olmuştur. Dönüşümü anlamlandırmak için ise İsmail Kara'nın özellikle *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi, Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak, Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm* adlı eserleri, Dücane Cündioğlu'nun terakki ile alâkalı makaleleri, Mehmet Çog'un *II Meşrutiyet Dönemi İslâm Tarihçiliği*, Abdullah Erdem Taş'ın *19 Yüzyılda Tarih Telakkîleri ve Suat* Mertoğlu'nun *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı* başlıklı tezleri yardımcı olmuştur. Karpuzcu'nun Şemsettin Günaltay'ın düşüncesi üzerine yaptığı çalışma hâkezâ müfid muhtasar bir dönem okuması sunmaktadır. İslamcı ve mutasavvıfların çıkardıkları dergilere şimdilik ikincil kaynaklar üzerinden intibak edilmiştir. Âdâb-ı muâşeret konusunda Şeyh Efendi'nin Abdullah Cevdet'ten etkilendiği anlaşılsa da Ulucami üzerinden yinelediği kurallar dönem yazını için orjinallik taşımaktadır. Eksik kalan taraf Şemsettin Efendi'nin getirdiği tekliflerin matbuatta diğer yazarlar tarafından nasıl dillendirildiği olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM
ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN ÖRDÜĞÜ İNSAN AĞI (1870-1925)

Birinci Bölüm XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın ilk çeyreğine denk gelen zaman dilimi içerisinde Şemsettin Efendi'nin Bursa'da ve seyahat ettiği şehirlerde tanıdığı ve temasa geçtiği insanları gün yüzüne çıkartmayı amaçlamaktadır. Şeyh Efendi bu insanları anlatırken kaynak olarak vefeyatnâmeleri kullansa da orada kullanılan geleneksel zemin yeni aktörlerin ve kesişen sosyal ağların etkisiyle dönüşüme uğramıştır. Şehir sosyal ve siyasî dinamiklerin ilerleme aracı olduğundan vefeyatnâmeler Şemsettin Efendi şehrin tarihini yazdığında yeni anlam ve işlevler kazanmıştır.

Vefeyatnâmeler yapısal olarak parçalanmasına imkân vermeden şehrin bünyesindeki insan, mekân ve kültür unsurlarını birleştirmekte ve bunların arkasındaki yüzyılları aşıp gelen mefkûreyi anlamlandırmayı sağlamaktadır. Şemsettin Efendi'nin yaptığı bir kültür ve medeniyetin kendi iç tutarlılığında tezâhür eden bu bakışı, yaşadığı devirde değişen muhatabın diline göre geliştirmek olmuştur. Vefeyatnâmeler kendisi için bir ivme olmuş, seleflerini mezcederek tevarüs ettiği bu malzemeyi *Diyâr-ı Şemsî*'de kültürel yönü öne çıkaracak şekilde bir şehir manzûmesine dönüştürmüştür. Yeri geldikçe bahsettiği vefeyatnâmeleri "Bursamız'a Dâir Yazılan Tarihî Âsar" başlığı altında kendi eserinin farkını ortaya koymak üzere açıklamakta[23] ve XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı

[23] 'Yalnız Bursa'dan geçen ulema, meşayih, eimme, hutaba, şuarânın terâcim-i ahvâlinden bâhis olan 1060 (1650) yılında merhum Baldırzâde *Ravza-i Evliya* diye bir kitap yazmış. 1135 (1722) yılına kadar da kısmen Baldırzâde'den alarak ve zamanına kadar ilave ederek 1142 (1730) yılında vefat eden Beliğ Efendi *Güldeste* nâmıyla bir eser yazmış. Buna zeyl olmak üzere Eşrefzâdeler'den Yakup Efendi Tekkesi şeyhi Ziyaeddin Efendi 1195 (1781) yılına kadar *Gülzâr-ı Süleha* diye bir eser vücuda getirmiş. Yine bu zeyle zeyl olarak Ahmed Gazzî Dergâhı şeyhi Abdüllatif Efendi merhum da 1233 (1818) yılına kadar *Ravzatü'l-muflihûn* nâmıyla bir kitap yazmış. Bunlar Orhan Camii Kütüphanesi'nde vardır. Bunlardan mâadâ Sahaf Süleyman Halis Efendi bazı meşayih, ulema ve meşâhir terceme-i hallerini yazarak *Vefeyat-ı Bursa* diye ad koymuş. En son Narlı şeyhi Fahreddin Efendi cümlesinden iktibas ederek ve ibtidâsına selâtin-i sitte ve şehzâdegânla birkaç vüzerânın terceme-i hallerini de ilave ederek *Gülzâr-ı İrfan* nâmıyla mevsum bir eser yazmış…Yine Bakırcılar Kethüdası Nüzhet Efendi'nin de bir eseri varmış, göremedim. Velhâsıl olsa da beyan ettiğim vechile terâcim-i ahvâlden ibarettir. Fakir'in yazacağım şu eseri ise …' (Mısrî, *Diyâr-ı Şemsî,* 9-10).

toplumunu kuşatan biyografi eserlerinin[24] bir şehir özelinde temsilcileri[25] olan bu kaynakların yaşadığı devirde kütüphanelere konulmayıp kaybolmasından duyduğu endişeyle izini sürmektedir.[26] Mısrî Dergâhı'nda posta oturmasının akabinde yaklaşık yirmi yıl süren Limni seyahatlerinden sonra Balkan ve Cihan Harbi yıllarında yaşanan netâmeli devri, içinde yaşadığı koşullar ve tanıdığı insanların etkisiyle bu geleneğin sürdürülmesi için bir imkâna dönüştürmüştür. Narlı Şeyhi Fahreddin Efendi'nin 1847'de oluşturduğu son halkaya[27] tekkelerin kapatılmasına kadar geçen seksen seneyi ekleyerek kendi devrindeki iletişim ağlarını göstermek üzere teşebbüste bulunmuş ve kendi dergâhı başta olmak üzere Bursa'nın meşayihi ve meşhurlarını üç ciltte bir araya getirmiştir.[28] Bazı akranı gibi memuriyet ya da esnaflık yolunu tutabilecekken Şemsettin Efendi bir teklif oluşturma peşine düşmüş, maddeten ve manen yapım-yıkımı devam eden şehrin

[24] Meşayih de biyografi geleneğinin devamına katkı sağlamıştır. Kumrulu Dergâhı şeyhi Abdüllatif Fazlı Efendi'nin (ö. 1887) yazdığı *Gülşen-i Azîzân ve Meşâhir-i Osmâniyye* gibi bir tarikata ait şeyhlerin toplu yazıldığı terceme-i haller olduğu gibi bir tek kişi için yazılanlar da vardır. Murad Molla Dergâhı şeyhi Mehmed Murad Nakşibendî'nin kaleme aldığı *Terceme-i Ahvâl-i Hazret-i Nûreddin* ve Harîrîzâde'nin *el-Kavlü'l Mübin fi Ahvâl-i Şeyh Nûreddin* adlı eseri örnek olarak gösterilebilir. Şemsettin Efendi'nin babası İsmail Nazif Efendi'ye intisap edip 1919 yılında İstanbul'daki pîr evine giderek tecdîd-i biat eden Bursa Üçkozlar Dergâhı şeyhi Abdurrahman Salahî Efendi de (ö. 1934) kendi dergâhındaki meşâyihin biyografilerini yazmış, 1912 yılında tamamladığı eserine dergâhın erkân ve zikir usûllerini de eklemiştir (*Cerrâhîlik Metinleri*, haz. M. Cemal Öztürk [İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018], 12, 137-167; ayrıca Toptaşı'nda Nakşî Müceddidî Seyyid M. Hasib Efendi'nin *Vefeyat-ı Ekâbir*'i için bk. Mehmed Akif Köseoğlu, "İstanbul'da Nakşî-Halidî Şeyhlerinin Vazife Yaptığı Tekkeler ve Bu Yapılarının Günümüzdeki Durumları", *Uluslararası Seyyid Tâhâ-i Hakkâri Sempozyumu Bildirileri,* ed. Halit Yalçın vd. [İstanbul: Kayhan Matbaacılık, 2014], 456-473).

[25] Fuat Köprülü bu eserleri "sonraki dönemlerde daha da billurlaşacak olan millîleşme ve mahallîleşme cereyanlarının ilk habercileri" saymaktadır (Akt. Atlansoy, *Bursa Şairleri*, 78).

[26] *Gülzâr-ı İrfan* için "Bunun da iki nüshası yalnız münhedim Narlı Tekkesi'nin sâbık şeyhi yedindedir. Ziyâya uğrarsa zannım bir tane daha var mı yok mu bilmiyorum" (Ş. Mısrî, *Diyâr-ı Şemsî*, 10) diyen Şemsettin Efendi, Bahâeddin Efendi babasının eserini istinsah etmeye müsaade etmeyince bilgileri yeniden toplamak zorunda kalır. Daha sonra Bahâeddin Efendi'nin oğlu Rıza Efendi'yi yetiştirdiğinde talebesinden yazmanın bir nüshasını alsa da eserini çoktan tamamlamıştır (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 161-162). Şemsettin Efendi eserlerin müelliflerinin de izini sürer: "Baldırzâde'nin taşını Deveciler Mezarlığı'nın önündeki yolda gördüm. Yuvarlak bir taş idi. Müze'ye kaldırılması için teşebbüs etmiştim fakat sonra aradığımızda bulamadık. Kim bilir hangi hayır sahibi hânesine kaldır[ım] yaptı?" (*Ezhâr-ı Şemsî*, 103). Ziyaeddin Efendi'nin medfun olduğu Eyüp Efendi Tekkesi Halk Fırkası merkezi olarak kullanıldıktan sonra 1935 yılında satılmış (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 144), 1855 yılında tekkesine defnolunan Fahreddin Efendi'nin kabri ise kitabesi olmadığından meçhul kalmıştır (*Diyâr-ı Şemsî*, 858). İsmail Beliğ'in gömülü olduğu Yeniyer/Mer'a Mezarlığı'na da şehrin süprüntüsü dökülmüştür. (Fazıl İsmail Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihî Makbereler", Vakıflar Dergisi [Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1942], 2/399).

[27] *Bursa'da medfun bulunan sultanlar, meşhur âlimler ve meşayihin hal tercümelerini mübeyyin "Gülzâr-ı İrfan" nâmıyla bir kitap telif ve tertip eden Bursa'da Narlı Dergâhı şeyhi Fahreddin Efendi*'ye Sultan Abdülmecid tarafından maaş bağlanmıştır (Osmanlı Arşivi [BOA], *İrade Dahiliye Defterleri*, nr. 325, Gömlek nr. 21197).

[28] *Yâdigâr-ı Şemsî* Bursa Valisi Abbas Halim Paşa (ö. 1934) ve Vilayet Matbaası müdürü aynı zamanda Ahmed Baba Dergâhı şeyhi M. Bahâ Bey'in (ö. 1953) vesilesiyle Bursa'da basılan tek eseridir.

son neslini ebedîleştirmiş aynı zamanda yaşanan sosyal, siyasî ve kültürel değişimlere kendi zaviyesinden cevaplar vermiştir. Sultan Reşad'ın isteğiyle vak'anüvis Abdurrahman Şeref başkanlığında 1909 yılında kurulan Târih-i Osmanî Encümeni'nin iki sene sonra açılan Bursa şubesinde azalığa seçilmesi de[29] eserlerini kaleme alma sürecini muhtemelen hızlandırmıştır.

Şeyhi Mustafa Lütfullah Efendi'nin 1892 yılında -Râkım Efendi'nin Vâkıat'ı üzerinden- sadeleştirdiği Niyâzî-i Mısrî'ye ait menakıbnameyi Şemsettin Efendi yirmi sene sonra ihvanın isteğiyle "herkesin anlayabileceği derecede lisân-ı avâm üzere"[30] kendisi yenileyecektir.[31] *Gülzâr-ı Mısrî* adını verdiği bu eser aynı zamanda Niyâzî-i Mısrî'nin halifeleri ve Mısrî Dergâhı'nın meşayihini anlatan bir monografi niteliğindedir.[32] Akabinde Şemsettin Efendi *Yâdigâr-ı Şemsî*'de yaşadığı şehrin meşayihini, *Bahâr-ı Şemsî*'de[33] vefeyatnâmelerin yanı sıra ruûsları ve yaşayan ulemanın şahitliklerini kaynak

[29] *Diyâr-ı Şemsî*, 6. Şemsettin Efendi İznik'e gittiğinde Çandarlı Hayreddin Paşa'nın oğlu Ali Paşa'nın kabrinin Bursa'da değil babasının yanında bulunduğunu Bursa Mülkiye Mektebi'ndeki Tarih Encümeni Şubesi'ne bildirir (Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 194). Şemsettin Efendi'nin tarihî kaynaklara müracaat ederek tashih ettiği mezar kitabesindeki vefat tarihini İstanbul'dan gelen özel bir memur da teyit eder. Şemsettin Efendi bu denli önemli bir şahsın hakkında yapılan hatayı görmezden gelemeyecektir: "Bizde tarih demek o asrın padişahını, vüzerasını medh ü senâ demektir. Zulümlerini adl göstermek, yapılan maskaralıkları meşru göstermekten ibarettir" (*Dildâr-ı Şemsî*, 161-163). Şemsettin Efendi 1926 yılında ruhun bekâsını ispat etmek için yazdığı *Âsâr-ı Şemsî*'de Amasya mutasarrıfı Âtıf Bey'in Pîr İlyas'ın kerametlerine dâir anlattıklarına şahit olan Encümen Müdürü Resul Sâmi Bey ve tarihçi Cemal Bey'den bahseder (*Âsâr-ı Şemsî*, 118-119).

[30] Şemsettin Efendi'nin sadeleştirme talebi Sultan II. Abdülhamid döneminin İttihâd-ı İslâm siyasetiyle çelişik olarak gelişen milliyetçi damarın ortaya çıkmasıyla alâkalı olabilir (İsmail Kara, "Halife, Sultan, İmparator II. Abdülhamid Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not", *Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, ed. Adem Koçal vd. [İstanbul: Timaş Yayınları, 2015], 481). Sultan'ın yönetiminin son yirmi yılında kültürel bir hareket olarak doğan Türkçülük Jön Türkler arasında belli bir saf kazansa da Balkan savaşı 1913'te Osmanlıcılığı hükümsüz bırakana kadar tasvip edilmemiştir. İttihatçılar'ın kültürel örgütü olan Türk Ocağı 1911'den itibaren Pantürkçü hareketin kürsüsü olsa da Türkçülük günlük siyasetin yıkımlarından kaçış sağlayan romantik bir düş olarak kalır (Zürcher, 195-196). Yine 1911 yılında kurulan Necip Asım ve Bursalı Mehmed Tâhir'in yazılarını yayımlayan *Türk Yurdu* dergisi'nde İTC'nin Anadolu'daki Alevî Bektaşî zümrelerle bağ kurma çabasının başını çekenlerden Bahâ Said de yazmıştır (Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 194).

[31] Şeyh Mustafa Lütfi, *Tuhfetü'l-asri fî menâkıbi'l-Mısrî* (Bursa: Matbaa-i Emri, 1309/1892). Şemsettin Efendi *Gülzâr-ı Mısrî Yâdigâr-ı Şemseddîn* ismini verdiği eserini 1912'de tamamlamış, daha sonra ilaveler yapmıştır. (Eserin tanıtımı için: Serhat Gültaş, "Niyâzî-i Mısrî'nin İzinde: Gülzâr-ı Mısrî", *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 15/1 [2020], 23-41). Gültaş, *Gülzâr-ı Mısrî*'nin vefeyatnâmelerin alt kolu olduğu görüşündedir.

[32] Erkan Övüç, "Tekke Tarihi Nasıl Yazılır? Kaynaklar Üzerine Bir Tasnif Denemesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (Türkiye'de İslâmi İlimler: Tasavvuf II), 15/31-32 (2018), 429-466.

[33] Serhat Gültaş, "Bir Biyografik Kaynak Olması Bakımından Bahâr-ı Şemsî", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi Journal of Ottoman Legacy Studies*, 7/17 (2020), 87-118.

olarak kullanarak şehrin meşhurlarını eklemiştir.[34] *Bahâr-ı Şemsî* muhtevası ve tasnifi açısından son yüzyılda yazılmış olmasının etkilerini taşımaktadır. Şemsettin Efendi ulema ve müftüler kısmında ulemanın siyasî ilişkileri, yaşadığı itibar kaybı, mektepleşme sürecine katkıları konusunda yaşanan değişime bir sûfî gözüyle dikkat çekmiş, Fahreddin Efendi'nin eserinde eklediği hulefa[35] bahsini sürdürerek şehrin demografisiyle birlikte zikir halkalarının yapısındaki yenilikleri göz önüne sermiştir.[36] Bilahare *Ezhâr-ı Şemsî*'de Bursa şairlerini kaleme alan ve adı geçen tüm bu eserlerle birlikte *Diyâr-ı Şemsî*'de yeni bir kurgu yapan Şeyh Efendi yetiştiği muhitten devraldığı vefeyatnâmelerden seçtiklerine, şifâhen veya bizzat tanıdığı şahısları ilave ettiğinde 890 sayfalık eserinin yarıdan fazlasını insan unsuru oluşturmuştur.

Şeyh Efendi bu eserlerinde Osmanlı Devleti'nin son Cumhuriyet'in başlangıç yıllarına rastlayan, içinde mühim dönüm noktalarını barındıran altmış senelik dönemde Bursa tasavvuf tarihi ile alâkalı önemli bilgiler vermesinin yanısıra sosyo-kültürel ve siyasî tarihindeki önemli karakterlere ve rol aldıkları vak'alara değinmektedir. Birkaç örnekle Sa'dî tarikatının kültürel açıdan şehri nasıl kuşattığı, Nakşî hulefasının mekansal hiyerarşisi ve dergâh, cami ve evlerde kurulan zikir halkalarına ulemanın kurucu ve katılımcı olarak meyli, Şemsettin Efendi'nin seyahat ettiği şehirlerdeki ihya ettiği mekanlarda oluşturduğu ihvan, kapanmadan evvel kırk sene boyunca payitahttaki dergâhlarda yaptığı gözlemler, İstanbul kütüphanelerinde oğlu ile ceddi Sahfî Efendi'nin izini sürüşleri, modernleşmenin görünür yüzü olan mesire yerleri ve alışveriş yaptığı dükkanlar üzerinden günlük hayata dâir bilgiler bölüm boyunca işlenmektedir. Ele alınan

[34] 'Vekâyi-i eslâfa arif ve terâcim-i ahval-i ulemaya vâkıf' olan Bayırlı Osman Efendi'den ve 'mahdûmundan terceme-i hâlini her ne kadar istemiş, ruûslarını talep etmiş isem de muvaffak olamadığımdan şu kadar yazabildim' dediği Begavizâde Sadık Efendi'den bahsetmektedir. *Mısrî, Bahâr-ı Şemsî, haz. Mustafa Kara vd*., 78, 80.

[35] Bu isimler 'hanesinde âyin-i tarikat icra edenler ve yahut münasip mahalli olmadığından ifa edemeyenler' başlığı altında sıralanmıştır. *Dildâr-ı Şemsî*, 241-244.

[36] Hilafet alanların önemli bir kısmı Balkan göçmenleridir. Ayrıca emekli olup hilafet alanlardan ve evlerde öne çıkan zikir halkalarından bahseder. Adı geçen altmış kişinin üçünün kadın oluşu da eseri vefeyatnâmelerden ayırır. Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara vd., 16-69. Mikro tarih çalışmalarıyla önem kazanan toplumun her katmanını ele alma düşüncesi vefeyatnâmelerde zaten mevcuttur. Bursa'da kadınlara vaaz eden üç nesil Begavizâdeler eserde dikkat çeken noktalardan biridir. Ayrıca Dağıstanlı ulemanın Bursa'da konumlanışı, Ulucami'deki icazet halkaları, tedris halkası olan son reisü'l müderrisin, sarayla ilişki kuran ulema, Muhammed Can'ın Bursa'daki halifeleri, İstanbul'dan gelen veya tayin edilen meşâyih, Bursa'daki Nakîbüleşraf silsilesi, şehirde etkin olan Sa'dî, Mısrî, Uşşâkî, Rifâî zikir halkaları, mektep açanlar vb. birçok konuda eser verimli bir zemin sunmaktadır.

dönem devlet dışı aktörler aracılığı ile zenginleştirilmeye çalışılmakta, öte yandan bir sûfînin dünyevîleşmesi bu ilişkiler üzerinden anlaşılmaya çalışılmaktadır. Giriş bölümünde işaret edildiği gibi yamalı bohça misali her parçanın kendine özgü ağ ve bağlarla ve dahi diğer parçalar tarafından ona atfedilen birtakım hususiyetlerle kozasını ördüğü şehirde gaye, zamanla ipler çözülüp parçalar birbirine karıştığında[37] bir Şeyh Efendi'nin şehrin diğer insanlarıyla arasındaki sıkılık derecesini, birbirlerini nasıl beslediklerini, devamlılıklar ve kırılmaları, yaşanan krize karşı tavrını, özetle şehirdeki yaşama dâir sunduğu kapsamlı bakış içinde Şemsettin Efendi'yi *daha sarih ve nüanslı* şekilde anlamaya çalışmaktır.[38]

A. SON DÖNEM MEŞAYİHİ

Şemsettin Efendi Limni hatıratının sonunda Bursa ile beraber seyahat rotasını oluşturan illerde tanıdığı -altı yüzü bulan- şahısları listelemiş, 'Bursa'da Tanıdığım Şeyhler' başlıklı listede meşayihi yaşları ile beraber not etmiştir. Bu listedeki en kıdemli şeyhler Abdülmümin Dergâhı'ndan Fahrülganî Efendi (ö. 1871), Numâniye'den reîsülmeşâyih Safiyyüddin Efendi ve dedesi Sa'dî şeyhi Haydar Efendi'dir.[39] O neslin temsilcileri göz önünde bulundurularak bu bölümde çizilen zaman aralığı 1870 yılından 1925'te dergâhların kapanmasına değin geçen elli beş seneye tekabül etmektedir.

Listelerde ismi geçen şahısların ve vazifeli oldukları dergâhların ayrıntılı hikayesi Şemsettin Efendi tarafından posta oturuşunun yirminci yılında *Yâdigâr-ı Şemsî*'de kayıt altına alınmıştır. 1910'lu yıllarda Bursa'da bulunan yetmiş iki dergâhın[40] ancak otuz dördü faal durumdadır ve öne çıkan tarikler şunlardır: Mevleviyye, Numâniye Dergâhı ile Kalenderhane özelinde Kādiriyye, Emîr Sultan, Emîniyye, Ahmed Baba, Münzevî ve Hamîdiyye dergâhlarının temsil ettiği Nakşibendiyye, Şemsettin Efendi'nin postta

[37] Anne Bang, *Sûfîs and Scholars of The Sea: Family Networks in East Africa*, 1860-1925, (London: Routledge, 2014), 5.

[38] Hasan Karataş, "XV. Yüzyılda Karamanî Ulema ve Meşâyih İlişkileri", *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ömer Mahir Alper vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 283.

[39] *Dildâr-ı Şemsî*, 208-242.

[40] Müellifin alfabetik olarak sıraladığı dergâhlar burada tarikatlarına göre mevzubahis edilmiştir. Eserin yazıldığı dönemin anlayışına uygun olmadığı bilinmekle birlikte bu kategorizasyonun yarattığı katılık dergâhların bulunduğu mekâna, bâni ve hâmilerine, uluslararası/yerel bağlantılarına, sıhrî bağlarına vb. dikkat çekilerek esnetilmeye çalışılmıştır.

olduğu Mısriyye ve -kurucusuna atıfla- Zincirî Ali Efendi/Yerkapı Dergâhı'nın bağlı bulunduğu Sa'diyye.[41] Dedesi başta olmak üzere çocukluğundan itibaren daha ziyade muhatap oluşundan hareketle Şeyh Efendi'nin kendi metinlerinde olduğu gibi burada da Sa'dî meşayihi öncelik bulmuştur.

1. SA'DÎ MEŞAYİHİ

Ulucami'den önce kurulmuş Orhan Mescidi'ni, Lala Şahin Paşa ve Fenârî vakıflarını barındırması sebebiyle şehirde imtiyazlı bir konuma sahip olan kadîm Hisar semtinin[42] Kavaklı Mahallesi'nde Mevlevîhâne, M. Muhyiddin Üftâde'nin türbesi ve Nakşibendî-yi Cedîd Dergâhı'nın kavşağında bulunan Zincirî Ali Efendi Dergâhı'nda -âsitâne sayılır- Sa'dî dervişleri dönemin uleması tarafından tenkit edilse de[43] tarikatın pîr-i sânîsi olarak görülen, genç yaşında İstanbul'un önemli Sa'dî dergâhlarında yetişip Bursa'ya geldiğinde Damat Halil Paşa ve Süleyman Paşa gibi valiler (1851) tarafından hürmet gören M. Haydar Efendi'nin (ö. 1875) idare ettiği zikir meclislerinden ve meşayih alaylarından Bursa eşrafı ve halkı ziyadesiyle etkilenmektedir.[44] Daha ziyade kandil ve bayramlarda, meşayihin hac dönüşünde, çocuklarının mektebe başlama ve sünnet törenlerinde icra edilen ve "saltanat-ı musikiye" denilen meşayih alaylarına[45] mûsîkîde kabiliyet ve ehliyetli Haydar Efendi ile Abdülmümin Dergâhı şeyhi Fahrülgani Efendi'nin (ö. 1871)[46] yanı sıra omuzunda tüfekle yetmiş yaşını geçkin Yorgancı İzzet Ağa gibi ashâb-ı *nevbe*

---

[41] Ayrıntı için. İsmail Akbulut, *Bursa'da Sa'diye kültürü ve Zinciri Ali Efendi Zaviyesi*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, YL Tezi, 1996)

[42] Saadet Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.

[43] Dergâha komşu ve hısım olan Bursalı Mehmed Tâhir'in babası Rifat Bey'i "Şiî kitabıdır, müellifi Alevî'dir" dendiği için okumaktan çekindiği *Ravzatü'l-Ahbâb*'ın müellifinin Buhârî şârihi olduğunu söyleyerek teskin eden Ulucami müderrisi Dağıstanlı Hacı Tâhir Efendi (ö. 1885) dergâhta yapılan zikirleri tenkit eden ulemayı "Efendiler, şu beğenmediğiniz dervişler şimdi namazlarını kılmışlar, zikr-i tevhid ile meşguldürler. Siz ise burada fasl-ı mezemmet ile vakit geçiriyorsunuz" diyerek susturmaktadır (Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 90). Bu tartışmaları 93 Harbi'nden sonra imparatorlukta ilk kez etnik olarak çoğunluk haline gelen Türkler'i Sultan II. Abdülhamid'in kendisine sadık, aynı yapıda müslüman bir toplum haline getirme çabasıyla birlikte değerlendirmek gerekir. Çözüm olarak Hanefîlik mezhebi öne çıkartılmıştır. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi şüphesiyle Irak'a sürülen Süleyman Hüsnü Paşa'nın 1892'de kaleme aldığı layihada Bağdat, Musul ve Basra'da "devletin resmî dini"ne bağlı olanların azınlık olduğunu söyleyerek Şiîliği en büyük tehlike olarak göstermesi ve sapkın inançların entegre edilmesi, "itikatlarının düzeltilmesi" için bir "Kitâbü'l-Akaid" yazılmasını teklif etmesi de bu meyanda okunabilir (Deringil, *Simgeden Millete*, 98, 122-3).

[44] *Gülzâr-ı Mısrî,* 129, 212. *Yâdigâr-ı Şemsî,* 360.

[45] Cemalettin Server Revnakoğlu, *Eski Sosyal Hayatımızda Tasavvuf ve Tarikat Kültürü*, haz. M. Doğan Bayın – İsmail Dervişoğlu (İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2003), 330-331.

[46] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 412-3.

de katılmaktadır.[47] Rifâî ve Sa'dî dervişlerinin başını çektiği bu alaylar Mevlevî ve Kadirîlerin yaptığı alaylara nispetle farklı özellikler taşır:

> *En önde türbedarlar; başlarında sikkeler, omuzlarında teber, mesela on iki çift, onun arkasında eski zamanda âlet-i harb olan gürz topuzlar, ondan sonra kılınç oynayanlar, şişleri boyunlarına, göğüslerine, yanaklarına saplayanlar, daha arkada kul denilen uzun sapı toparlak ve ? demiri mangalda kızdırıp kızdırıp yalayanlar[48], daha arkada dört çift teberdar sancak-ı şerifi muhafaza ederek meşâyih ahyarları at üstünde, gençler sancak dibinde giderler. Hükümete gelirler, orada herkes marifetini icra eder. Topuz …, ateş yalarlar, şiş sokarlar. Sonra buna fasıla vererek orada din ü devlete, millete dua ederler. Yine nevbe vurarak giderler. Nevbe sancağı önünde mesela on iki çift kudüm, yirmi çift mazhar, sekiz on çift halîle "Leysel hâdî illâ hû" diyerek çalarlar ve öyle giderler.[49]*

Alayların yanı sıra şehirde canlılık yaratan ve meşayihin toplanmasına vesile olan bir başka tören de[50] dağ köylerinden ve çevre illerden gelen halifelerinin bereket addederek ziyaret ettiği, şehrin manevî bânîsi Emîr Sultan huzurunda gerçekleşmektedir. Her yıl

---

[47] *Mısrî, Bahâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara vd., 176.

[48] 1857 yılında Bursa'da bulunan George Perrot'nun şahit olduğu meşayihe ait bir sünnet düğünü de Sa'dî dervişlerinin bu hallerini anımsatmaktadır. "Müziğin verdiği işaretle cambaz hançerini havaya atıp ucunu gırtlağına alıyor. Bazen de birkaç damla kan akıyor. Bazı çocuklar mangallarla kızıştırılan demir çubuklar taşıyor. Bazı dervişler de çubukları alıp dillerine dokunduruyor. Başka dervişler de yanaklarını hırpalamadan delen küçük şişlerle yürüyor. Sonunda sürekli sakin ve ağırbaşlı olan semazenler uzun entarilerini sürerek son sırada geliyor. Bazen ilahiler dervişlerin yürüyüşüne çeki düzen veren davul ve zurnaların sesine uyumlu ve tatlı âhengine karışıyor bazen de coşku sert çığlıklara dönüşüyordu (Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu [der], *Seyahatnamelerde Bursa* [Bursa: Bursa Ticaret Borsası, 2000], 138).

[49] *Diyâr-ı Şemsî,* 734. Şemsettin Efendi meşayih alaylarının zaman içinde geçirdiği süreci şu satırlarla özetlemektedir: "... Kılınçtan mazarrat gelmiş, bir kısmı menedilmişti. Fakat Meşrutiyet'in bidayetinden 10 Temmuz ve Meclis-i Meb'ûsan küşâdı münasebetiyle tezahüratta bulunulduğu sırada şeyhlere de alay tertibi ihtar edildiğinden ara sıra yapılırdı. Fakat darb oynayacak, altın yalayacak dervişler kalmadığından yalnız nevbelerle sancaklar açılarak dolaşırdılar. Seksen, yüz sene evvel yapılan alaylarda hakikaten dehşet verecek tipte dedeler, dervişler, babalar varmış. Sonra onlar hep saçlı sakallı mehîb adamlar olup heybetli kimseler imiş. Sonra sonra çoluk çocuk elinde gayri muttarid nevbe vurulur, tadı tuzu kaçardı. Doğrusu ya, alay değil mâlay olurdu. Kuvâ-yı Milliye'nin ilk teşkilinde arzu edilmişti. Hatta âdât-ı eslaf olduğu orada sancak için kesilecek kurbanı Kuvâ-yı Milliye heyeti göndermişti. Hatta bazıları korktuklarından iştirak etmemişlerdi" (*Diyâr-ı Şemsî,* 735).

[50] Evliya Çelebi'nin "deniz gibi" bir kalabalık şeklinde nitelediği, Erguvan Cemiyeti de denen bu tören sonraları Sultan II. Abdülhamid'in aldığı emniyet tedbirleri sebebiyle ortadan kaldırılacaktır (bk. İstibdat Devri'nin Yansıması, merasimin ayrıntısı için Hüseyin Algül, "Erguvan Bayramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991).

Haziran ayında gelen sûfîleri dergâhlarında ağırlayan meşayih arasında Haydar Efendi de bulunmaktadır.

> *On beş kadar meşayih, yüzü aşkın derviş ve bacılar öncelikle Seyyid Nasır'da pilav ve zerde yemekte oradan Üftâde ve Gazzî Dergâhı'na uğramaktadırlar. Yollarda hayır sahipleri tarafından şerbet dağıtılmakta, kudümler eşliğinde Allah Hû zikri çekilip Hükümet'e uğramaktadırlar. Kızıl Kilise'de oturan Hüseyin Efendi vali huzurunda dua etmekte, meşayih Evkaf tarafından hazırlanan elvan cübbeleri giymekte ve Emîr Sultan'a ulaştıktan sonra yine Evkaf tarafından hazırlanan usûl-i erbaa vechiyle yemek yemektedirler. Bursalı derviş, softa ve fukara da katılarak yatsı namazından sonra Halvetî üzere zikre başlarlar. Kıyâmî usûl icra edilir, Hay isminde nevbeler vurulur, bitiminde tekrar kıyam edilerek Hû isminde devrana başlanır. Geceyi zikirle geçirip sabah namazını kıldıktan sonra bir müddet uykuya dalan sûfîler Nasûhî Tekkesi'nde sabah lokmasını yedikten sonra cuma namazını Mevlevîhâne'de kılıp Üftâde'ye gelirler. Türbenin yanındaki köşk, içindekilerin yazın bayırdaki tekkede olmaları hasebiyle misafirler için kullanılır. Burada yine yatsı sonrası yapılan Halvetî zikrinden sonra Bursa şeyhlerine meydan verilir. Sa'dî Tekkesi yakın olduğundan Haydar Efendi kıyam usûlü icra eder.*[51]

Sa'dî meşayihinin üstlendiği törenlerden biri de Abdal Murad mesiresinde esnafın tertip ettiği icazet törenleridir. Tören masraflarının bir kısmı Sa'dî Dergâhı şeyhi -Haydar Efendi'nin dedesi- Mustafa Efendi (ö. 1797) zamanında kurulan Yılan Vakfı[52] tarafından karşılanmaktadır. Tekkelere verilen yemek bedeli olan *taâmiye* ile aynı ismi taşıyan bu şenlik vakfın parasının yanı sıra usta ve kalfalardan toplanan paralarla Abdal Murad Türbesi önünde başlar: *Çadırlar kurulur. Yenilir içilir. Nihayet yevm-i mev'ûd gelir. Ustalar alâ merâtibihim otururlar, büyük bir halka teşkil ederler. Ne kadar usta çıkacak, kalfa olacak var ise esnaf şeyhi olan zat veyahut vekili, Abdal Murad Türbesi'ne kâhya ile beraber toplarlar. Usta olacakların bellerine, kalfa çıkacakların sağ kollarına tekbir*

[51] *Dildâr-ı Şemsî.*

[52] Vakfın kuruluşunun hikâyesi Şemsettin Efendi tarafından "havârık u tasarrufat" denilerek anlatılır: Dağ yolu üzerinde bulunan bir mahalde halka zarar veren ve yolu kapatan bir yılanın üstesinden gelinmesi için Haraççızâde Hüseyin Ağa Sa'dî Dergâhı şeyhi Mustafa Efendi'den (ö. 1797) yardım ister. Şemsettin Efendi tarafından gönderilen iki nakibden cesaretli olanın yaklaştığı bu yılan katıra yüklenen küfeye girer ve deve tarlasına bırakılarak kaybolur. Meselenin çözümünden dolayı Hüseyin Ağa'nın Şemsettin Efendi'ye gönderdiği beş yüz kuruş arttırılarak her sene cemiyetler için harcanacaktır (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 355, *Âsâr-ı Şemsî*, 122). Vakfın geliri Şeyh Cemil Efendi zamanında tekkenin tamir masrafları için kullanılır.

ile ipekli kutaları veyahut peştemali bağlar. Oradan esnaf şeyhi[53] *bunları iki yakalı sıralar, önlerine geçer. Tekbir ve dört kapı selamıyla adım adım yürür tâ ustaların karşısına dikilir.*[54]

XX. yüzyılın ortalarına değin sürdüğü anlaşılan bu geleneğin kutlandığı yerlere Akçağlayan da eklenmiş, tahniye ya da kır bayramı adıyla anılır olmuştur. "Pilavda kaşığım, duada âminim olsun diyenler gelsin" diyen tellalların duyurduğu tören kahve faslının eşlik ettiği Âşık Garip hikayeleri ile devam etmektedir:

> *"Oynamadık oyun, çekilmedik halay" kalmayınca yemek, namaz ve mevlidin akabinde Ahî babalarının huzurunda taâmiye başlar. Kırşehir'deki Ahî Evran Tekkesi'nce seçilen Ahî Baba yoksa Sa'dî şeyhi ya da tabak esnafının kâhyası yiğitbaşı olarak gelir. Bursa'da bu işlere Sa'dî şeyhi baktığı için mevlitten sonra halkın önüne düşer, o civarda bir ziyaretgâh varsa ziyaret edilir ve çok kere tören orada yapılır'. ... Zamana ve zemine uygun münacat okuyan delil 'Ehl-i derde derd olalım, nokta gibi ferd olalım' diye başlayan selamını verir. Selamı alındıktan sonra 'Allah bir dedik, pervane geldik, yönümüzü dergâha döndük, ... sizler huzurunda peştamal kuşanıp bermurad olmağa geldik. Ne buyurursunuz?' deyince Şeyh Efendi kalkıp sağ baştan başlayarak ve sağ elini her birinin omuzuna koyarak ustalarından rızalık alır. Bunun üzerine ustanın kalfası için çıkardığı ipek peştemali Şeyh Efendi tekbirleyerek kalfanın beline dolar, üç düğüm vurur. Ardından yeni kalfalara ustalara dönen delil 'Erkan nedir?' sorularının ardından nasihatlerini eder. Onlar da doğruluktan ayrılmayacaklarına 'yemin billah' ettikten sonra yapılan duadan*

[53] İncirli ve Eyüp Efendi Dergâhı şeyhi Seyyid Şerefeddin Efendi'nin (ö. 1734) makamına yapılan müdahaleler sebebiyle mahkemeye başvurarak *şeyh-i seb'alığı*nı tasdik ettirdiği bir fermandan bahseden belge esnaf şeyhliğinin Eşrefzâde meşayihine tevdi edildiğini göstermektedir (Mehmet Demiryürek, "Şeyh-i Seb'alık Kurumu ve Osmanlı Esnaf Teşkilatı İçindeki Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, /66 [2013], 32). Esnaf şeyhinin kim olduğundan bahsetmeyen Şemsettin Efendi'ye göre Şeyh-i Seb'a denmesinin sebebi vazifeli Şeyh Efendi'nin yedi esnaf çırağının bellerini bağlayarak ustalara sunmasıdır (*Diyâr-ı Şemsî*, 716).

[54] *Diyâr-ı Şemsî*, 711, 715. Şemsettin Efendi ismini vermediği bir eserden aktardığı niyaznamelere ve esnaf fetvalarına uzunca bir kısım ayırmıştır. Okuduğu fetvalarla gördüklerini karşılaştıran Şemsettin Efendi "Hemen hemen ehl-i tarîkin erkânına müşâbihtir" diyerek üstadın şâkirdine talim ettiği sekiz kelimeden ve esnafın kendi arasındaki mertebelerin tarikat içindeki nüceba, nükeba gibi rütbelere denk geldiğinden bahseder. Şemsettin Efendi'nin 1930'lu yıllarda bu âdetlerin artık unutulduğunu söyleyerek yoz ya da avam Müslümanlığına çatması ve bu kitaplara birçok hurafenin karıştığını söylemesi tarih telakkîsinden kaynaklanmaktadır ki daha sonra etraflıca işlenecektir.

sonra Şeyh Efendi'nin elini yüzüne götürmesiyle usta ve kalfa çıkanlar el üzerinde gezdirilir.55

Şehirde meşayihin yanı sıra Sa'dî dervişlerinin önde olduğu diğer eğlenceler de Haydar Efendi'nin şahitliği sayesinde kayıtlara geçmiştir. Sultan II. Mahmud devrinin (1808-1839) ünlü pehlivanı Softaoğlu gibi[56] sultanın huzurunda hünerlerini gösterdikten sonra ferman alan, Ulucami'nin hanlarında ikamet edip kına satan Hacı Şilfe Sa'dî zikrine devam eden bir kılıç kalkan ustasıdır.[57] Ulucami minarelerine mahya kurup bayram geceleri kaftan giydiren Debbağhâne katiplerinden Mahyacı Yûsuf Efendi de (ö. 1888) hem esnafın kalfa çıkarma törenini düzenlemekte hem de Sa'dî Dergâhı'nda zakirbaşına peyrevlik etmektedir.[58] Ulucami avlusunda anlattığı hikâyelerle şöhret bulan dervişlerden bir diğeri Solon Bey'dir.[59] Aynı zamanda Karagöz ustası olan Solon Bey'in dergâhın yakınlarındaki Pınarbaşı mesiresinde Kavuklu'ya çıkışı İstanbul'da Rifâiyye'ye bağlı Koruk Mahmud Dergâhı'na on beş yaşında intisap eden, oyuna çıkmadığı zamanlar vaktini "şed kuşanarak" bu dergâhta geçiren -Komik Abdi- Abdürrezzak'a (ö. 1913) benzetilmektedir.[60]

---

[55] Eflatun Cem Güney, "Bursa'nın Folklor Bahçelerinde", *Bursa* (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1948), 51.

[56] Bk. II. bölüm, Müze.

[57] Şeyh Mustafa Efendi'nin kerametinden bu yana bir adı da Dondurma Tekkesi olan Sa'dî Dergâhı'nın bu hususiyeti Hacı Şilfe'nin vefatında da kendini gösterecektir. Hacı Şilfe'ye dâir Haydar Efendi'nin şahitliğini babasından duyduğu şekilde Şemsettin Efendi aktarır: "Gûyâ onu da birisi arkasından top yuvarlar gibi yuvarlar, mihrab tahtasına kadar gidermiş… Hacı Şilfe hasta olmuş. O gün tekkeye gidememiş. Odasının önüne çömelmiş, oturmuş. Tam tekkenin zikir zamanı olmuş. Otururken bir sayha etmiş. Yuvarlanırken de odasının önünde birkaç senelik dut fidanı var imiş, ona sarılmış. Köküyle çıkarmış ve düşmüş. Herkes 'Hacı'ya yine hâl geldi' diye toplanmışlar. Tekkenin serzâkiri Kayyımbaşı Süleyman Efendi de tekkeye çıkmamış imiş. Onu getirirler ki 'Hâl geldi, nefes etsin de açılsın' derler. Süleyman Efendi gelir bakar ki büyük hâl gelmiş. Vefât ettiğini haber verir. Techîz ve tekfîn ile kaldırırlar" (*Diyâr-ı Şemsî*, 813-814; Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara vd., 181-182). Şemsettin Efendi bu hadiseyi *Gamhâr-ı Şemsî*'de ayrıntısıyla anlattığını belirtse de bu eser elimizdeki koleksiyonda bulunmamaktadır.

[58] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî, haz. Mustafa Kara vd.,* 169. Şemsettin Efendi Hindîler Tekkesi karşısındaki kabir taşını "taşı kendine benzer" şeklinde tavsif eder (K, 546).

[59] *Bursa'da ona benzer bir âdem yetişmedi* denilen Solon Bey hakkında Şemsettin Efendi yine babası İsmail Nazif Efendi'nin şahitliğine başvuracaktır: "Mecelle satar imiş…bir de Topal Aşkî olup ikisi beraber topallaya topallaya gezer, Ulucami'nin önüne gelir. Mecelleler merkebin üzerinde. Oraya dikilir, bir maval okumaya başlar. Sesi de güzel imiş. Pek de âlâ taklit yaptığından hangi milletin taklidini yapsa işitenler taklitle tahkiki farkedemezmiş. Maval bitmeden mecelle bitermiş" (*Diyâr-ı Şemsî*, 812).

[60] Varol, Muharrem, "İstanbul Şehrinin Udhuke-perdâzı", *Osmanlı İstanbul'u IV* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2016), 843-886. Üsküdar'da Rifâiyye'ye bağlı Çarşamba Tekkesi'nin son postnişini Hayrullah Yalım da "nükte ve zarafet adamı" olduğunu söylediği tuluat sanatçıları için piyes yazıp oynamıştır. Babası Şeyh Tevfik Şuâî Efendi'nin eski dervişlerinden ve Komik Abdi'nin sahne arkadaşlarından Kanbur Mehmet Efendi'nin Kavuklu'ya çıktığı bir orta oyununda Dümbüllü İsmail

Sa'dî Dergâhı'nda yaşanan bu mutantan günler Haydar Efendi'nin (ö. 1875) vefatıyla birlikte geride kalmış görünmektedir. Tek oğlu Nûreddin Efendi (ö. 1903) tevcih tartışmaları sebebiyle 1885 yılında Bursa'yı terkederek İstanbul'da babasının meydana çıktığı Abdüsselam Dergâhı'nda pîşkademlik etmek durumunda kalmış[61], Şemsettin Efendi babasının kendisine devrettiği Pınarbaşı İzzettin Camii hatipliği beratını almak için 1886 yılında İstanbul'a geldiğinde kendisine uğramıştır.[62] İki sene sonra İstanbul'daki Etyemez Dergâhı mensuplarından Cemil Efendi (ö. 1917) sayesinde tekrar açılan Bursa Sa'dî Dergâhı'nda Şemsettin Efendi yirmili yaşlarında vekâleten âyin icra etmeye başlamış, babasının vazifeli olduğu Mısrî Dergâhı'ndan önce burada posta oturmuştur.[63] Cemil Efendi beratını aldıktan sonra Bursa'ya taşınarak dergâhın süknâsını mamur hale getirmiş, Zincirî Ali Efendi Türbesi'ni yaptırarak "Evlâd-ı Sa'deddin Cibâvî'dendir" levhasını astırmıştır. Müderris İsmail Hakkı Efendi'nin 1922'ye kadar meşihatini üstlendiği dergâh daha sonra asker işgaline uğramış ve yıkılmıştır.[64]

2. MISRÎ MEŞAYİHİ

Efendi ile beraber Pîşekâr oynayan Şeyh Efendiyi Revnakoğlu "İnce cinasları, edibâne açmazları ile ortalığı kırıp geçirmiş ve maruf sahne kurdu Dümbüllü'yü hayret ve takdirler içinde coşturmuş ve biraz da şaşırtmıştı" diyerek anlatır (Revnakoğlu, *Tasavvuf ve Tarikat Kültürü*, 306). Varol tulûat sanatının dervişler tarafından yürütülmesini iddia edildiğinin tersine tarikatların Osmanlı modernleşme tecrübesine katkıda bulundukları şeklinde yorumlamaktadır (Varol, "İstanbul Şehrinin Udhuke-perdâzı", 854-6).

[61] 1846'da yürürlüğe konulan kura usûlünden kaçmak için "mahlûl ve kasr-ı yed cihetleri" (Kasr-ı yed mütevellîlik, imamlık, hatiplik gibi kişinin kendisine intikal eden cihetten vazgeçmesi mânasında kullanılan bir tabirdir (Talip Ayar, 2018, S.1, 291-230) gibi bazı uygulamaların arkasına sığınılması tekke mensuplarının da zaman zaman başvurduğu yöntemlerdir. Bazen de burada olduğu gibi ara bir yol bulunarak dervişlerin askerlik bedeli idareciler tarafından ödenmektedir. Fakat Ayasofya'da müezzinliğine şahit olunan Nûreddin Efendi'ye Sultan V. Murad'ın iradesiyle bir tezkere yazıldığında buna gerek kalmayacak, valinin verdiği maddi destek Hicaz'a gitmek için kullanılacaktır (Dildâr-ı Şemsî, 19).

[62] Nûreddin Efendi'nin zamanında Abdüsselam Dergâhı meşihatında bulunan Yahyâ Efendi (ö. 1911) "meşîhatla kâbil-i tevfîk olmayacak" haller sebebiyle Hicaz'a sürülmüş (Selanik adı da geçmektedir) yerine geçen Şeyh Ârif Hikmet Efendi Meclis-i Meşâyih reisi Elif Efendi tarafından azledilmiş, yerine Elif Efendi'nin oğlu Yûsuf Zâhir Efendi geçmiştir. Oturulamayacak halde olan tekkeye Zâhir Efendi ancak âyin icrası için gitmektedir. (Mahmut Yücer, "Üsküdar'da Sa'dîlik ve Sa'dî Tekkeleri", Üsküdar Sempozyumu II Bildiriler I, ed. Zekeriya Kurşun vd., [İstanbul: Üsküdar Araştırmaları Merkezi, 2005], I/208).

[63] *Dildâr-ı Şemsî*, 25.

[64] *Hâkisâr-ı Şemsî*,135,138, 187.

Niyâzî-i Mısrî'nin (ö. 1694) Ulucami karşısında kurduğu dergâhta Bursa ve İstanbul'da edindikleri nüfuz itibariyle XIX. asırda öne çıkan kişiler Şeyh Zâik Efendi (ö. 1852) ve kızı Şerife Zîbâ Hanım'dır. İstanbul'da ikamet ettiği sırada ekâbire söylediği kaside ve tarihler sayesinde mühim bir çevre edinen Zâik Efendi hicivleriyle de meşhur olmuştur. Mısırlı Zeynep Hanım'ın kâtibesi Şerife Zîbâ Hanım (ö. 1901) ise Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) dönemine denk gelen büyük deprem sebebiyle dergâhın tamirine aracılık etmiştir.[65] Zâik Efendi'nin oğulları ile amcazâdesi İsmail Nazif Efendi'nin arasında yaşanan tevcih tartışmaları Sa'dî Dergâhı gibi bu dergâhı da bir süre âtıl hale getirmiştir. Şemsettin Efendi'nin babası İsmail Nazif Efendi 1859 yılında aldığı mahkeme kararı[66] sonrası harem dairesinin bir kısmını kullanmaya hak kazansa da[67] alınan taâmiyenin kısıtlı olması[68] sebebiyle mekteplerde hat hocalığı yapmakta ayrıca Bursa ve çevresinde memuriyete devam etmektedir.[69] Babasının altı senelik meşihatından sonra Şemsettin Efendi de Bursa-İstanbul yolları arasında mücadele ile posta oturma hakkı kazanacaktır.[70] Bursa Meclis-i Meşâyihi tarafından imtihan geciktirilerek babasından kalan yarı hisse verilmemiş olduğundan dergâh kendisine tevcih edilmemiştir. Bursa'daki meclisin

[65] Bursa'daki Kaygulu ve Mısrî Dergâhı ve İstanbul Aksaray'daki Olanlar Dergâhı'na hâmilik yapan Zeyneb Hanım'ın (ö. 1884) (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 441, 450) cenazesine katılan meşayih ve vakıfları için https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/13310

Şemsettin Efendi'nin kayınpederinin mensup olduğu İstanbul Samatya'daki Etyemez Sa'dî Dergâhı'nı da tamir ettirmiştir (Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya,* haz. Ali Yılmaz - Mehmet Akkuş [İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015], I/476).

[66] Mustafa Tatcı, Mevlüt Çam (haz.), *Arşiv Belgelerine göre Niyâzî-i Mısrî ve Dergâhları* (Ankara: TİKA, 2015), 102, 113.

[67] Şemsettin Mısrî, *Gülzâr-ı Mısrî*, haz. Mustafa Kara vd., 209.

[68] Şemsettin Efendi'nin vurguladığı bu kısıtlılık aralarındaki sürtüşmeden kaynaklanıyor olmalıdır. Zira XIX. yüzyıl temettuat defterlerine göre şehirde en yüksek gelir meclis azası, sarraf ve tüccarlardan sonra postnişinlere ait gözükmektedir. Sayılan on üç tekke içinde Zâik Efendi'nin (ö. 1852) o dönem şeyhi olduğu Mısrî Tekkesi de yer alır (Fatih Yücel, *Socio-economic life in three Ottoman cities [Bursa, Kütahya and Vranje] in the mid 19th century through temettuat & nüfus registers* [İstanbul: Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015], 94-96). Oğlu Necati Efendi'nin postta olduğu 1868 yılında Şerife Emine bint Ahmed tarafından Mısrî Dergâhı'na beş dönüm zeytinlik vakfedilmiştir (Said Bayrak, *Vakfiyelere Göre XIX. Yüzyıl Bursa Vakıfları* [Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019], 52). Şemsettin Efendi ayrıca mevlit kıraati için bağışlanan Şehreküstü'nde Gemlik Hanı olarak bilinen dolapçı odalarından, Veled-i Harîrî (Akbıyık) mahallesinde kirası alınan bir evden ve Necati Efendi'nin kızı Süreyya Hanım'ın her sene okutulan mersiye vakfından bahseder (Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 291).

[69] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 26; *Dildâr-ı Şemsî,* 19, 21-2; *Gülzâr-ı Mısrî,* 127, 131; *Diyâr-ı Şemsî,* 401. Bursa Vergi Kalemi'nde çalışan İsmail Nazif Efendi Tophane Meydanı'nın düzeltilmesi sırasında kâtiplikten sonra bir müddet Aydın'da kalacak, geri geldiklerinde 93 Harbi (1877-78) muhacirleri dolayısıyla keşmekeş içinde olan Bursa ve Karacabey ilçesinde kâtipliğe devam edecektir.?

[70] *Gülzâr-ı Mısrî,* 132.

sürüncemede bıraktığı meselenin çözümü[71] İstanbul'da girilecek Meclis-i Meşâyih sınavı ile hallolur. Merkez Efendi Dergâhı şeyhi Ahmed Efendi, Kasımpaşa Mevlevîhânesi şeyhi Ali Efendi ve Neccarzâde Dergâhı şeyhi Rıza Efendi'nin aralarında bulunduğu bir heyet huzurunda girdiği imtihanı kazanan Şemsettin Efendi, Şeyhülislam Bodrumî Ömer Lütfi Efendi'nin (ö. 1897) mühürlediği emirnameyi[72] Bursa Valisi Mahmud Celaleddin Paşa'nın uygun görmesiyle 1889 yılında beratını almıştır.[73]

Aynı sene içerisinde mazbatasını alanlardan biri de Gazzî Dergâhı meşihatine geçecek olan Ali Sırrî Efendi'dir (ö. 1904). Niyâzî-i Mısrî'nin halifesi Gazzî Ahmed Efendi'nin (ö. 1738) kurduğu dergâhın postuna kimin oturacağı dönemin Bursa valisi Ahmed Vefik Paşa'nın da dâhil olduğu tartışmaları beraberinde getirmiştir. 'Evlâda meşrut' olan[74] dergâh Eşrefiyye'ye bağlı İncirli Dergâhı'ndan Ziyâ Efendi'nin uhdesine verilmesi gerekirken (30 Mayıs 1882 tarihli beratla tevcihi onaylanan) Ziyâ Efendi bir sene sonra vazgeçmiş, Vefik Paşa onun yerine İstanbul'dan Fazlı Efendi'nin oğulları Vahdî ve Ferdî Efendiler'i göndermiş[75] ve dergâhta Rifâî icrasına başlanmıştır. Durumu İznik Eşrefî Dergâhı'nda bulunan Ziyâ Efendi'nin yeğeni Ali Sırrî Efendi kabul etmeyerek 1889'da dergâhı uhdesine almıştır.[76] Tevhidhâne 1893 senesinin kış şartlarından dolayı aniden çöküp harap olduğunda Bursa müddeiumumîsi iken azledilerek İstanbul'a giden

[71] O yıllarda Meclis-i Meşâyih reisi Hüdâyî Dergâhı şeyhi Rûşen Efendi'dir ve fakat nâzır Çerkeş Şeyhizâde Tevfik Efendi'nin (Meclis-i Tetkīkāt-ı Şer'iyye'de reistir ve Bursa kadılığı yapmıştır) anlaşamadığından meclise devam etmemekte yerine başkası da tayin olunmamaktadır. Bursa'da babasının maliyedeki işlerini takip eden Tevfik Efendi'nin oğlu Server Bey, Sa'dî Dergâhı şeyhi Cemil Efendi ile hukuku olduğundan dayısı Nûreddin Efendi'nin yanı sıra Şemsettin Efendi'ye yapılan haksızlıklardan haberdardır (*Dildâr-ı Şemsî*, 25-26, 30).

[72] MM Arşivi, Mazbata Defterleri 1769/282 nolu belgeyi Şemsettin Efendi eserine birkaç lafız değişikliğiyle aynen aktarmıştır (*Dildâr-ı Şemsî*, 31).

[73] *Dildâr-ı Şemsî*, 29, 32.

[74] Gazzî Dergâhı şeyhi Abdüllatif Efendi'nin kızlarından Zehra Hanım İncirli Tekkesi şeyhi Nâfiz Efendi ile evlendiğinden bu tekkenin torunları Gazzî Dergâhı'na atanabilmektedir (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 562).

75 Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlara uyguladığı tedbiri Bursa'da uygulayan paşanın "sadme"sini gösterdiği meşayihten biri şehirde pek çok kişinin kendisine intisap ettiği, şikâyet üzerine 1863 yılına rastlayan paşanın müfettişliği döneminde Kayseri'ye sürülen Kütahyalı Evliyâzâde İsmail Hakkı Efendi'dir. Daha sonra affedilmiş ve orada vefat etmiştir. Kayseri'de sürgün Kütahyalı Evliyâzâde Şeyh İsmail Efendi'nin affına dâir Kayseri Meclisi'nin mazbatası (Osmanlı Arşivi [BOA], Meclis-i Vâlâ [MVL] nr. 709, gömlek nr 33 9.1.1282/4.6.1865).

[76] … İcra kılınan muhâkeme-i şer'iyyelerinde filhakika mûmâileyh Ali Sırrî Efendi evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı vakıftan olup mûmâileyh Şeyh Fazlı Efendi ecânibden olduğu ve zaten mezkûr cihet şart-ı vakıf ve cihatü'l kadim evlâd-ı vakıfa tevcih … gelmekte idüğü birinci şeri tahakkuk etmesine ve bu halde mezkûr meşihat cihetinin mûmâileyh Şeyh Fazlı Efendi uhdesinden ref'iyle mûmâileyh Ali Sırrî Efendi uhdesine tevcihi lâzım geleceği (MM Arşivi, Mazbata Defterleri, 1769/242; *Yâdigâr-ı Şemsî*, 202; Mısrî, *Gülzâr-ı Mısrî*, haz. Mustafa Kara vd., 128).

Antebîzâde Reşit Bey (ö. 1906) hâmîlik yaparak[77] türbe ile beraber dergâhı ihya etmiş ve 1897 senesinde dergâh tekrar açılmıştır.[78] Ali Sırrî Efendi'nin önce Kuşadalı İbrahim Efendi'nin halifesi Osman Şems Efendi sonra İstanbul'da Aydınoğlu Dergâhı şeyhi İzzî Efendi'ye biat etmesi sebebiyle Gazzî Dergâhı'nda Halvetî-Kadirî zikirleri bir arada yapılagelmiştir. Şemsettin Efendi, teyzesi ile evli olan[79] "Dünyanın germ ü serdini görmüştü" dediği Ali Sırrî Efendi'nin vefatını Limni ziyaretlerinin durağı Midilli'de gazetelerden öğrenmiştir.[80]

Şemsettin Efendi'nin babasının vefatından sonra intisap edip on seneyi aşkın hizmet ettikten sonra icazet aldığı Mustafa Lütfullah Efendi de şehirdeki önemli Mısrî meşayihindendir. Atina müftüsünün oğlu Ali Rıza Efendi'nin (ö. 1863) [81] İzmir'de İstefevî Mustafa Efendi'den icazet alarak kurduğu Moralı Dergâhı vakfına 1871 senesinden beri ilaveler yaparak gelirini arttırmaktadır.[82] Müftü Uşşâkî İbrahim Efendi'den tefsir okumuş, Anadolu'da vergi, Bursa'da eytam müdürlüğü yapmıştır. Şemsettin Efendi ilk Limni seyahatine 1890 yılında şeyhi M. Lütfullah Efendi ile beraber çıkmıştır. Bu dergâhta da tevcih tartışmaları etkili olmuş, Şemsettin Efendi şeyhinin oğluna vekâlet etmiştir.[83]

3. NAKŞÎ MEŞAYİHİ

[77] Âyin yapılmasını engelleyecek ölçüde harap, mekşuf (açık) veya "mübeyyet-i fukara" kalması dergâhların tamiri için yeter sebeptir. Tekkenin şeyhinin "Duasıyla iğtinam olunur" ve "ashâb-ı kulûbdan" olması gibi hususlar da öne çıkan özelliklerdir. Bunun için tekkenin sosyal bir cazibesi olması ve şeyhin devletin aradığı kriterlere uygunluk arzetmesi önemlidir (Muharrem Varol, *Islahat Siyaset Tarikat 1826-1866 Yanya, Selanik, Edirne Tatbikatı* [İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013], 151-155). Bazen de buradaki gibi hâmisinin olması yeterlidir.

[78] *Hâkisâr-ı Şemsî,* 39. Câmiu't-turuk Reşit Bey ve ailesi, Ali Sırrî Efendi ile birlikte 1900 senesi Kurban Bayramı'nda Eşrefoğlu Rûmî'yi ziyaret ettiklerinde yanlarında Bursa reîsülmeşâyihi Vahyî Efendi ile birlikte talebesi Şemsettin Efendi de vardır (*Dildâr-ı Şemsî,* 81).

[79] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 204.

[80] İstanbul'a gittikçe şeyhi Osman Şems Efendi yanında medfun olan Ali Sırrî Efendi'yi ziyaret edecektir (*Dildâr-ı Şemsî,* 109, 130).

[81] Ali Rıza Efendi'den icazet alarak otuz beş sene, ak sakallı iki oğluyla "meclis-i pîrân" oluşturan yüz yaşını aşkın (Evliya) Mustafa Efendi de (ö. 1892) Akşehirli Nasûhî Efendi'ye nispetle adı verilen Hisar'daki Nasûhî Dergâhı'nı ihya etmiştir. Bu dergâh cihet paylaşımı sebebiyle Niyâzî-i Mısrî Dergâhı ile ilişkilidir. Mısrî halifesi M. Emin Efendi'nin torunu Mehmed Baba (ö. 1799) tarafından kurulan Seyyid Baba Dergâhı ve şeyhi Sâbit Efendi ise ikinci bölümde bahis konusu edilecektir.

[82] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 249-255.

[83] *Halka nümûne-i imtisal olmak varken* bu türlü davranılmasını aklının almadığını söyler (*Yâdigâr,* 429).

Muhammed Can'ın[84] (ö. 1850) Bursa'daki halifeleri 1925'e kadar varlığını ve önemini koruyan Nakşî meşayihindendir. Bu zatlar Ahmed Baba Efendi Dergâhı bânisi Ahmed Baba (ö. 1845), Münzevî Dergâhı şeyhi Ahmed Ferid Efendi (ö. 1867) ve Emîr Sultan Dergâhı şeyhi Emin Efendi'dir (ö. 1898). Şemsettin Efendi ile ilişkileri nedeniyle adı geçen meşayihten sonra gelen nesle de bu başlık altında değinilmiştir.

Kendisinin ve kardeşinin kitaplarını vakfederek bir kütüphane oluşturan[85] Bursa reîsülmeşâyihi[86] Emin Efendi yukarıda bahsi geçen dağlı sûfîlerin Erguvan Cemiyeti dışında Eşrefîlerin Emîr Sultan Dergâhı'nda gerçekleştirilen bayram ziyaretlerine de ev sahipliği yapmaktadır.[87] Emîr Sultan'a intisap eden Eşrefoğlu Rûmî'den bu yana veya Eşrefzâde Fahreddin Efendi'nin (ö. 1762) Emîr Sultan Dergâhı'na atandıktan sonra Eşrefî tekkelerindeki meşayihin bayram ziyareti sebebiyle yerleşmiş olduğu düşünülen bu gelenek Çatalfırın'da bulunan Numâniye Dergâhı şeyhleri tarafından devam ettirilmiştir. Ramazan ve Kurban Bayramı'nın ikinci günü bu dergâhta toplanan meşayih Eşrefî usûlünün devam ettiği Hamam, Karabaş, Eyüp Efendi ve Yakup Efendi dergâhlarının meşayihi ile beraber Abdal Mehmed Türbesi'ni ziyaretten sonra Eşrefî tarikinin Bursa'daki ilk merkezi olan İncirli Dergâhı'na uğrayıp Emîr Sultan'a geçmektedirler.[88] Bu törenlerin son demlerine şahit olan Şemsettin Efendi de reîsülmeşâyih Emin Efendi'ye vekâleten duasını yapmak üzere törene katılmıştır. Emin Efendi'den (ö. 1898) sonra

[84] Martin Bruinessen'in Endonezya'daki Nakşîleri çalıştığı eserinde Mekke'deki uzun ikametinin ardından 1850'li yıllarda gelişine değinir. 1900'de Hollandalı sömürgeciler geldiğinde orada güçlü bir "Mekke bağı" mevcuttur (Bang, *İslâmic Sûfî Networks*, 2-3).

[85] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 55-57. Nilüfer Ateş, "Bursa'da Bir Dergâh Kütüphanesi: Emir Buhârî Dergâhı Kitaplığı", İSTEM: *İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 18/35 (2020), 41-71.

[86] Bursa reîsülmeşâyihleri: İsmail Hakkı Dergâhı/Hikmetî Mehmed Emin Efendi (ö. 1817) (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 178), Şeyh Ahmedzâde Abdüllatif Efendi ö. 1840'tan sonra. *Yâdigâr-ı Şemsî*, 401'de Seyyid Baba Dergâhı şeyhi Sâdık Efendi ile olan münasebeti, Üftâde Dergâhı-Burhâneddin Efendi (ö. 1845) (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 80), Numâniye Dergâhı/Safiyyüddin Efendi (ö. 1874) (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 55), Emîr Sultan Dergâhı/Tâhir Efendi (ö. 1880) (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 55), Münzevî Dergâhı/Vahyî Efendi ö. 1925) (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 504). Emin Efendi'nin irtihaliyle geçtiği söylenir.

[87] Eşrefzâdeler ile Emîr Sultan meşayihini bir araya getiren bayramlaşmanın kökeni bir menkıbeye dayanmaktadır. Eşrefoğlu Abdullah Rûmî'nin (ö. 1469) Abdal Mehmed'e teslimiyetini göstermek üzere tabağından aldığı çamur parçası köfteli çorbaya dönüşerek etkisi asırlarca süren bir geleneğe dönüşmüştür (menkıbenin ayrıntısı için *Hâkisâr-ı Şemsî*, 24-25). 30 Ağustos 1919 tarihli *Hüdâvendigâr* gazetesinde bu geleneğin ihya edilmesi gerektiği, her sene yapılan Ertuğrul Türbesi ziyaretinin de bunun gibi *terbiyye-i milliye, salâbet-i fikr* ve ahlâka olan tesirinden dolayı muhafazasının "vecâib-i milliyeden" olduğu belirtilmektedir: "Altı yedi asırlık bir ananenin cümle-i mefâhirinden olmak üzere kurban bayramının ikinci günü Kadirî Eşrefîler'le Nakşibendîler ney ve kudüm çalarak Hz. Emîr'in türbe-i mübarekesini ziyaretle selâmet-i din ve millet hakkında dualar ederler" (Safiyyüddin Erhan arşivi).

[88] *Diyâr-ı Şemsî*, 738-739.

reîsülmeşâyihlik vazifesini on sene boyunca îfa edecek olan "salâbeti taassup derecesinde mücahit mâmafih tasavvufa âşina" Vahyî Efendi (ö. 1925) Münzevî Dergâhı şeyhi Ahmed Ferid Efendi'nin oğludur. Kendisi Hoca Neşet, Hoca Selim, Hoca Ali Behcet, Hoca Bekir, Hoca Hasan ve Keşfî Efendi ile birlikte XIX. yüzyılın müceddidi sayılan Gazzîzâde Abdüllatif Efendi'nin önde gelen halifelerindendir. Şemsettin Efendi babası İsmail Nazif Efendi'nin vefatından sonra yirmili yaşlarında Akaid ve Tasavvurat dersi aldığı hocasını "asrımız meşayihinin ercümendi" olarak tanımlar. [89]

Muhammed Can'ın Bursa'daki üçüncü halifesi Baba Efendi Dergâhı bânisi Ahmed Baba'dan sonra posta geçen oğlu Mehmed Said Efendi (ö. 1871), vali Hüsnü Paşa'nın ısrarı üzerine İl İdare Meclisi üyesi, torunlarından Muhtar Bey ise Hüdâvendigâr Vilayeti Belediye Başkanı olmuştur. Said Efendi'nin ağabeyi Mehmed Bahâeddin Efendi (ö. 1902) Ziyâ Paşa ve Eşref Paşa gibi devrin ileri gelen şairleriyle görüşmekte, Mesnevîhan Hüsameddin Efendi'nin (ö. 1864) vârisi Gelibolulu Hacı Tahir Efendi'den Bursa'ya geldikçe istifade etmektedir. Dergâhta bir de kütüphane kuran M. Bahâeddin Efendi, Belediye Binası karşısında bayram çocuklarını giydirmek için dükkânlar vakfetmiştir.[90] M. Bahaeddin Efendi ile İl İdare Meclisi'nde beraber bulunan[91] Emîniyye Dergâhı şeyhi nakîbüleşraf[92] Ahmed Bahâeddin Efendi (ö. 1889)[93] şehirde öne çıkan bir başka Nakşî şeyhidir. Kendisi vezaret teklifini kabul etmemiş -vilayetleri temsil eden eşrafla yakın ilişkiler kurarak bürokrasiyi "temsilciler" aracılığı ile aşmaya çalışan- Vefik Paşa 1877'de Meclis-i Meb'ûsan'a başkan olduğunda[94] başkan vekili olmuştur. 1871'de Anadolu şimendiferinin Bursa'dan geçmesi için teşebbüste bulunan, "fatin, zeki, istikbâli örür" A. Bahâeddin Efendi İl İdare Meclisi'nde altı seneden fazla görev yapmıştır.[95]

---

[89] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 56, 210, 10.

[90] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 244, 247.

[91] Kübra Uslu, *Ahmed Vefik Paşa ve Bursa'nın Modernleşmesi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 86.

[92] Nakîbüleşraf Defterleri, 35. defter, vr. 29. Bursa Nakîbüleşraf Kaymakamlığı'na Seyyid Şeyh Bahâeddin Efendi'nin tayininin münasip olduğu Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı [A.}MKT.MHM] nr. 150, gömlek nr 96 7.6.1275/12.1.1859.

[93] Şemsettin Efendi son demlerine yetişmiştir (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 217-8; *Diyâr-ı Şemsî*, 669).

[94] Coşkun Subaşı, *Hüdâvendigâr vilayeti salnamelerine göre Bursa sancağı idaresinde bulunan kurum, çalışanlar ve demografik (nüfus) yapı (1287-95),* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 119.

[95] "İstanbul'da Ali Paşa ile otururken Bursalılar tarafından bir mazbata gelir. Biri şimendiferin Bursamızdan geçtiğini istemez. Çünkü bizim atımız, arabamız var. Şimendifer gelirse bunlar mahvolur. Gerçi Şeyh Efendi arzu ediyorsa da … hasılı 'Biz istemeyiz' derler. Ali Paşa mazbatayı Bahâeddin Efendi'ye verir. Bittabi Haydarpaşa'dan, İzmit'ten geçer gider" (*Diyâr-ı Şemsî*, 703).

Aarif Komisyonu reisliği de yapan Şeyh Efendi[96] gerekli alt yapısını tamamlayarak hizmete açtığı Gureba Hastanesi'nin ilk yöneticisi olarak görevlendirilmiştir.[97]

Üç yılda üç bine yakın mürit toplayan Hüsameddin Dağıstânî de (ö. 1925) ispat edilememiş geniş tahkikatlara rağmen sürgün edilmekten kurtulamayan Bursalı Nakşî meşayihi arasındadır. Sivrihisar-İstanbul-Ankara-Şam yollarını aştıktan sonra İstanbul'a geri getirtilmiş ve cerâye tahsis edilmek suretiyle emeklilik maaşı bağlanarak merkezde denetim altına alınmıştır.[98] "İktizâ-yı zaman olmak üzere bazı ashâb-ı ağrazın isnâdât-ı hasûdesi, bâhusus devri sâbıkta teksîr-i cemiyete mesağ olmadığından kesret-i ihvan u ahbab dolayısıyla"[99] sürgüne gönderilmesi Sultan II. Abdülhamid'in tarikat politikalarının çelişkisini ortaya koymaktadır. Dışarıda "tehzîb-i ahlâk ve izâle-i vahşet"[100] olarak devreye sokulan tekkelerin içeride muhatap oldukları durumlar bu çelişkiyi yansıtmaktadır. Arap asıllı şeyhlerin[101] *akışkanlığı sağlayıcı, itaat ve sadakati güçlendirici, gerilimi azaltıcı* rollerine rağmen diğer şeyhlerle kurulan ilişkiler zayıf ya da sorunlu olmuştur.[102] 1884 yılında Bursa'da ikamete memur edilmiş olan Hüsameddin Efendi'yi Şemsettin Efendi birçok halifesi ve müntesibi olması dolayısıyla Bursalı saymaktadır.[103] İhvanı için ara sıra İstanbul'a giden Hüsameddin Efendi bendelerinin

---

[96] 1306 Salnâmesi'nde Mahmud Efendi (Şemsü'l-mekâtib kurucusu), Süleyman Bey, Rusçuklu Mustafa, Feraizci Şâkir Efendi, Dağıstanlı Mustafa Efendi, Reji Nâzırı Rifat Bey aza konumundadırlar (Ahmet Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* [İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018], 175). Yayınlanmış hali için: Ahmet Vurgun, *Maarifperver Sultan II. Abdülhamid*, (İstanbul: Yeditepe, 2020)

[97] Sezer Erer, "Osmanlılar Döneminde Bursa'da Yaptırılan Hastaneler", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergis*i, 19/19 (2010) 241-252.

[98] Zekeriya Işık, *Şeyhler ve Şahlar: Osmanlı Toplumunda Devlet-Tarikat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2015), 238, 340.

[99] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 238.

[100] Arap bedevîlerini Irak'ın dağlarından Sahrâ-yı Kebîr'e kadar "temeddün ve terakkî" ettirmek isteyen Osmanlı Senûsîler'le ittifak aradığında 1884 yılında Bingazi'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir belgede tekke ve zaviyelerin bedevilerin "tehzîb-i ahlâkında" ve "izâle-i vahşetlerinde" faal olduklarını bildirmiştir (Deringil, *Simgeden Millete*, 86).

[101] *Ol emîrü'l-mü'minîn şâh-ı cihân Abdülhamîd/Mürşid-i cümle cihandır Şazeliyye müstefîd*.

[102] Padişahın güttüğü siyasî ve dinî politikalara paralel şekilde oluşturduğu ve bunu bir nüfuz alanına dönüştüren görsel koleksiyonunda medrese ve tekke yapılarına yer vermemiş olması da anlamlıdır. Halkın arasında veya toplu mektep fotoğraflarında görünseler de müstakil bir unsur olarak gösterilmemektedirler (İ. Kara, *Halife, Sultan, İmparator*, 470-471).

[103] Şemsettin Efendi Arapça yazdığı tefsir başta olmak üzere "ulûm-ı garîbeye ve sanâyi-i Acemî'ye ve esrâr-ı hurûf"a dâir eserlerini bilhassa zikreder. Şeyh Efendinin eserlerini vefatından önce çocukları neşretmiştir (*Makāsıd-ı sâlikîn*, nşr. Ali Rıza, İstanbul: Evkāf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1341/1921-23; *Zübdetü'l-merâtib*, çev. Fatma Zehra, Dersaâdet: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1341/1923). Diğer oğlu Musa Kâzım Öztürk de (ö. 1997) babasının eserlerini tercüme etmiştir. Dedesi ile aynı ismi taşıyan

çokluğu sebebiyle 1895 senesinde Trablusgarp'a gönderilse de orada hürmet gördüğü Recep Paşa ile birlikte Meşrutiyet'in ilanından sonra bir müddet İstanbul'da kalarak tekrar Bursa'ya dönmüş ve harap olan tekkesini onarma imkânı bulmuştur. Şemsettin Efendi'ye göre "ayrıca bir meslek içtihat ettiği" için Dağıstanî'nin müntesipleri yüz binlere ulaşmıştır.[104]

Bu 'içtihat' ihtimal ki Bursa ulemasını Hüsameddin Efendi'nin zikir halkasına çekmiştir. Ulucami'de tedrisin yanı sıra Mülkî İdâdî'de Farsça hocalığı yapan Dağıstanlı Mustafa Efendi Hüsameddin Efendi'nin zikir meclislerinde en arkaya oturacak kadar mahviyet sahibidir.[105] Aynı halkada reîsülmüderrisîn Kara Yusuf Efendi de[106] bulunmaktadır. Mustafa Efendi gibi Îdâdî'de Farsça muallimliği aynı zamanda Mevlevîhâne'de mesnevîhanlık yapmaktadır. Ulucami'deki vaazları nedeniyle herkes tarafından hürmet gören Yusuf Efendi Cuma günleri Orhan Camii'nde hatm-i hâcegân yaptırmaktadır. Hoca Efendi için bir terceme-i hâl yazılmasını isteyen Şemsettin Efendi tarikate intisap ettiği için kendisini kınayanları nasıl susturduğuna memnuniyetle şahit olmuştur. Yusuf Efendi'nin Niyâzî-i Mısrî için "O kitâb-ı kebîr-i kâinattan okur, yazar. İsmail Hakkı Hazretleri ise kitâb-ı nüvîşteden (yazılmış) okur, yazar" deyişini mürşidi Ahmed Hüsameddin Rükkâlî Efendi'nin de aynı hürmeti gösterdiğine işaretle anlatmaktadır.[107] Hamîdiyye Dergâhı'ndaki zikre katılanlardan biri de Begavîzâde Sâdık Efendi'dir. Kadınlara vaaz ederek dedesinden devraldığı geleneği sürdüren reîsülmüderrisîn Sadık Efendi Ulucami'de Buhârî okutup Orhan Camii'nde hatm-i hâcegân yaptırmaktadır.[108]

Musa Kâzım Efendi'nin oğlu Ahmed Hüsameddin Bey'in mektubu için bk. http://www.hurriyet.com.tr/bir-seyyidin-mektubu-39016766.

[104] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 323-325.

[105] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 91-92. Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, 241.

[106] Akt. Öztürk, Bursa Basın Tarihi, 31-32."Kırşehirli Yûsuf Efendi'nin icazet merasimi", Bursa (27 Ca 1310/1893), Ulema Sicil Dosyaları No:270.

[107] Hoca Mustafa Efendi ve YUsuf Efendi'ye düştüğü tarihleri okuyan Şemsettin Efendi'ye Hüsameddin Rükkâlî Efendi "Bir daha böyle zatlar yetişmez" diyecektir (Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 109-111).

[108] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 77.

4. KĀDİRÎ MEŞAYİHİ

Kādiriyye'nin Eşrefî meşayihi ilmî, bedîî ve içtimaî açıdan Bursa'nın iklimine tesir etmişler, şehrin diğer dergâhlarında da ihtiyaca binaen vazifeler almışlardır. Şehirdeki ilk Eşrefî mahalli olan İncirli Dergâhı'nın postnişinleri esnafın kalfa ve usta çıkardıkları cemiyetlerde bulunmuşlardır. Şerefeddin Efendi'nin (ö. 1734) şeyh-i seb'alığı 1719 tarihli fermanla tasdik edilmiş, vefatından sonra yerine oğlu Fahreddin Efendi (ö. 1762) tayin edilmiştir.[109] Fahreddin Efendi'nin oğlu Ahmed Ziyâeddin Efendi (ö. 1784) *Gülzâr-ı Sülehâ* adlı eseri ile vefeyatnâme geleneğini devam ettirmiş, yine bu dergâhın şeyhi İzzeddin Efendi'nin (ö. 1740) *Enîsü'l-Cinân* adlı on ciltlik tefsirini oğlu Necib Efendi (ö. 1788) *Zübdetü'l-Beyan* ismiyle telhis etmiştir. Safiyyüddin (ö. 1791, Mina) ve Ali Sırrî Efendi (ö. 1906) gibi hüsnühatta mâhir şeyh efendiler de buradan yetişmiştir. Adı geçen Safiyyüddin Efendi ile aynı zamanda Bursa reîsülmeşâyihi olan Numâniye Dergâhı şeyhi Safiyyüddin Efendi (ö. 1874) Ulucami'de kütüphaneye yakın yerde bulunan Eşrefzâde kürsüsünde vazife almışlardır.[110] Numâniye Dergâhı XIX. yüzyılın son senelerinde şehirdeki coşkulu zikir halkalarına ev sahipliği yapmış ve Eşrefî-Sa'dî-Celvetî meşayihini aynı halkada[111] birleştirmiştir. 1845 yılında reîsülmeşâyih seçilen, hafız ve hattatların icazet cemiyetlerinde duahanlıkla şöhret bulmuş[112] Safiyyüddin Efendi'nin Numâniye'deki ihya gecelerine katılanlardan biri de Bursa Müftüsü Arpacızâde İbrahim Efendi'dir (1886-1892).[113]

---

[109] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 130. Mehmet Demiryürek, "Şeyh-i Seb'alık Kurumu", *32.*

[110] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 105, 558, 576.

[111] Mısrî, *Gülzâr-ı Mısrî*, haz. Mustafa Kara vd., 213. Sa'dî Dergâhı şeyhi Haydar Efendi ikinci evliliğini Bursa reîsülmeşâyihi Safiyyüddin Efendi'nin kızı ile yapar. İsmail Hakkı Dergâhı şeyhi Mehmed Ali Rıfkı Efendi de Safiyyüddin Efendi'nin oğlu Necmeddin Efendi'ye damat olmuştur (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 179). Bursa tekkeleri arasında kurulan bu ilişkilere dikkat çekilen ilk çalışma için bk. Mustafa Kara, "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufî Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 79.

[112] Şeyh Efendi Sultan Abdülaziz'in Bursa'ya gelişinde edeceği duanın bir sureti istendiğinde "Duamız zuhurata tâbidir, öyle programlı dua bilmeyiz" diyerek reddetmiştir (*Diyâr-ı Şemsî*, 720; *Yâdigâr-ı Şemsî*, 576).

[113] İbrahim Efendi Bursa'nın önde gelen ulemasından Gazâlîzâde'nin damadı olmuş ve Ulucami'de tedrise başlayarak üç kez icazet vermiştir. 1855 depremi dolayısıyla Ulucami harap olduğunda Mısrî Dergâhı'nda *Şifâ-yı Şerîf* okuttuğunu Şemsettin Efendi babası İsmail Nazif Efendi'den işitmiştir (Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 121-2). 1874-76 yılları arasında Maarif Meclisi heyetinde bulunur (Subaşı, *Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmelerine Göre Bursa Sancağı*, 76; Müftü Efendi'nin dergâha intisabı için bk. Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 119; *Âsâr-ı Şemsî*, 119).

Müftü İbrahim Efendi'nin isminin Kādiriyye'ye bağlı Orta Asya kökenli Kalenderhane/Hindîler Tekkesi Şeyhi Abdurrahman Efendi ile birlikte tatsız bir vak'aya karışması şehirde bir müddet yankılanmıştır. İngiliz ajanı olduğundan şüphelenilen Abdurrahman Efendi misafir olduğu sırada tekkenin şeyhinin vefat etmesi üzerine küçük çocuğuna vekâleten posta oturmuştur. Daha sonra çocuğu zehirlediği söylenen Şeyh Efendi tekkenin meşihatına geçmiş, çıkan kargaşa üzerine bir müddet hapsolsa da kurtulmayı başarmıştır.[114] Vahdet-i vücut hakkındaki risalelerini matbaada bastırmak için ruhsatnâme alan[115] Abdurrahman Efendi'nin Ali el-Kārî ve Sa'deddin et-Taftazânî'ye isnat ederek evliyalar hakkında fitneye sebebiyet verecek sözler sarfetmesi ulema arasında ayrılığa sebep olduğundan yapılan şikâyetler neticesinde İstanbul'da iskâna mecbur edilmiştir.[116] Meselenin çözüme kavuşması için Müftü Uşşâkî İbrahim Efendi *el-Miskül ezfer fî Hakkı Şeyhi'l-Ekber* adlı bir reddiye kaleme almış[117] ancak Müftü Efendi'nin talebeleri dahi bu fesada kapılmaktan kendilerini alamamışlardır. İmamzâde Mehmed Sâbit Efendi'nin (Kirazlı İmamı veya Köse Mehmed) icazetini okurken isminin geçtiği yerde "Aslahahullah" deyip hocasının gönlünü kırmış olmasına binâen bedelini ödediğini Şemsettin Efendi aktarmaktadır. Diğer talebesi Müftü Ömer Kâmil Efendi üç aylar dolayısıyla Mihaliç'e gittiğinde Şemsettin Efendi'nin babası İsmail Nazif Efendi'ye aleyhtarlığını beyan etse de bir müddet sonra hocası (ve kayınpederi) İbrahim Efendi'nin görüşünü benimsemiştir.[118]

5. UŞŞÂKÎ MEŞAYİHİ

Uşşâkî halifeleri arasında Balkan göçmenlerinin fazla oluşu şehrin demografisinin değişimi ile zikir halkalarının niteliği arasındaki ilişkiyi açığa vurmaktadır. Hilafet alan

[114] *Diyâr-ı Şemsî*, 234, 617.

[115] Ali Emre İşlek, "Bursa'nın Dinî-Tasavvufî Hayatında İz Bırakan Sıradışı Bir Sûfî: Hindi Tekkesi Şeyhi Abdurrahman Efendi", *Studies of the Ottoman Domain* (Near East Historical Review) 7/13 (2017), 20.

[116] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 545-46.

[117] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 121. Eser gazetelerde ilan edilmiştir: "el-Miskü'l Ezfer sûfiyyenin kelimât-ı muallakātını hallü teşrih eder bir eser-i bî-nazîrdir. Manzum ve âyât-ı celîle ile müveşşah müteaddid ed'iyye-i me'sûre ekser kitaplarında görülen ta'likāt-ı mühimme, âsar-ı mezkûreden 'en-nazmü'l-ümmi' kitabı merhumun faziletmendi mükerremetlü Sâbit Efendi tarafından karîben tab' ettirilecektir" (Bursa gazetesi, 7 Ca 1310/27 Aralık 1892, 4). Çerkeşîzâde Tevfik Efendi'ye atfedilen *Levâih-i Kudsiyye* adlı eserin de yazılış amacı aynı olmasına karşın muhatap olunan kişinin Abdurrahman Efendi olup olmadığı kesin değildir. İzmir'de İbnü'l-Mansûrî adında bir zata cevaben yazılır (İşlek, *Hindi Tekkesi Şeyhi*, 11-13).

[118] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 114, 124.

bu kişiler genelde evlerinde zikre devam etmektedirler ki Testereci Ahmed Efendi'nin (ö. 1901) Muradiye'deki evinde kurduğu zikir halkasına Şemsettin Efendi de iştirak etmektedir. Okuma yazması cüz'î olduğu söylenen Şeyh Efendi'nin çoğu esnaf olan halifelerinden biri de Çekirge'deki evinde her akşam zikir yaptıran ve oradaki arazilerini taâmiye olarak bağışlayan kasap Hüseyin Kenzî Dede'dir. Şemsettin Efendi 1897 yılında kolunun tedavisi için kaplıcalara gittikçe kendisiyle yarenlik etmiştir. Son dönemde Uşşakîlere yer açan Seyyid Usûl Dergâhı'nda Testereci Ahmed Efendi'den sonra zikir halkasını devam ettirmiş olanlar Çakır Hamamcısı İsmail Rûşenî Efendi (ö. 1906) ve tabdih sanatıyla uğraşan Yûnus Efendi'dir (ö. 1922).[119] Bu halkaya dâhil olanlardan biri de Şemsettin Efendi'ye göre seyrüsülûk üzere geçirdiği makamların halinde sezildiği, "erkekler içinde bile emsâli nâdir bir ârife" Âdile Hanım'dır (ö. 1908). Âdile Hanım'ın kızı Latife Hanım Seyyid Usûl Dergâhı şeyhi Abdi Efendi ile (ö. 1925) torunu Melek Hanım ise Abdi Efendi'den sonra posta oturacak olan Şemsettin Efendi'nin kardeşi Haydar Efendi ile evlenmiştir.[120]

B. PÎR'İN İZİNDE KARŞILAŞILANLAR

Şemsettin Efendi pîrinin medfun olduğu Limni[121] ve kendi memleketinden daha iyi karşılandığını belirttiği Midilli başta olmak üzere dolaştığı şehirlerde, tekke ve mensuplarının hor görüldüğü bir devirde güçlü ve bağımsız duruşunu "bağları reddederek

---

[119] Kurulan zikir halkasının izdüşümünü dergâhın kabristanında da görmek mümkündür. *Kabristanda epeyce zevat medfundur. Bursa'da Tarîk-i Uşşâkıyye'yi neşre bâis olan Destereci Şeyh Ahmed Hamdi Efendi (ö. 1901) ve hulefâsından 1916 tarihinde vefat eden Hammâmî İsmail Efendi ve 1919 tarihinde vefat eden Şükrü Efendi, 1922 tarihinde vefat eden Yûnus Dede orada medfun olmakla âdeta Uşşâkî tarikinin âşıklarının ziyaretgâhıdır* (*Hâkisâr-ı Şemsî*,143-4; Hasan Basri Öcalan, "Seyyid Usûl Dergâhı ve Meşâyıha Ait Mezar Taşları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2 [2009], 270).

[120] Müntesiplerden biri de Sofya muhaciri Düyûn-ı Umûmiyye'de anbar müdürü olan Hacı Hüsnü Efendi'dir ki Şemsettin Efendi kendisine olan muhabbetinden dolayı üçüncü evliliğini Hüsnü Efendi'nin akrabası olan Basiret Hanım'la yapar. Fatma Leman adında bir kızı olmuş bir sene sonra ayrılmıştır (Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 29, 31-32, 56).

[121] Niyâzî-i Mısrî Türbesi'nin adaya husûsî bir önem kattığı anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılın başında gelen Hâşim Efendi Limni için "Niyâzî-i Mısrî Türbesi'nin ziyareti vesilesi olmasa uzaktan görülecek bir ada" ifadesini kullanır (Akt. Feridun Emecen, "Limni Adası'nda Türk İskânının Ortaya Çıkışı ve Gelişim Safhaları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, /46 [2007], 192). Niyâzî-i Mısrî'nin naaşı Şeyh Niyâzî Efendi tarafından İzmir'e nakledilmek istense de adada meskûn Müslüman ve Hıristiyan halk buna müsaade etmemiştir. Bu durum türbenin adalıların yaşamlarındaki yeri göstermesi açısından dikkat çekicidir. Şemsettin Efendi pîrinin naaşının Bursa'ya getirilmesi talebini Hüseyin Vassaf'a yazmıştır (Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, V/89).

değil işleyerek" sağlamıştır.[122] 1890-1908 yılları arasında gerçekleştiği seyahatlerde[123] tanıdığı insanlarla nasıl bir bağ kurmuş ve kurduğu bağı nasıl sürdürmüş ve güçlendirmiştir? Osmanlı son dönemi modernleşme hareketlerinin seyahat ettiği şehirlere yansıması nasıldır, bu şehirlerdeki kültürel alışverişler konusunda neler söylemektedir? Seyahat ve haberleşme imkanlarının genişlemesinin Şemsettin Efendi'ye sağladığı kolaylıklar neler olmuştur? Şemsettin Efendi yaşanılan kritik devirde, Limni ve Midilli'de merkezî olmayan bir Müslüman cemaatinin canlanmasını nasıl sağlamıştır? vb. sorulara *Dildâr-ı Şemsî* adlı hatıratındaki insan unsuru öne çıkartılarak cevap aranacaktır.

1. LİMNİ

Şemsettin Efendi Limni'ye ilk kez seyahat etmeye niyetlendiğinde yirmi üç yaşında bir şeyh namzedidir. Babası İsmail Nazif Efendi meşihata atanmadan evvel, bir kandil gecesi uğradığı Mısrî Dergâhı'nın kapalı olduğunu gören Bursa Dîvan-ı Muhâsebat reisi Zühdü Bey'in "Burası âsitânedir, kandil gecesi açılmamak muvâfık değildir. Tarîk-i Mısrî nazlıdır. Bursa'da bir iki tekke var. Selanik ve İzmir'de de öyle.[124] Akşama sabaha pîrinizi Bektaşîler zabtedecek. Münâvebeten her sene birer şeyh gitse orada halkı teşvik etse, tarîkiniz neşrolunsa fena olmaz mı?" şeklinde temennisini dile getirişi[125] Şemsettin Efendi'yi pîrini görmek için yola koyulmaya teşvik etmiştir.[126] Gidiş için gerekli *nısf-ı*

---

[122] Nurdan Gürbilek, *İkinci Hayat Kaçmak, Kovulmak, Dönmek Üzerine Denemeler* (İstanbul: Metis Yayınları, 2020), 12, 20.

[123] Şemsettin Efendi'nin Limni-Bursa seyahatleri takvimi için bk. Mustafa Kara, "Limni'de bir Niyazî-i Mısrî Hayranı: Mehmed Şemsettin Efendi'nin Limni yolculukları", Buhara Bursa Bosna (İstanbul: Dergâh Yayınnları, 2012), 339.

[124] *Dildâr-ı Şemsî*, 47, 49. Selanik'teki Kara Baba Dergâhı görüntüsü, Tatcı, *Arşiv Belgelerine Göre*, 68. Heath Lowry, "Mısriyye'nin merkez dergâhı Bursa'da mı yoksa Ege Denizi'ndeki Limni Adası'nda mıydı?", *Sûfî Bursa*, ed. Dilek Yıldız Karakaş (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013), 64. Selanik şehrindeki Fethiye/Fethi, Kara Baba/Abdal Baba ve İzmir'deki dergâha Şemsettin Efendi uğramıştır. Kaynaklarda Atina'da Çadır, Livatya'da (Bandırma Limanı yakınında) Nakabî Efendi, Ayas Baba, Eğriboz ve Muduniç'teki (?) Mısrî Tekkeleri'nin adı geçmektedir (Heath Lowry, Terzioğlu'nun verdiği bilgileri doğrulayamadığını belirtir. https://www.academia.edu/9463672/Niyazi_Misri_on_the_Island_of_Limnos_Limni 89).

[125] *Dildâr-ı Şemsî*, 83.

[126] Şeyh Efendi ilk seyahatinin pişmanlığını şöyle aktaracaktır: 'Huzûr-ı pîre girdiğim esnada yedi defa ziyaretiyle müşerref olmaklığımı rica ve istirham ettim. Neden fazla söylemedim bilmem.' *Dildâr-ı Şemsî*, 37. Adaya gitmeden önce ve gittikten sonra edindiği imkânları pîrinin himmetine yormaktadır: Gideceğinden haberi olmayan mürşidi Lütfullah Efendi'yi çarşıda kalabalıklar içinde tesadüfen bulması, rüyasında aldığı 'Yarın Limni'ye posta var' daveti, adada iyi bir intiba bırakması, hiçbir

navlun[127] ve *ilmühaber* kısa sürede tedârik edilmiş ve teâmül gereği ilmühaber Muhterem Efendi (ö. 1891) ile dayısının bulunduğu Abdüsselam Efendi Tekkesi şeyhine mühürletilmiştir.[128] Şemsettin Efendi'yi mürşidi Mustafa Lütfullah Efendi ile ilk kez vardıkları Limni'de[129] Şeyh Niyâzî Efendi (ö. 1892) karşılar.[130] Şeyh Efendi altı yıl sonra (1896) bir buçuk ay süren yolculuktan sonra ikinci kez vardığı Limni'ye Mısrî Dergâhı evladından Mısırlı Zeynep Hanım'ın kâtibesi Şerife Zîbâ Hanım'ın Sadık Mehmet Paşa'ya gönderdiği mektupla gelmiş, Paşa Cuma hutbesinde kendisini dinledikten sonra dergâhı ziyaret etmiştir.[131] Siyamî Baba Türbesi ve Cezayirli Hasan Paşa'nın (ö. 1790) ihya ettiği ılıca[132] dışında Limni'de Midilli'deki kadar geniş bir muhit bulunmamaktadır. Kadirî şeyhi Emin Efendi[133] zamanında Abdal Baba'nın Mısrî tarikatını oldukça yaygınlaştırdığından bahsedilmektedir. Şemsettin Efendi seyahatlerinde oluşturduğu insan ağına kimi zaman Gelibolu'dan ara postaya binen Nara Şeyhi Hulûsi Efendi gibi kısa âşinâlıkları da dâhil etmiştir.[134]

---

meşâyihe yapılmayan hürmet ve ikram ile adadan uğurlanışı, kendisine sunulan birinci sınıf kamara biletleri pirinin lütuflarındandır. *Dildâr-ı Şemsî,* 73, 83, 117, 148.

[127] (Yun. *Naulon* "gemi") Kelime deniz taşımacılığında alınan ücreti ifade için kullanılan teknik bir tabir olarak dilimize geçmiş görünmektedir. "… *Sefîne eğer navlun olursa itmâm-ı hizmet oldukda mecmu-ı navlundan kumanya harc ve mesârif-i sâire ihrac olındukdan sonra bâkî kalanun nısfı sefîne sahibine ve nısfı gemici tâifesine taksim olına geldüğini* …" Fethi Gedikli, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Deniz Taşımacılığına Dair Bazı Hukukî Terimler ve Düzenlemeler", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları (2006), 1/61.

[128] *Dildâr-ı Şemsî,* 34-5; *Yâdigâr-ı Şemsî,* 256.

[129] Günümüzde var olmayan türbe ve dergâhın yerlerini tespit etmek amacıyla daha önce yayımlanmış makalelerin titiz bir tenkidini içeren Heath Lowry'nin şu eserine bakılabilir. https://www.academia.edu/9463672/Niyazi_Mısrî_on_the_Island_of_Limnos_Limni_, s. 73-104.

[130] Niyâzî Efendi Lütfullah Efendi'nin babası Ali Rıza Efendi sayesinde ihtida etmiş ve Hicaz'a gidip geldikten sonra Limni'de türbedarlık yapmış olan Abdal Mehmed'in (ö. 1887) oğludur ve önceki Bursa ziyaretinde tanışmış olduğu Lütfullah Efendi'ye intisap eder (1887 yılında türbedarlık ve duâgûluk vazifesi için maaş tahsisatı olduğunu gösteren bir belge için bk. Tatcı - Çam, *Arşiv Belgelerine göre,* 242). Şeyhin ölüm tarihi aynı yazarın başka bir eserinde 1883 olarak verilmiştir (Limnili Şeyh Abdî-i Siyâhî, *Limni'de Sürgün Bir Veli Niyâzî-i Mısrî'nin Hatıraları*, haz. Mustafa Tatcı [İstanbul: H Yayınları, 2017], 14).

[131] *Dildâr-ı Şemsî,* 56-57. "Bursa'nın hasib nesib bir ailesine mensup" olduğu söylenilen Şemsettin Efendi için verdiği hutbeden sonra yanındakine "methettiğinden ziyadeymiş" dediğini Şeyh Efendi bizzat aktarmaktadır.

[132] Bugün hâlen varlığını koruyan -Ilıca ile aynı anlama gelen- Termi'de Niyâzî-i Mısrî'nin aynı dönemde sürgünde olan Karabaş-ı Velî (ö. 1686) ve müridi Nasûhî Efendi'nin (ö. 1718) beraber vakit geçirdiği söylense de Lowry bunu ihtimal olarak değerlendirir (Tatcı - Çam, *Arşiv Belgelerine göre,* 54).

[133] Adada bir Kādirî Dergâhı bilgisine ulaşılamamıştır. Şemsettin Efendi'nin "Şeyh Emin Efendizâde, banka memuru Ahmed Efendi" şeklinde kayıt düşmesi dolayısıyla (*Dildâr-ı Şemsî,* 52) Ahmed Efendi'nin meşihati sürdürmediği ya da memuriyete devam ettiği sonucuna varılabilir. Şeyh Emin Efendi'nin oğlu 1270 (1853) Limni doğumlu Ahmed Fehmi Efendi'ye dâir belge (Osmanlı Arşivi [BOA] *Dahiliye Defterler* [DH.SAİDd...] nr 103, gömlek nr. 125).

[134] *Dildâr-ı Şemsî,* 102. Çanakkale'de Nara Burnu denen yerde Cezayirli Hasan Paşa'nın XVIII. asrın son çeyreğinde yaptırdığı düşünülen külliyenin bir parçası olan tekke, Choiseul-Gouffier'in çizdiği gravüre

Şemsettin Efendi, adada zikir halkası kurdukları için kınanan Mısrî dervişleri, "Müftü'ye îtikat etmiş avam" ve Bektaşîler'in içinde olduğu birbirleriyle kavgalı üç grubu idare etmektedir. Dergâhta ezan okunmasına muhalefet etmek istese de insanların alâkasını gördükçe susmak zorunda kalan mutaassıp Müftü'ye "Bu biçareler o bidat, bu bidat diye Vehhâbîler'e döndürecekler adamı" diyerek serzenişte bulunmaktadır. Müftü köylerdeki halka, zarûretleri öğretmektense Cuma vaazıyla yetinmekte ve Bektaşîler'in aleyhinde konuşmaktadır. Şemsettin Efendi, yazdırıp dergâha astırdığı bir beyti gördüğünde infial yaratan Müftü'nün haberini vekili Niyâzî Efendi'nin Bursa'ya gönderdiği bir mektupla haber almış ve söylediklerinin arkasında olduğunu belirten uzunca bir mektup yazmıştır ki mektubun dergâhta okunması üzerine Müftü'nün bir daha ortalıkta görünmediğini öğrenecektir.[135] Kendisine Râfizî yakıştırması yapan Müftü'yü muhatap alarak "On iki emîrin hepsi Kureyş'ten olacak" hadisini tevil eden Ali el-Kārî'ye ve imamları Mervânîler'e hasredenlere karşı çıkmaktadır: *Subhânallah! Hânedân-ı Muhammedî'ye İmam tabirini çok görmüşler. Fakat bundan sonra başka bir şey düşünmüşler. Önüne gelene imam deriz çoğalır, bu on iki de bunların arasında kaybolur… Ben Muhammedîyim. Efendim'i, Efendizâdelerim'i severim. Fakat ashâb-ı selâseyi sevmediğimi nereden istidlâl etmiş? Bu levhada öyle bir îma var mıdır?*[136]

Şemsettin Efendi dedesi M. Haydar Efendi'nin tanışı Bursa'da Cizyedar sülalesinden olan hâkimin davetine rağmen dergâhı mesken edinmiştir.[137] Ada'ya geldiğinde şahit

dâhil olmalıdır (Akt. Zekiye Uysal, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Çanakkale Civarındaki Eserleri", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi, 14/21 [2016], 62, 75). Uşşâkî tarikatına bağlı bu tekkenin 1924'te şeyhi Mustafa Kanber Efendi'dir (Vassaf, *Sefine,* IV/498).

[135] *Üç Muhammed dört Ali'nin hürmetine ey Hüdâ/İki Hasan bir Hüseyin'in aşkına ya Rabbenâ*
Câfer ve Mûsa çeharda pâk-ı mâsuman için /Şemsî-i Mısrî'yi eyle sırrına sen âşina
(Beytin on iki imamı içinde barındırdığını açıklayan satırlar için bk. *Dildâr-ı Şemsî,* 147-148).

[136] Şeyh Efendi bir risalesinde bu konudaki düşüncelerini açıklamaya devam eder: "Bir de bunlar imâmeyn deyince İmâm-ı Âzam yoktur, … çıraklarından ikisi vardır: Yûsuf, Muhammed. Bunlar da hocalarına dokuz taş çıkarmışlar. Bilmem ötekilerin sesi niçin çıkmıyor? Bir de dikkat edilsin. Bu fakihlerin, müfessirlerin, muhaddislerin, müçtehitlerin içinde Ehl-i Beyt-i Resûlullah'a mensup kimse yoktur. Onlar galiba hep cahil olmalı. Bir de 'Eimme-i hakîkî on ikidir' denilire karşı bu zatlar da on iki bin imam saymışlar. On iki imamdan birini İmam Muhammed el-Bâkır dedin mi deve nalbanda bakar gibi bakarlar. Yok İmam Evzâî, İmam …, İmam fülan dedin mi *evet* derler" (*İ'tikar-ı Şemsî*, 23).

[137] Şeyh Niyâzî Efendi'nin yere serdiği "yumruk gibi" pamuk yatağı ve ot yastığına bakarak "Hey mübarek! Bir kere bana bak! Şeklime, heyetime, vücudumun nefâhatine. Sonra da bu yatakta bu adam yatabilir mi de!" sözleriyle iç geçiren Şemsettin Efendi pîrinin şu dizeleriyle teselli bulmaktadır: "Dervişlerin en alçağı/Buğday içinde burçağı/Mısrî gibi bir balçığı/Her bir ayak basmak gerek" (*Dildâr-ı Şemsî,* 52).

olduğu durgunluk kendisini pîr evinde şevke getirmiş gözükmektedir. Türbenin yanı başındaki camide hutbe okuyan, kalede askere namaz kıldıran, mektepleri ziyaret eden,[138] kendisine gösterilen hürmetten memnun vaziyette eşrafa iâde-i ziyarette bulunan Şeyh Efendi'nin maksadı yurt edindiği dergâhı ihya etmektir. Taâmiyesi, az olsa da vakfın geliri ve gelen ikramlara rağmen dergâhta yemek ve kahve çıkarılmaması kendisini rahatsız ettiğinden bir Kurban Bayramı arefesinde kurduğu sofrada kahve nakîbi (şeyhe yardım eden kıdemli derviş) tayin ederek gülbanklar eşliğinde gelen eşrafı ağırlamıştır. Semahaneyi yıkatmış, sarıkları sarmış, mukâbele günlerinde[139] okunacak Mevlit şekerlerini dağıtmak üzere Limni'de âdet olmaması sebebiyle bizzat külah hazırlamıştır. Bir yandan da "Bursalı şeyh gelmiş" deyip testi ve ibriklerle dergâhı dolduran hanımlara "nefes" tüketmektedir.[140] İhvanın giderek çoğalması ve usûlüne alışılan âyinlerin pîr makamında yapılıyor oluşu "Limni yerinden oynuyor" denmesine sebep olmaktadır.[141]

Şemsettin Efendi 1896 yılından itibaren iki yılda bir gerçekleştirdiği (1898-1900-1902) Limni-Bursa seyahatleri arasında şeyhi Lütfullah Efendi'den aldığı esma zikrini tamamlayarak hilafet almıştır. Gönlü Limni'den geçemeyen Şeyh Efendi'ye 1904 yılında

---

[138] Şemsettin Efendi Hesap gösterdiği, *Avâmil*'den sorular sorduğu Rüştiye talebelerinin 'usûl-i cedid' bilmediklerini farkeder. Sekiz sene sonra geldiğinde ise '…dehrî gibi yalnız. Ehlullâhın vahdet-i vücûdunu münkir' dediği Rüştiye hocasının dergâhı ziyaret ettiğinden ve Rüştiye'yi eğitim-öğretim metotları açısından eksik bulduğundan bahseder. Şeyh Efendi ibtidâî mekteplerinde yapılan imtihanlara katılmakta ve talebelere hediyeler dağıtmaktadır. *Dildâr-ı Şemsî,* 54-55, 113, 115, 148.

[139] *Dildâr-ı Şemsî*, 62, 92. Şeyh Efendi bir seferinde kendisine 'Cenâb-ı Hakk'ın size olan bu bahşâyiş-i ilâhîsini bilmem nasıl anlatayım? Ne var ne yok her şeyi size vermiş" diyen bir ihvanın semaya çıkması için ısrar etmesi üzerine neşesinin kaçmasını şöyle aktarır: 'Efendim bizim sema Mevlevîlere benzemez. Onlar ne vakit olursa dönerler, dur deyince dururlar. Fakirin öyle değil. O istek zuhûr etmezse dönemem' (115). Görünen o ki Şemsettin Efendi İstanbul'da Sandıkçı (94), Merkez Efendi (99), Tahir Efendi, Kasımpaşa Uşşakî (173) ve Sütlüce (171) dergâhlarında, Kadirîhâne'de (104) ayrıca Midilli'deki Kadirî Dergâhı'nda (138) zevkle sema edeceği meclisleri Limni'de bulamamıştır.

[140] Şemsettin Efendi 'Lokman Hekim gelmedi ki önüne gelen nefes istiyor! Ama hepsi hasbî (karşılıksız). Hani ya birer yumurta getirseler insan tüccar olacak' diyerek testilerden başka okunacak bohça ve çocuk getirmeleri hatta Hıristiyanların da müracaat etmeleri dolayısıyla hissiyâtını zaman zaman dile getirir: 'Akşam üzeri kale civarına çıktım. Geçtiğim yerlerde herkesin bilmem neden bu kadar nazar-ı dikkatini celbediyorum. Kadınlarsa birbirlerine ihbar ediyorlar. Çoluk çocuk önüm arkam sıra gezerler, yüzüme bakarlar. Yollarda *Aman bir nefes ediverseniz* diyenler, tekkeye destiler, bardaklar getirenler hesaba gelmez'. Şeyh Efendi'nin Midilli'de birkaç kez söz ettiği inanış Limni'de daha yaygın gözükmektedir. *Dildâr-ı Şemsî,* 93, 109.

[141] Şemsettin Efendi Bedevî topları ile yapılan bu âyinlerin, tevşihli (Mevlit ve Mîrâciye bahirleri arasında Hz. Peygamber'i öven bestelenmiş şiirler) okunan mevlitlerin tadını 'Men lem yezuk lem ya'rif' (Tatmayan bilmez.) sözü gereğince anlatması güç bulur. Bir kandil gecesi gümrükten donanma fenerleri getirtip dergâhın demir parmaklıklarına astığını, sakal-ı şerif sehpasını süslediğini görenlerin "Şeyh Efendi çelin yaptı, çelin yaptı" deyişi yıllar sonra hatıralarını kaleme alırken gözünde canlanacaktır. *Dildâr-ı Şemsî,* ?

ailesi de eşlik etmektedir. Artık dergâhın yanı sıra bazen kendi bazen ihvanın evinde zikir meclisleri tertip etmekte, vakit buldukça erkânname yazdırmaktadır.[142] İhvanın evinde dinledikleri -on sene sonra *Beyânülhak*'ta bir tartışmanın konusu olacak- fonograf makinesi[143] Limni'de tecrübe ettiği yenilikler arasındadır. Şeyh Efendi kimi zaman "Biraz da fukara gönlü almalı" diyerek ihvanla kimi zaman beraber istiska duasına[144] çıktıkları sevadla hemhâl olmakta, müstağni tavrı ve hocalarla yaptığı tartışmalarla adada kabul görmektedir. Hükümet dairesinde ziyaret ettiği müdürlerin, gelişi hürmetine her belgeye 'uygundur' cevabı vermesi, kendisini gören jandarmanın selama durması, "Selanik ve İzmir vesâir meşayihinden hiçbirine yapılmayan" hürmet ve ikram ile uğurlanması bu duruşunun semeresi olmuştur. Edindiği ihvana ve güzel tecrübelere rağmen 1908 yılına denk gelen son ziyaretinde[145] ada çevresinde ve dergâhta şahit olduğu lakaytlıklığa şaşıracaktır:

> *Dergâh mezbelelik hâlini almış, ...semahanede güya tamir varmış. Cuma'ya temizleyecekler, biz de zikredeceğiz. Bu defa emin oldum ki bu ada ne maddeten ne mânen terakkî etmeyecektir... Türkler'in ne camileri ne tekkeleri ne haneleri temiz değildir. Ahlâk da yok! Hıristiyanlardaki teâvün, tenâsür nerede, Türkler'deki ...ve tenâfür nerede? Meğer Allah esbâbını halk ede! Azıcık daha söylesek "ed-dünyâ sicnü'l-mü'mini ve cennetü'l-kâfir", "ed-dünyâ cîfetin ve tâlibühâ kilâbün" gibi cevaplar hazır. Ne kadar yanlış anlayış ne kadar ters belleyiş! Pekâlâ, icrâ-yı ibadet edeceğin camiyi ne ile inşa edeceksin? Düşmandan vatanı ne ile muhafaza edeceksin? Bunlar hep paraya mütevakkıf değil mi? Bâri ahirete çalışsalar. Ne gezer! Her bir ahlâksızlık bizde."*[146]

---

[142] Şemsettin Efendi müritlerini saydığı listede İbtidâî muallimi Abdülkadir Kutbî Efendi olarak not düşer. *Dildâr-ı Şemsî*, 234. Bugün Mısrî külliyesinden Limni'de geriye kalan tek yapı olan semahane/tevhidhaneye asılı olan kitabede kendisinin adı geçmektedir. Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, (Bursa: Uludağ Yayınları, 1993), II, 629.

[143] Ünyeli Ali, "Kur'ân-ı Kerim Fonografa Verilebilir mi?", Beyanülhak, 5/124 (8 Ağustos 1327/21 Ağustos 1911), 2251-2254.

[144] *İstiska ed'iyyesi* ve *istiskā-i rahmet* tabirleri yağmur duası için kullanılan tabirlerdendir. Meşâyihin bu merasimlerde yer aldığını gösteren arşiv belgeleri için Ahmet Kavas, "Osmanlı'da Yağmur Duası", *Yağmur Duası Kitabı*, haz. Sabri Koz (İstanbul: Kitabevi, 2007), 225-242. Vezir, nâzır ve askerî erkânın katıldığı bu merasimlerin giderek şeyhülislama ve şeyhlere tevdi edildiği makalede listelenen belgelerin seyrinden anlaşılmaktadır.

[145] *Tercüman Gazetesi*'nin18 Nisan 1324/29 Re 1326/1 Mayıs 1908 tarihli sayısında Şemsettin Efendi'nin Midilli'ye gelişi haber verilmektedir. *Dildâr-ı Şemsî,* 134.

[146] *Dildâr-ı Şemsî,* 140,143, 145.

Bursa'ya gelen mektuplardan da Limni'de tarikatın gerilediğini sezen Şemsettin Efendi halkı heveslendiren kimse olmaması ve türbedarın insanları gücendirişi yüzünden *Çarşamba mensuplarının*[147] her geçen gün artmasından muzdarip olmuştur: "Limni'yi ihya ettiniz" tarzındaki iltifatlara rağmen Midilli'ye sirâyet ettiğini düşündüğü tarikat neşesinin kendisinde yarattığı ümitvar hissi burada taşımamaktadır: "Fakir gittiğimde Mısrîler biraz mevcudiyet gösteriyorlar, neşeleniyorlar. Sonra, işte o kadar." Balkan Harbi sebebiyle seyahatlerin son bulması ve adaların kaybedilmesini müteakip Şemsettin Efendi'nin gayretleriyle tutuşturulan Limni'deki kıvılcım cılızlaşmış hatta sönmüştür. Bursa'daki gibi Limni dergâhları da muhacirler tarafından işgal edilmiştir.[148]

2. MİDİLLİ

Şemsettin Efendi'nin Limni seyahatlerinin uğrak yeri olan Midilli, kalabalıklaşan ihvanın ısrarları ve intisap arzusunda olanların mektupları ile on sene boyunca devam edecek ziyaretlerin mekânı olmuştur. Şeyh Efendi bir tezkere kontrolünden[149] daha geçerek 1898 sonbaharında Midilli'ye ayak bastığında manzarası karşısında hayranlığını gizleyemeyecek, toprağının verimi, sularının niteliği, ticaret ve Hac yolu üzerinde oluşu, İstanbul'a yakınlığı gibi sebeplerle pek çok vakfın kurulduğu adanın[150] zenginliğini Nâmık Kemal'e atfen teyit edecektir: *Kemal Bey merhum demiş. Midilli'nin manzarası, Sakız'ın suyu, Rodos'un havası bir arada olsa idi cennet derdim. Ne doğru söz!*[151]

---

[147] Şemsettin Efendi kimi zaman Abdal Baba'nın Bektaşîler için kullandığı bu tabiri kullanmayı tercih eder. Trakya'da ve Balkanlar'da Babaî, Kızıldeli Ocağı, Bedreddinîler, Otman Babalılar, Çarşambalılar olarak isimlendirilen Alevî cemaatlerinden bazıları Hacı Bektâş-ı Velî'nin ehemmiyetini kabul etmelerine rağmen pîr olarak Otman Baba, Akyazılı Sultan, Kızıldeli Sultan, Elmalı Baba, Demir Baba isimlerini öne çıkarmaktadır (https://www.dursungumusoglu.com.tr/bektasiler-acisindan-bektasilik-nedir/)

[148] Tatcı - Çam, *Arşiv Belgelerine Göre*, 265.

[149] Seyahatleri boyunca bu muamelelerden memnuniyetsizliğini dile getirmektedir: "*Tebdîl-i saltanat için geldim, birini indirip ötekini çıkaracağım" deyivereceğim gelir ama çoluk çocuğu düşünürüm, sabretmeye mecbur olurum. Her neyse. Saatlerce iki üç kâtip midir polis midir mız mız mız kaydettiler, tezkere aldık.* Midilli'ye son gidişinde de (1908) değişen bir şey yok gibidir: *Bermûtad tezkere kaydı, eşya muayene edildi. Ne itinâ! Ne dikkatli adamlar! Ama Yıldız'da bomba atıldı, bu kadar adam telef oldu da fâilini bulamadılar. Ama biz fakirleri polis efendiler karşılarına dikerek, 'Nereden geldin, nereye gidiyorsun, kaç gün duracaksın, kimde misafir olacaksın, hane numarası kaç?' Bu sualler hep cevap ister* (*Dildâr-ı Şemsî*, 69, 133). Nihayet bu usûlü kaldıran İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya teşekkür etmeyi ihmal etmeyecektir (*Dildâr-ı Şemsî*, 119).

[150] İbrahim Oğuz, "Osmanlı Midillisi'ndeki Şahıs Vakıflarının Amaçlarına Dair", *Tarih Okulu Dergisi* (2015) 21/263-300.

[151] *Dildâr-ı Şemsî*, 138.

Şeyh Efendi nutuk, fetva ve icazetlerinin istinsah edildiği, ruhâniyetinden Hıristiyanların da etkilendiği Sarı Baba Türbesi'nde[152] verdiği dersler sayesinde oluşturduğu yirmiyi aşkın ihvanın huzurunda Bursa'dan getirdiği tacı giydirerek Bekir Efendi'ye hilafet vermiştir.[153] Mutasarrıf Hıfzı Paşa'nın Midilli'deki nevzuhur zikir halkaları hakkındaki söylentilere aldırmaması şeyhi Lütfullah Efendi'nin Şemsettin Efendi eliyle ahbabı olan Paşa'ya mektup göndermiş olmasındandır.[154] Bu zikir halkaları Şemsettin Efendi'ye "Peygamberler bile kendi vatanında peygamberlik edemezmiş" dedirtecek kadar tesir etmekte, aynı arzuyu Bursa'da bulamamış olmanın hüznünü yaşatmaktadır.[155] Söylentilerin artmasıyla birlikte Sarı Baba Türbesi yerine zikir meclislerini ağırlayan mekân Vigla Camii olmuştur.

Midilli'de tekkelerin çoğu kapalı olduğundan zayıflayan tarikat neşvesi Şemsettin Efendi sayesinde canlanmıştır.[156] "Küllü cedîdin lezze" (Her yenilikte bir lezzet vardır) sözüne mazhar olan kendi kurduğu zikir halkalarının yanı sıra Çarşı Camii'nde hutbe okuyan Şemsettin Efendi ada halkı ve eşrafının rağbetini kazanmıştır. Vigla Camii'nde geceleyin okunan mevlitlere gösterilen alâka bir taraftan "Bak Mısrîler'e! Sarı Baba'da *haşyeten lillah* zikrediyorlar, öteki tekkeler mesdud. Vazifesini, taâmiyesini alıp bir namaz bile kıldırmıyorlar" şeklinde dedikodulara diğer taraftan Midilli'de en zengin ve mamur

[152] Bu türbeden başka Kale içinde sahabe ve tâbiînden olduğu sanılan Saîd b. Âs, Huneys ve Hâris ve Ali Bengi Baba türbesinden bahsedilir (*Dildâr-ı Şemsî,* 134). Bu isimler bir arşiv belgesi ışığında "Mevlevî şeyhi Abdülganî Dede'nin Ashâb-ı kiram'dan Saîd b. Âs ve Zekvân İbn Cibirü'l-Hâris'in türbedarlığını yaptığı" şeklinde okunmuştur (Metin Ünver, *Midilli Adası'nın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı* (1876-1914) [İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012], 239). Zikredilen ikinci isim Uhud'da şehit olan Zekvân b. Abdükays olmalıdır (*Tabakāt-ı Kebir*, III/660).

[153] *Dildâr-ı Şemsî,* 71, 77.

[154] Atinalı Ömerpaşazâdeler'den olan paşa Selanik'te ihya ettiği Mısriyye'ye bağlı Karababa Tekkesi'nde medfundur (*Dildâr-ı Şemsî*, 77).

[155] *Kişi kendi vatanında ne kadar a'lâdan /Olsa esfeldir onun kadri yine ednâdan /Ka'r-ı deryada iken dür bulamaz kıymetini /Başlar üzre yeri vardır çıkacak deryadan* (*Dildâr-ı Şemsî*, 79-80).

[156] *Dildâr-ı Şemsî*, 75. Midilli'de tarihi en eskiye giden tarikatlar Mevlevîlik ve Halvetîlik'tir. Kendisi de Midillili olan Barbaros Hayreddin Paşa'nın kale içinde XVI. yüzyılın ortalarında yaptırdığı Halvetî Hankâhı dışında XVIII. asra ait vakıf kayıtlarında Kuş Meydanı'nda bulunan ve içinde türbesi olan Şeyh İsmail Efendi Tekkesi'nin adı geçer (Ünver, *Midilli Adası*, 238-239, dn. 105). Yine bu meydanda olan Kādirî Tekkesi'nden, tarikatı belirtilmeyen Korkmazzâde Tekkesi'nden ve Aziz Mahmud Hüdâyî Tekkesi vakfından da bahsedilir (İbrahim Oğuz, Osmanlı'da Midilli Vakıfları [Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014], 86). Ayrıca Molova'da İskender Baba ve Ayasu'da Bektaşî İbrahim Baba zaviyeleri vardır (Ayşe Değerli - Yusuf Küçükdağ, "Vesâik-i Bektaşiyân'da Yer Almayan Rumeli'deki Bektaşi Yapıları (1400-1826)", *Alevilik Araştırmaları Dergisi* [2017], 13/105-135).

tekkeye sahip olan Bâlîzâde Tekkesi şeyhi Şemsettin Efendi'nin kıskançlığına sebep olmuştur.[157] İkinci ziyaretinde acele ile Midilli'den Bursa'ya dönmek zorunda kalan[158] Şemsettin Efendi gelen mektuplarla yaşanan münakaşaları öğrenmiştir. Kendisinin izniyle Vigla Camii'nde namazlardan sonra zikre başlayan Bekir Efendi'yi Bâlîzâde şeyhi "Burada bir Arap var,[159] kendi kendisine şeyhliği kurmuş" diyerek usûle ve kanuna muhalif gördüğü durumu hâkime haber vermiştir. Şemsettin Efendi Kādirî Tekkesi'nin vergi kaleminde kâtip olan *rindmeşrep* şeyhi ve kendisine alâka gösteren Mevlevîhâne şeyhi Nazif Efendi ile bilakis yakınlık kurmuştur.[160] Vigla Camii'nde toplanan eşrafa kimi zaman adayı ziyarete gelenler de katılmaktadır. Yapılan zikirleri usûlen acemi bulsa da Rakım (Elkutlu)[161] Efendi'nin okuduğu na'tların verdiği zevkle Kādirî Tekkesi'nde semaya çıkışı Şemsettin Efendi'nin unutamadığı hatıraları arasındadır.[162] Bu zikir halkalarından birinde "Rûhen incizap duymuştum" dediği Manisalı hâkim Mevlevî Âsım

---

[157] *Dildâr-ı Şemsî*, 75. Bâlîzâde Tekkesi Abdülmecid Sivâsî'nin (ö. 1597) yeğeni ve halifelerinden XVII. asırda adaya gelen Abdülahad Nûri Efendi'nin (ö. 1651) müntesiplerinden olan derya beyi Bâlîzâde Hasan Bey tarafından yaptırılmıştır. A. Nûri Efendi Fâtih Sultan Mehmed Camii'nden başlayarak dört seneyi aşkın adada irşat hizmetinde bulunmuş, birçok ihtidaya sebep olmuştur (Necdet Yılmaz, "Abdülehad Nûrî-i Sivasî'nin Midilli'deki Faaliyetleri", *İlim ve Kültür Tarihinde Sivasîler Ulusal Sempozyum Tebliğleri* [Sivas, TSO Konferans Salonu, 2011], 291-306).

[158] Şemsettin Efendi üst üste gördüğü rüyalarda annesine Limni'ye uğramadan Bursa'ya gelemeyeceğini söylemekte ve oğlu Zeyneddin'e sarılmaktadır. "Sarı Baba'da oturdum. Bursa'yı düşündüm, Zeyneddin'i düşündüm. Tuhaftır insanın aklına hep fena şeyler geliyor" diyen Şeyh Efendi iki evladını kaybetmiş bir baba hasretiyle gördüğü rüyaları hayra yormamış ve Bursa'ya geri dönmüştür (*Dildâr-ı Şemsî*, 78-80).

[159] Şemsettin Efendi kendisini "Siyahî Bekir Efendi" olarak tanıtmaktadır. 1846-47 tarihli nüfus vukuat kayıtlarında merkezde bir Çingene mahallesinin varlığını belirten ifadeden hareketle Şemsettin Efendi'nin bu ifadeyi kullanmış olabileceği öngörülmektedir (Feridun M. Emecen, "Limni Adası'nda Türk İskânının Ortaya Çıkışı ve Gelişim Safhaları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, [Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Hatıra Sayısı I] [2007], 46/194).

[160] Mutasarrıf olarak dört sene Midilli'de bulunan Namık Kemal (ö. 1888) bir mektubunda Mevlevî şeyhi Nazif Efendi'nin Cemiyet-i İlmiye'nin sandık emini olarak okulların ıslah edilmesi için faaliyet gösterdiğini söylemektedir. Ali Akyıldız, Azmi Özcan, *Namık Kemal'den Mektup Var*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2013).

[161] Rakım Elkutlu (ö. 1948) İzmir Hisar Camii imam-hatibi ve İzmir Mevlevîhânesi şeyhi Nureddin Efendi'nin yeğenidir. İzmir Türk Musikisi Cemiyeti'nde başkanlık yapmıştır. Mehmet Demirci, *İzmir'de Tasavvuf Kültürü* (İstanbul: H Yayınları, 2017), 140-5. Mustafa Üzel, *İzmir Mevlevîhânesi* (Ankara: HTC Ofset, 2018), 193. Mevlevîhâne şeyhi Mehmed Nûreddin Efendi de (ö. 1920) tevkif edilen meşâyih arasındadır. 1899 Eylül'ünde tutuklanıp Bitlis'e gönderilişinin sebebi Abdülhamid aleyhtarı Jön Türk gazetelerini yayması ve padişah aleyhinde konuşmasıdır. Ege bölgesindeki medreselerin ıslahı üzerine fikirlerini serdetmiş, 1910-12 yılları arasında yapılan kongrelerin düzenleyicileri arasında yer almıştır. 'Külâh-ı Mevlevî' şiirine birçok nazire söylenmiştir (ayrıntı için bk. Kenan Erdoğan, "İzmir Mevlevîhânesi Şeyhi Mehmet Nureddin Dede", *Mevlânâ Araştırmaları*, 3/3 [2009], 176-179).

[162] Aynı gece mutasarrıf Nusret Paşa'nın daveti üzerine Mevlevî şeyhi de meydana çıkmış başı dönünce yarıda kesmek zorunda kalmıştır. Mahcup olan Mevlevi dedesi İstanbul'daki bir mukabelede hiç oturmadan nasıl döndüğünü anlatınca Şemsettin Efendi yaşı geçkin ve 'metrukleşmiş' bulduğu Mevlevî şeyhi için 'Halep ordaysa arşın burda' diyecektir (*Dildâr-ı Şemsî*, 138).

Molla ile tanışmıştır. Kuleli Vakası sonrası sürgüne gönderilen Şeyh Feyzullah Efendi (ö. 1876) zamanında Midilli Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin evi civarındaki mescitte Nakşî usûlü de yaygınlaşmıştır. Niyâzî-i Mısrî'nin rüyasına girip elleriyle meshederek kızını iyileştirmesinden sonra "mazanneden" olduğu işitilen Müftü, "Varsa Mısrîler, yoksa Mısrîler" diyerek ihvana camide âyin yapmalarını teklif etmiştir. Şemsettin Efendi kendilerine yardımcı olan müftüyü Limni'dekinin aksine hayırla anmaktadır.[163]

Şeyh Efendi yazmaya niyetlendiği *Tarikatname* için bilmediği erkânları görüp öğrenmek üzere üçüncü seyahatinin rotasını İzmir üzerinden çizmeye karar verdiğinde gördüğü manzaranın hayreti içinde Bursa ile kıyaslamaktadır: *İzmir ticaret mahalli ise de pek çok ecnebî var. Frenk Çarşısı diyorlar bir yere geldim. Hakikaten Frengistan zannettim.*[164] *Maamâfih gittikçe mamur olmakta ve tevessü etmektedir. Zavallı bizim Bursamız ne ağniyasından ne fukarasından bir sâhib-i hayır çıkıp da ne cami ne tekke yaptırır. Vâkıa İslâm'ı çok, hocası bol deniyor. Zaten böyle olduğu için de terakkî edemiyoruz ya.* Dergâhları mamur bulan Şemsettin Efendi şeyh efendileri eleştirmektedir. Neredeyse otuz sene önce babası Nazif Efendi'nin memuriyeti sebebiyle kaldıkları Şeyh Ali Efendi Dergâhı'na uğradığında Niyâzî-i Mısrî'ye muhalif görüşleri olduğunu duyduğu Şeyh Bedreddin Efendi'yi "ilmi olsa da tarikata bîgâne" bulmuş, Emîr Sultan Dergâhı'nda kaldığı akşam[165] "sîmâsında âsâr-ı mücâhede âşikâr, başında tâc-ı Mısrî ile tâbdâr" şeklinde nitelediği Şeyh Cemal Efendi'nin "cübbe giymeye bile lüzum görmemiş" olmasını tenkit etmiştir. Cemal Efendi'nin kardeşi Muhyiddin Efendi'nin dergâhında Kādirî evradı okunmasını "Hoş Cenâb-ı Pîr'in Tarîk-i Kādirî'den de teberrükü vardır ya" diyerek hoş gördüğü anlaşılmaktadır. Şemsettin Efendi ayrıca Kadifekale'de Semmânî,[166]

[163] *Dildâr-ı Şemsî*, 142.

[164] İzmir'deki Frenk sokağı İstanbul'un Galata'sı ve Halep'in yarı kale hanlarıyla mukayese edildiğinde büyüklük, süre veya gelişmişlik açısından hiçbir yabancı cemaatin buralardaki cemaatlerin düzeyine erişemediği görülür. Fakat 'bu kentler yeniden doğmak ya da yeni roller üstlenmekten ziyade geçmişteki parlak Osmanlı kentlerinin banal karikatürleri olarak görünürler'. E. Eldem - D. Goffman - B. Masters, Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul (İstanbul: İş Bankası yayınları, 2017), 255-6.

[165] Seyyid Mükerremüddin'le beraber bu dergâhta medfun olan Sa'dî tarikatından divan sahibi Vehbî mahlaslı Mora Yenişehirli Şeyh Mehmed Efendi (*Dildâr-ı Şemsî*, 87). Sadettin Nüzhet Ergun'un dedesidir (*İnal, Son Asır Türk Şairleri,* 1928).

[166] Halvetîliğin alt şubesi olan Bekriyye'nin Hıfniyye'den sonra ikinci kolu olan Semmâniyye'ye bağlı bir tekke olmalıdır. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülkerîm es-Semmân el-Hâşimî el-Medenî'den (ö. 1774) sonra ayrılan Feyziyye kolunun pîri Feyzüddin Hüseyin'in (ö. 1891) kabri Merkez Efendi Mezarlığı'ndadır (Semih Ceyhan [ed.], *Türkiye'de Tarikatlar* [İstanbul: İSAM Yayınları, 2015], 729). Kaynaklarda Karaburun, Çeşme ve Urla'da olduğu söylenen Samut Baba makamlarının -benzer

Şeyh Melâmî Efendi (İstanbul, Eyüp'te medfun Nakşî âriflerindendir) ve Çarşamba tekkelerini ziyaret etmiştir.[167]

Vazifesini tamamlama derdiyle Meşrutiyet arefesinin keşmekeşi içinde Midilli'ye gitmeye devam eden[168] Şemsettin Efendi zikir meclislerini uzatmakta, ihvana sa'y ve ahlâka dâir bazı metinler yazdırmaktadır. İdâdî müdürü ve mezun talebelerin huzurunda din ve bilimin aynı hakikati söylediğini beyan etmesi "Bu nasıl Şeyh Efendi? Arzın kürevî olduğunu söylüyor. Güneşin kendi mihverinde cereyanını anlatıyor" demelerine sebep olmuştur.[169] Şemsettin Efendi'nin tek tesellisi on sene boyunca gösterdiği çabanın semeresini görüyor olmasıdır.[170] Midilli'ye ilk gelişinde kendisini karşılayan Galib Efendi'yi sertarik (şeyh vekili) tayin etmiş, Vigla Camii imamı halifesi Bekir Efendi'yi köylere göndermiş, 1908 yılı baharında son zikri icra edip muhibbi olan iki hanıma intisaplarını vermiştir.[171] Bütün bu çabalarına rağmen aklı arkada kalan Şemsettin Efendi

---

okunuşları olması hasebiyle- Semmânî kolunun yayıldığı yerler olma ihtimali vardır (Nahide Şimşir, "Samut Baba Tekkesi", Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu: Sempozyum Tebliğleri [İzmir: Akademi Kitabevi, 1993], 231-236).

[167] *Dildâr-ı Şemsî*, 101-104.

[168] 18 Nisan 1323 (01 Mayıs 1907) tarihli *Tercüman-ı Hakîkat* gazetelerinde Midilli'ye gelişinin yazılı olduğunu kendisi bildirmektedir (*Dildâr-ı Şemsî*, 133-134). Şemsettin Efendi gördüğü teveccühden duyduğu memnuniyeti şu satırlarda açığa çıkarır: "Nâfi yağmurlar yağdı, bunu da kudümümüzün uğruna atfettiler. Lütf-i Hak!"

[169] 1926 tarihli bir risalesinde bu fikirlerini daha açık ortaya koyar: Dini "mecmûa-i hurâfat"a dönüştürdüklerinden yakındığı müçtehitlerden sunduğu bir örnek üzerinden bin üç yüz sene evvel Kur'ân'da (36/38) açıkça söylenen hakikatin müfessirlerin elinde düştüğü hali anlatmaktadır: "… Cenâb-ı Hak meşrikta üç yüz altmış, mağribde de o kadar çeşme yaratmış. Yaratır ya kādirdir. Sonra bir de araba yaratmış, güneşi içine koymuşlar. Melâike-i kiram onu çeke çeke arşın altına getirirler, orada taraf-ı ilâhiyyeden güneşe bir hülle yani cübbe giydirirler imiş. Güneş, kürre-i arzdan bir milyon dört yüz bin kere büyük imiş. Buna giydirilen cübbenin ne kadar olması lâzım gelir fikretmeli. Kim bilir kaç tane terzi vardır?.. Küsûfa gelince, o da güneş arabadan denize düşermiş de öyle olurmuş. Sonra emr-i ilâhî ile melekler, bunları yani güneşi husûfta da ayı alırlar, arabalara korlar, götürürler imiş. İnanılmaz mı ya!" (Arzu Meral [haz.], *Dilfikâr-ı Şemsî, Hakikatperest Olalım* [İstanbul: Revak Yayınları, 2019] 60-61). Şeyh Efendi aynı sene hurafelerden şikâyet ettiği yüz sekiz beyitlik bir manzumesini şöyle bitirir: "Din fenden fen dinden ayrılmaz. Medâr-ı teklif akıldır. Aklın kabul etmediği din de din değildir. Yalnız akıl deyince ilm ü kemal ü fen ile tezyin etmiş akıllardır. Ne faide ki biz kıyafete, şekle ?. Değirmen taşı kadar başına sarıklı birini gördü mü … gitti. Artık bize ne saçmalar yutturur. Evet dini, fenni iyi bilip tatbikine muktedir olmalı. Fen bilmeyen hâkim hükmünde hata eder" (*İzmâr-ı Şemsî*, 17).

[170] İhvanın alışkın olmadıkları farklı usûlleri öğreten Şemsettin Efendi mahfil teşkilinde okunacak na't-ı pîr için Vigla cami önünde oturup Niyâzî-i Mısrî'ye bir nutuk yazar. Bursa'da tahsil görmüş ve Abdullah-ı İlâhî'ye intisap etmiş Firdevsî-i Rûmî (ö. 1508) *Kutbnâme*'sinde adayı selamete çıkaran II. Bayezid ve beraberindekilerin hikayesini anlatırken Şemsettin Efendi beş yüzyıl sonra yazdığı veda nutkunda pîrini 'rehber-i semt-i selamet' kılacaktır (Firdevsî-i Rûmî, *Kutbname*, haz. İbrahim Olgun - İsmet Parmaksızoğlu [Ankara: TTK, 2011]).

[171] *Dildâr-ı Şemsî*, 116, 137-140, 236.

"Felek şu muhabbetleri çok görmeyeydi zannım Midilli'nin kısm-ı küllîsi dâhil-i tarik olacaklardı" demekten kendini alamayacaktır.

3. SELANİK

Şemsettin Efendi Selanik'teki ilk durağı olan Mısrî tarikinden Fethiye Tekkesi'nin kapısını mürşidi Lütfullah Efendi'nin yazdığı mektupla çalmış, Ali Efendi'ye mektupla beraber Niyâzî-i Mısrî'nin menkıbelerini içeren *Tuhfetü'l-Asrî* adlı eserini getirmiştir.[172] Mısırlı Zeynep Hanım'ın kâtibesi Şerife Zîbâ Hanım'ın gönderdiği bir başka mektup da Selanik Ordu Müşiri Fevzi Çakmak ile görüşmesine vesile olur. Limni ve Midilli'deki gibi ihvan edinme gayretinde olmayan Şemsettin Efendi daha çok Selanik mesirelerinde gezinerek ve davetlere icabet ederek günlerini geçirmektedir. Bir Nevruz gününde şehrin ileri gelenlerinden Evrenoszâde Hacı Fîruz Bey'in Limnet'te şeyh efendileri davet ettiği mecliste[173] Rifâî tarikine[174] mensup Fîruz Bey ve yakınlarının dışında Ehl-i Beyt neşesi görmeyen ve bu yüzden kurulan sofrada Ehl-i Beyt düşmanlarına lanet eden Şemsettin Efendi'ye Sıdkı Efendi "teberrâcı" ismini takmıştır.[175] Başka bir akşam Fîruz Bey'in evinde okunan, duasını kendisinin yaptığı Hay Haylı Mevlid'i Limni ve Midilli'de kendisinin tertip edip okuduğu mevlitlere nazaran hafif bulmuştur.

---

[172] *Dildâr-ı Şemsî*, 48.

[173] Fîruz Bey mevlevihane kahvehanesinin civarındaki evinde de meşayihi ağırlamaktadır. Şemsettin Efendi Selanik'ten ayrılırken Fîruz Bey'in Niyâzî-i Mısrî'ye nezrettiği kurbanın parasını uzatışını şöyle anlatır: "Bu zatın nezaket ve irfanına meftun oldum. Gerçi âdâb-ı tarîkat insana terbiye telkin eder ama istidadın da çok dahli vardır. Lirayı tuttu, ben onun elinin üstünden aldım ki benim elim üstte onunki altta kaldı. Yani avucuma koymadı, beni tenzih etti, yed-i süflâ olmaktan sıyânet etti. Çok hoşuma gitti. Gerçi bu bana ait bir hediye veya sadaka değildi ama yine ibrâz-ı sadâkat etti" (*Dildâr-ı Şemsî*, 48, 51, 64).

[174] 1871 Selanik Salnâmesi'nde Horhor Meydanı'nda bulunan Şeyh İbrahim Bağdâdî Baba'nın kurduğu, Ali Rıza Efendi'nin postnişin olduğu bir Rifâî tekkesinden bahsedilir (Osman Köksal, "Osmanlı Sosyokültürel Hayatının Teneffüs ve Tenevvür Mekânları: Son Devir Selanik Tekkeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Dönemi Balkanlar'da Gündelik* Hayat, ed. Zafer Gölen – Abidin Temizer [Ankara: Gece Kitaplığı, 2018], 126).

[175] *Dildâr-ı Şemsî*, 49. İcra ettiği bir âyinde Şemsettin Efendi'nin kelime-i tevhitten sonra *Aliyyün Veliyyullah* deyişi dikkat çekmiştir.

Şemsettin Efendi Kapı Tekkesi'nde[176] meşayihin birlikte yaptıkları başka bir zikir meclisinde, pîri adına yapılan mukabeleden memnun olsa da âdetler hususunda gördüğü eksiklikleri söylemeden edememiştir. Resmî günler dışında âyin icra etmeyen şeyh efendilerin usûl ve erkânı bilmediklerini düşündüğünden şehirden ayrılırken Fethiye Tekkesi şeyhinin oğlu Ziyâ Efendi'ye bazı dualar ve gülbank yazıp vermiştir. Perşembe Tekkesi'nde şahit olduğu telaş ise Şeyh Efendi'nin daha sonra risalelerinde çokça eleştireceği tutumun ilk numûnelerindendir. Zikri kısa tutan şeyh efendiler Mevlevî zengin bir hanımın cenazesine gitmek için acele ederken Şemsettin Efendi Fîruz Bey'in "Efendim birer mecidiye verecekler" teklifini "Fakir cenazeden para almayı itiyat etmemişimdir" diyerek geri çevirmiştir.[177] Şemsettin Efendi'nin şahit olduğu bir başka rekabet Selanik Mevlevîhânesi'nde yaşanmaktadır. Vardar Kapısı dışında muhteşem bahçesi ve servileriyle XIX. asırda bile cazibesini koruyan[178] Mevlevîhâne'de kardeşi Hakkı Efendi ile ters düşen Eşref Efendi Abdülvâhid Çelebi'nin karşı çıkmasına rağmen postta oturmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in Hakkı Efendi'nin meşihatini engelleyerek Abdülvâhid Çelebi'nin nüfuzunu kırmak istediği söylenmektedir. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Celâleddin Çelebi ise Abdülvâhid Çelebi'nin durumla alâkalı "aklıselim sahibinin tecviz etmeyeceği" şeyler söylemiş olduğunu belirtmiş, kendisine tenbihatta bulunulması için Konya nâibine tahrirat yazmıştır.[179]

Altı yıl aradan sonra 1904 senesinde Selanik'e son kez uğradığında Şemsettin Efendi şehrin havasının değişmiş olmasından tedirgindir. Kaldığı dergâhı Limni'deki gibi

[176] Tekkenin şeyhi Ali Efendi'dir. Büyük oğlu Tahsin Efendi kendisinden sonra posta oturmuş, küçük oğlu Selahattin Efendi Bursa'ya defterdar olarak tayin olmuştur (*Dildâr-ı Şemsî*, 47). Şehbenderzâde, meşihatı üstlenen Tahsin Efendi'nin kendisine teveccüh göstermesine "açık muhâbere" ile arz-ı şükran etmekte, gafil addettiği ulemaya ise şöyle seslenmektedir: "İnhitat eyyâmı geçti, geldi ân-ı i'tilâ/Boş fikirler şahrâh-ı ümmete hâil değil/Olmaz amma Mihridîn'i assanız da ey Hoca/Arzu-yı i'tilâyı asmanız kabil değil" (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, "Selanik Kapu Dergâhı Postnişini Şeyh Tahsin Efendi Hazretlerine", Hikmet [17 Teşrînisâni 1910] 1/31, ek).

[177] *Dildâr-ı Şemsî*, 48, 50, 64.

[178] M. Mazower, Selanik Hayaletler Şehri: Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950), çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: YKY, 2007), 339-340.

[179] *Dildâr-ı Şemsî*, 63; ayrıntı için bk. Serdar Ösen, "Selanik Mevlevîhânesi Şeyhi Eşref Dede'nin Azli Meselesi ve Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu", Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 6/4 (2014), 148-151. Mevlevîhâne fotoğrafı ve Selanik sur kapılarının haritası için bk. Cengiz Parlak, "Selanik Mevlevîhânesi (Evkâfı ve Yönetim Sorunları)", Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 5/2 (2019), 54-5.

bakımsız bulan Şemsettin Efendi yaşanan âfete[180] ihtilal sancıları ve milliyetçilik cereyanları dolayısıyla yaşanan gerginlik de eklenince şehirde ancak iki gün kalarak İstanbul'a geri dönmüştür.

4. İSTANBUL

Şemsettin Efendi'nin dergâhlarında bulunacağı ilk İstanbul ziyareti ikinci Limni seyahati için yola çıktığı 1896 senesine rastlamaktadır. Uğrayacağı ilk yer aynı zamanda kayınpederinin amcası olan, Sultan'ın donanmanın silahsızlandırılması teklifini kabul etmediği için evinde ikamete mecbur edilen Mevlevî muhibbi Vesim Paşa'nın (ö. 1910) Üsküdar'daki konağıdır. Kimi zaman konağa davet edilen, Konyalı Halil Hâlid Dede'nin vekâlet ettiği Üsküdar Mevlevîhânesi ve yakınlarındaki Kadirî Halim Gülüm Tekkesi'ni[181] ziyaret eden Şeyh Efendi paşanın damadı Liva İsmail Paşa vesilesiyle Tophane Müftüsü olarak bilinen Fevzi (Çakmak) Paşa'nın babası ile Emekyemez Tekkesi'nde tanışacaktır.[182]

Şemsettin Efendi coşkulu devran zikirlerinin yapıldığı Menzilhâne Yokuşu'ndaki Rifâî Âsitânesi'ne sıkça uğramaktadır. XX. yüzyılın başlarında dergâhı ziyaret eden İspanyol Vicente Blasco Ibanez'e göre[183] Türkler'in "bağnaz ve acımasız ruhunu" yansıtan

---

[180] Özbozdağlı, Özer, "Osmanlı Makedonyası'nda 4 Nisan 1904 Depremi ve Sonuçları", https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1010677.

[181] Halim Gülüm Tekkesi şeyhi Emin Efendi Şemsettin Efendi'nin dayısının ortanca kızı ile evlenip ayrılmıştır *Dildâr-ı Şemsî*, 94.

[182] *Dildâr-ı Şemsî,* 44-45. Tanıştıkları tekke Salacak'taki Nakşî-Bayramî Emekyemez Tekkesi olmalıdır. 1870 yılında Mustafa Akif Efendi'nin ihya ettiği tekkeye tarih düşen Senih Efendi (ö. 1900) Bursa Emîniyye Dergâhı torunlarındandır. Tekkenin şeyhi Hüdayî şeyhi Rûşen Efendi'den Bayrâmî tâcı giyerek posta oturan Aziz Efendi'dir. M. Akif Köseoğlu, "Üsküdar Tekkelerinin Son Şeyhleri", Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: VIII (2014), 3/131; M. Akif Köseoğlu, "Melâmî Şeyhlerinin İstanbul'da Postnişin Olduğu Tekkeler ve Günümüzdeki Durumları"http://isamveri.org/pdfdrg/G00166/2016/2016_KOSEOGLUMA.pdf, 456.

[183] Muharrem Varol, "Oryantalist İmgelemin İnşasında İstanbullu Bir Tekke: Rifâî Âsitânesi", III. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 707-737. https://tr.pinterest.com/pin/393853929887442224/ Şemsettin Efendi'nin ziyaret ettiği yıllarda 'ressam-ı şehriyârî' Zonaro da (ö. 1929) âsitâneye gelip gitmektedir. Zonaro'nun 1900 yılında resmettiği, 1906 Milano sergisinde beğeni toplayan tablo 1942 yılında yanan tekkenin mimarisini aksettiren önemli belgeler arasındadır.

tekkenin şeyhi Ziya Efendi ile (ö. 1917) daha önce Bursa'da tanışmış olan[184] Şemsettin Efendi iâde-i ziyarette bulunduğu gece Şeyh Tevfik Efendi ile (Büyük Tevfik Efendi, ö. 1898) oğlunun birlikte yaptıkları Devsiyye (şifa yürüyüşü) âyinini hayretler içinde izlemiştir.[185] Şeyh Efendi benzeri bir tecrübeye 1907 yılında ziyaret ettiği Debbağlar mahallesindeki Bandırmalı/İnadiye Tekkesi'nde[186] de şahit olmuştur. Daha önce görüştüğü Fahreddin Efendi'nin vefatı üzerine yerine meşâyih torunlarından (Mehmed Şâkir Efendi ile (ö. 1862) Hâşimîliğe bağlanan) İskender Baba/Kaymakçı Tekkesi[187] şeyhi Küçük Galip Efendi (ö. 1911) geçmiştir. Şemsettin Efendi Galip Efendi'nin 'düz, makamsız bir sûrette telkin verir gibi' okuduğu hutbeyi ve Hallaç Baba Tekkesi meşihatinde ilmiyeden olan[188] Ali (Fakrî) Efendi'nin (ö. 1929)[189] kısa kestiği evradı bilhassa belirtmesi son dönem meşayihinin değerlendirilmesi açısından önem arzetmektedir.[190]

---

[184] Bursa'da Sa'dî âyini icra edilen bir evde Ziya Efendi kendisinin Sa'deddin Cebâvî soyundan olduğunu söyleyince Şemsettin Efendi elindeki şecerelere dayanarak bunun mümkün olmadığını belirtse de Şeyh Efendi ısrar eder. Bunun üzerine Şemsettin Efendi Şam'daki pîr evini ziyaret eden Râmiz Efendi'den rica etmiş, o da Şeyh İbrahim Efendi'nin, Abdülganî Nablusî'nin *Bahrü'l-Ensab*'ından çıkardığı listeyi kendisine yollamıştır. Bu vesileyle Şemsettin Efendi Sa'deddin Cebâvî'nin medfun olduğu yerin Birecik olduğu bilgisini tashih eder ve kendisine ulaşan silsileyi teberrüken kaydeder (*Yâdigâr*, 400-402).

[185] Muharrem Varol, Tekkede Zaman Üsküdar'da Rifâî Sandıkçı Tekkesi ve Vukûât-ı Tekâyâ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 96. Ziya Efendi ve tekkenin son döneme ait bir cephe fotoğrafı için bk. Erkan Övüç, "Bir Osmanlı Sokağı'nın Tasavvuf Merkezli Tahlili: Üsküdar İnâdiye Caddesi Örneği" (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 128.

[186] Eski ve son haliyle (2017) Hâşim Baba'nın türbesi ve Bandırmalı tekkesinin fotoğrafları için bk. Seyyid Hâşim Baba, Devr-i Dâim, haz. Kahraman Özkök (İstanbul: Revak Yayınları, 2017), 152, 157. (Hâşimiyye kolunun meşrûiyeti ile alâkalı yürütülen fikirler için bahsi geçen eseri şu madde ile birlikte okumak faydalı olacaktır: Hasan Kâmil Yılmaz, "Hâşim Baba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Haziran 2022). Bahâ Tanman'ın 1990'lı yıllarda duvar kalıntısı ve birkaç kabrin hâlâ ayakta oldurduğunu bildirdiği tekkenin yerinde bugün Geylanî sitesi bulunmaktadır. (akt. Ahmet Temiz, "Bandırmalızâde Tekkesi ve Tasavvuf Tarihimizdeki Yeri", *Üsküdar Sempozyumu III: Azîz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (2005), 2/369. Hisseleri amcazâdeleri ile paylaşıldığından tekkenin İstanbul'daki çift mihraplı üç tekkeden biri olduğu söylenir. Akt. Övüç, *Bir Osmanlı Sokağı*, 98-100.

[187] Övüç, *Bir Osmanlı Sokağı*, 56.

[188] Şemsettin Efendi boş kalan tekkelerin medreseye çevrilmesini eleştirmektedir: 'Esasen zaviye ise de bilâhare medrese ittihaz edilmiştir (Başçı İbrahim Bey Camii için). Çünkü asker kaçakları çoğalmış, mevcut medâris almamış, nerede münasip medrese olmaya muvâfık tekke var ise derhal bir müderris tayin ve ruus vaz' etmişlerdir.' *Diyâr-ı Şemsî*, 560. 'Garip bir meseledir ki Bu*rsa'da bu kadar* medâris mahv ü münderis olmuş, îmarına çalışılmamış, böyle mamur ü münasip bir tekke mahlûl olduğunda derhal medreseye tahvil edilmiştir.' *Yâdigâr*, 289.

[189] 1913'te Meclis-i Meşâyih azalığı yapan Ali Efendi'nin halifelerinden biri de Cemil Efendi'den sonra Bursa Sa'dî Dergâhı'na atanan şeyh Erzurumlu Hocazâde İsmail Hakkı Efendi'dir.

[190] Ali Fakri Efendi tekkeyi Beyşehirli Şeyh Mehmed Efendizâde Ferid Efendi'ye kasr-ı yed edip vâridatı daha fazla olan Ahmed Buharî Tekkesi'ni tercih etmiştir. Daha sonra yerine 'tahsil ettiği ulûm-i garîbe'nin ölümüne yol açtığı' Selanik Yenişehir Sa'dî Dergâhı şeyhi şair Mehmed Vehbi Efendi'nin büyük oğlu Ahmed Ferid Efendi (ö. 1909) geçer. Kendisi Bursa'da bir tekke yaptırmak istemiş fakat

İstanbul'da Sa'dî âyini icra edilen yerlerden biri de Fethi Efendi Tekkesi'dir. Dergâhın şeyhi Şemsettin Efendi ve oğlu Kemal Efendi kıyam reisliğinde meşhur meşâyihtendir.[191] Şemsettin Efendi'nin bu meyanda muhabbetli zikirlere şahit olduğu bir diğer tekke Sandıkçı Tekkesi'dir. İbrahim Ethem Efendi'nin Debbağlar Tekkesi şeyhi Nuri Efendi'nin vefatından sonra kurduğu bu tekkenin ikinci şeyhi Mehmed Şevket Efendi (ö. 1883) meşihat ve memuriyeti birlikte sürdürmektedir.[192] Ahmed Âbid Efendi zamanında tekkenin müdâvimleri arasında Mehmed Akif'in şiirine konu olan Said Paşa İmamı Hasan Rıza Efendi (ö. 1890) ve Kādiriyye'nin Enveriyye şubesini tesis eden Osman Şems Efendi de (ö. 1893) bulunmaktadır.[193] Ali Haydar Efendi meşihata geçtiğinde Eyüp Nişanca'daki tekkesinden çıkmayan devrin Melâmî kutbu Abdülkadir Belhî'nin (ö. 1923) Hüdâyî türbedarı Eşref Ede'nin (ö. 1954) davetiyle zikre katıldığı söylenmektedir.[194] Âbid Efendi (ö. 1902) ve 'mültefit, celb-i kulûbe muktedir ve mütevazı' oğlu Ali Haydar Efendi'yi (ö. 1937) 1900 yılında ziyaret eden Şemsettin Efendi şehrin karşı yakasına nispetle Üsküdar meşayihinin birbirine daha bağlı olduğunu gözlemlemiş, dönemin seçkin muhitini ağırlayan meşayihin, güzel sesli zâkirlerin bulunduğu Sandıkçı Tekkesi'nde semaya çıkmıştır.

Şemsettin Efendi Rifâî meclislerinde duyduğu zevki aynı yıl ziyaret ettiği Beylerbeyi'ndeki Bedevî İstavroz Tekkesi'nde de bulmuştur. Nesebinin sağlamlığını özellikle belirttiği, manevî bir işaret üzerine Beyrut'tan davet edilerek tekkenin kasr-ı yed edildiği Mehmed Said Efendi (ö. 1916)[195] kendisine teveccüh gösterip ism-i Celâl zikrinde meydan vermiştir. Şemsettin Efendi Mehmed Said Efendi'nin faziletine olduğu

gerçekleştirememiştir. Oğlu olmadığından henüz sekiz yaşında olan yeğeni Saadettin Nüzhet (Ergun, ö. 1960) Efendi'nin meşihatı üstlendiği tekke 1925'e değin ayakta kalmayı başaran tek Sa'dî mahallidir (*Dildâr-ı Şemsî*, 45, 179. Yücer, "Sadi Tekkeleri", 214-215).

[191] Tuğrul İnançer, "İstanbul'da Tarikat Ayin ve Zikirleri", 2015, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Din* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2015, 5/322).

[192] Kaleme aldığı *Vukuat-ı Tekâya* adlı defterde tarikata mensup olan dervişlerin isimlerini ve ikrar tarihlerini listelemiş, kendisi, ailesi, tekkesine, Üsküdar başta olmak üzere meşâyihe ve yaşadığı devirdeki önemli vak'alara dâir notlar düşmüştür. Varol, *Tekkede Zaman*, 187-233.

[193] Varol, *Tekkede Zaman*, 104-105.

[194] *Dildâr-ı Şemsî*, 94, 151, 179.

[195] Daha sonra posta geçenler oğlu Dârülfünun'da Hukuk-ı Medeniyye müderrisi Nesib Efendi (ö. 1925) ve torunu Harbiye Nezareti İstihkam Dairesi mümeyyizi Seyyid Mahmut Râtib Sayt'tır (ö. 1963). http://isamveri.org/pdfdrg/D01956/2012_1/2012_1_OZKOSEK.pdf, 527-528.

kadar Arap edebiyatına olan vukûfiyetine de hayran kalmıştır. Bursa'ya geldiğinde 'avanesi'nin çokluğundan çekindiği Seyyid Efendi iki üç ay boyunca her hafta Mısrî Dergâhı'nı ziyaret etmiş ve Bursa müdde-i umumîsi Reşit Bey'e Şemsettin Efendi'ye dâir takdirkâr sözler söylemiştir.[196] Şemsettin Efendi bir Muharrem gecesine de diğer Bedevî mahalli Halim Efendi ya da diğer adıyla Hasip Efendi[197] Dergâhı'nda tanıklık edecektir. Şeyh Halim Efendi'den (ö. 1901) sonra yerine geçen kardeşi Seyyid Ali Efendi mûsikîşinas olup Bursa'da birçok neşriyatta bulunmuştur. Şemsettin Efendi dergâha gittiği gece kapıda bekleyişini anımsamaktadır: *Kitap bittikten sonra herkes dışarıya çıktı. Fakir o vakit pek gençtim. Gerçi başımda arakiye, yeşil sarık var ama sakal bıyık olmadığından genç abdal gibi bir şey mi zannettiler kim bilir kimse merhaba bile demiyor. Baktım bir hazırlık var…kapının önüne zebellah gibi iki simsiyah Arap diktiler…kapının önüne çıktım ki gireceğim. Araplar dediler: Şimdi kapı açılacak, o vakit girersin*. O gece içeri giremeyen Şemsettin Efendi'ye daha sonra Bursa'ya geldiklerinde samimiyet kurduğu Ali Efendi Kazım Paşa'nın *Makâlid-i Aşk*'ını okuduklarını anlatmıştır."[198]

Şemsettin Efendi 1908 yılında İstanbul'a uğradığında kaçırmak istemeyeceği üç halkalı bir devrâna Nasûhî Tekkesi'nde katılma imkânı bulmuştur. Kendisi tekkeye gittiğinde Meclis-i Meşâyih azalığında bulunan Ahmed Kerameddin Efendi (ö. 1934) vazife yapmaktadır. Aynı mahalde bu tekkeden ayrılmış Saffet Paşa Tekkesi'ne de uğramıştır.[199]

---

[196] Dergâhtaki bir mukabele gecesinde Bursa doğumlu sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın (ö. 1919) kardeşi Ali Baba'nın, oturdukları bir mecliste Yemen'i vilayet haline getiren Paşa'dan bahsederken Zeydiler'i 'lisan-ı teşrif' ile anması üzerine Şemsettin Efendi ile Seyyid Efendi birbirlerine bakıp gülüşmüşlerdir (*Dildâr-ı Şemsî,* 85-86).

[197] Tekkenin yeri mesken haline gelmişse de sokağın köşesinde duran Hasib Efendi'nin kabir taşında 'Hüseyin Baba' yazmaktadır (Kadir Özköse, "İstanbul Tasavvuf Kültüründe Bedeviyye'nin Yeri ve Üsküdar Bedeviyye Tekkeleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 16/1 [2012], 523-4).

[198] *Ey iden Hak'tan ümîd-i iltifat/Hamse-i âl-i abâya kıl salat* beytine karşılık cemaat de 'Allâhümme salli ve sellim ve bârik alâ nebiyyinâ Muhammed ve Ali ve Fatıma ve Hasan ve Hüseyin bi-adedi katârati'l bahri rahmetike'l-vâsiah' şeklinde salavat getirmelerinin dedikoduya sebebiyet vermesinden çekinmişlerdir. Halbuki Şemsettin Efendi kendi dergâhında ulemanın önünde bu eseri, isnâ aşere salavatını ve diğer mersiyeleri okumaktadır: *Kimseden perva etmezdim ve hiçbir taraftan yüzüme karşı itiraz da vukû bulmadı. Belki gıyabımda Şiî, Alevî hatta Râfizî'dir demişlerdir fakat fakir suâl-i mukaddereye cevap olmak üzere mûteriz tarafından edilecek suâlin cevabını esnâ-yı sohbette verir ve tabiî bu işitildiğinden artık suâle hâcet kalmazdı. Hatta bu salavat-ı âl-i abâyı ihyâ günlerini Cuma'ya hasrettiğimiz zaman kable'z-zikr okurduk. Geçmiş zaman olur ki hayâli cihâna değer! Dildâr-ı Şemsî,* 102-3.

[199] Şemsettin Efendi aynı mahalde bulunan Hüdayî Dergâhı'ndan -şeyhiyle tanıştığını belirtmesi hariç- söz etmez. Tekke Musa Safvetî Paşa'nın (ö. 1864) Sirkeci Hocapaşa'da inşa ettirdiği, Hâlidîliğin

Üsküdar'ı merkez alarak yayılan Rifâî tekkelerinden biri de meclisleriyle meşhur Toygar Tekkesi'dir. Arif Efendi'den hilafet alan şeyh Cemal Efendi Bursa Abdülmümin Rifâî Dergâhı'nda şeyhlik yapmıştır.[200] Kıyam zikrindeki ehliyetli duruşuyla öne çıkan Şeyh Hâzım Efendi'ye (ö. 1911) zâkirbaşı olarak ağabeyi Arif Efendi eşlik etmektedir.[201] Bu muhitin dışında kalan Kadıköy'deki Sâdiyye'ye bağlı Mecidiye Tekkesi'nde ise Şemsettin Efendi Ahmed Münib Efendi (ö. 1918) ve oğlu Yusuf Efendi (ö. 1967) ile görüşmüştür.[202]

5. İSTANBUL/KARŞI YAKA

Şemsettin Efendi 1896 yılından itibaren İstanbul'daki bazı meşayih ile kendinden önceki neslin ördüğü ağlar üzerinden ilişkiler geliştirmiştir. 'Bizim için de âsitâne sayılır' dediği Merkez (Efendi) Dergâhı bu minvalde önem arzeder. Cedlerinin hazîresinde medfun olmasının yanı sıra bu dergâh Şemsettin Efendi'nin coşkulu zikirlerin neşesini duyduğu yerlerdendir. Kendisinin bilâhare İsmail Hakkı Dergâhı'nın vekâletini alışı da Merkez

İstanbul'daki üçüncü dergâhı olan Safvetî Paşa Dergâhı ile karıştırılmamalıdır. Nuri Seçgin, "Eminönü/Hocapaşa Safvetî Tekkesi", İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Yıllığı (2013), 25/151.

200 Toygar Tekkesi ikinci şeyhi dolayısıyla Saçlı Hüseyin Tekkesi olarak da geçer. Seyyid Mehmed Ma'rifi'ye (ö. 1824) nispet edilen tekkelerden biridir. Diğer şubeler Kartal, Kasımpaşa ve Manisa'da XIX ve XX. yüzyıl başında yayılmıştır. Bursa Rifâî Dergâhı postnişini Cemal Efendi Toygar şeyhi Ârif Efendi'den hilafet almıştır. Kendisine gelen "garip haller" yüzünden meşihattan çekilmiş, kendisinden sonra Şeyh Hüseyin Efendi de (ö. 1899) vekâleti bırakınca dergâh harap olmuş, Belediye tarafından yıkılmıştır (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 413).

201 Hâzım Efendi Bursa'ya geldiğinde dedesi Mustafa Haydar Efendi'nin kıyam tevhidinde kasem alınırken aldığı duruşu Şemsettin Efendi'ye sorar. *Dildâr-ı Şemsî,* 152. Revnakoğlu'nun söyledikleri cevabı vermektedir: '…bilhassa Halvetilere mahsus, gulgulesi dünyayı tutan ana devranda, ism-i Hû zikrinin perdesi kaldırılırken Şeyh Efendi hafifçe, usûlcacık ayak vururdu. Fakat ayağı yerden kalkmaz. …hafif bir değdirme yapılır, ustalık buradadır. Yoksa son zamanın meydan, devran görmemiş, sonradan türemiş müteşeyyihlerinde rastlanıldığı gibi halı tepmeye benzer çok kaba bir şekilde pat pat ayak vurulmaz. …hele Pîr evi olan âsitânelerde sesli sesli ayak vurmak bu hatanın en büyüğünü işlemek olur, şeyhin bu babda vâkıf-ı hiçbir şey olduğunu gösterir. Akt. Mahmut Erol Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar* I (İstanbul: Sûfî Kitap, 2016), 128-9.

202 Dildâr-ı Şemsî, 76, 151-2. Bandırmalı Tekkesi şeyhi Galip Efendi'nin oğlu Ahmed Münib Efendi kaleme aldığı *Mir'âtu't Turuk* adlı eserinde yirmi dokuz tarikatın pîri hakkında bilgi verir. Bilâhare yayınladığı *Mecmûa-i Tekâya*'da ise İstanbul'daki tekkeleri tasnif etmiştir. Erkan Övüç, "Mecmuâ-i Tekâyâların Serencâmı ve Yeni Bir Liste Neşri", *Tasavvuf Dergisi* (2011) 27/269-320. Makalede bahsi geçen mecmuâlardan dokuz tanesi *Yâdigâr* ile yakın tarihlerde yazılmışsa da Şemsettin Efendi bunlardan söz etmez. Kendisinin tafsilatlı şekilde bir şehrin dergâhlarını anlatması sebebiyle dergâhname/hankahname/mecmua tarzındaki eserleri aşan yeni bir tür oluşturduğu söylenebilir. Yûsuf (Nizâmeddin) Fâhir Baba tekkeler kapandıktan sonra da Mecidiye tekkesinde yaşamıştır. Tekke edebiyatı ve mûsikîsinde oldukça velut bir şahsiyet olan Şeyh Efendi diğer meşâyihle olan dostluklarından dolayı 'Şeyh Türlü' olarak anılır. Yusuf Fahir Baba, *Alevilik ve Bektaşilik Sırlarını İfşa Ediyorum*, haz. Kahraman Özkök (İstanbul: Revak Yayınları, 2016), 392.

Dergâhı şeyhi Ahmet Efendi'nin ısrarı neticesinde gerçekleşmiştir. Bursa'daki Kaygulu Dergâhı ile sıkı bir münasebet içinde olan Aksaray'daki Olanlar Dergâhı da Şemsettin Efendi'nin ziyareti aksatmadığı mekânlar arasındadır. Mısırlı Zeynep Hanım'ın genişletip vakıflar eklediği Kaygulu Dergâhı şeyhi Hasan Efendi'nin (ö. 1874) oğlu Veyis Efendi mahlûl kalan Olanlar Dergâhı'nın meşîhatini üstlenmiştir.[203]

Kimi zaman Şemsettin Efendi'ye ihvandan birilerinin eşlik ettiği de vâkidir ki Kâdirî-Rifâî tarikinden Kubbe Dergâhı'ndaki zikre bu cihetle katılmıştır. Dergâhın şeyhi üç oğluyla beraber zikir halkasını dolduran Ehl-i Beyt muhibbi Hilmi Molla'dır (ö. 1909). Cerrâhî âyinleri de icra edilen dergâhta[204] repertuarının genişliği ve zikir idaresindeki ehliyetinden bahsedilen Zâkirbaşı Şeyh Rıza Efendi (ö. 1904) Şemsettin Efendi'nin *mükemmel* bulduğu kişi olmalıdır.[205] Dergâhın yakınındaki Fatih Camii mevki itibarıyla devrin önde gelenleri ile tanışması için Şeyh Efendi'ye imkân sağlamaktadır. Fatih türbedarı Âmiş Efendi'nin (ö. 1920) şöhretini duyan Şemsettin Efendi kendisini görmek için huzûruna gitmiştir.[206] 'Ezkiyâdan, güzel Mesnevî okutur' dediği Uşşâkî şeyhi Hazım

[203] Babasının mesleği üzere nefesinin iyi geldiği bilinen Veyis Efendi (ö. 1885) hasta ziyaretinden dönerken fırtına nedeniyle Boğaz'da kalır ve bir sene sonra bulunan cesedi parmağındaki yüzükten tanınarak dergâha defnedilir. Şemsettin Efendi uğradığında postta Veyis Efendi'nin küçük oğlu Hüsnü Efendi oturmaktadır. Hüsnü Efendi küçük oğlu Hasan Efendi'nin vefâtına kederlenip (iki ay sonra) 1918 yılında vefat etmiş, Bursa'da amcazâdeleri ile geçinemeyip babasının yerine posta geçmek için Olanlar Dergâhı'na gelen diğer oğlu M. Ali Efendi de babasından üç ay sonra vefat etmiştir. Dergâh bundan sonra Hüsnü Efendi'nin kız kardeşinin oğluna tevcih edilmiş *Yâdigâr,* 472-477, Meclis-i Meşâyih reisi Safvet (Yetkin) Efendi vekâletle meşîhati üstlenmişken aralarında anlaşmazlık çıktığından terketmiştir. Vassaf, *Sefîne*, 3/466. "Olanlar Dergâhı meşâyihinin mugâyir-i kânun olarak Şeyh Safvet Efendi uhdesine tevcîhine ve teferruâtına dâir postnişîn merhum Hüseyin Hüsnü Efendi'nin kerîmesi Zeynep Hanım'ın istidâsı", Osmanlı Arşivi (BOA) *Şûra-yı Devlet* [ŞD], no: 3170, Gömlek No:6 23-10-1339.

[204] Ceyhan, "Halvetiyye", *Türkiyede Tarikatlar,* 755.

[205] İnançer, "İstanbul'da Tarikat Ayin ve Zikirleri", 327. *Dildâr-ı Şemsî*, 43,171.

[206] Şemsettin Efendi, Niyâzî-i Mısrî'nin adını duyan Âmiş Efendi'nin elini göğsüne götürerek murâkabe halinde "Ben Medine-i Münevvere'de Hazret-i Rasûlullah ile mülâki oldum. İltifat buyurdular ama İsmail Hakkı (Bursevî) görüşmedi" demesine cevâben aralarındaki konuşmayı aktarır: "Dedim: 'Efendim! Belki başka bir mahaldeymiştir?' 'Hayır. Mertebe-i zat tecellîsine mazhar olanlar(ın) her yerde zuhûr ve bürûzu zarûrîdir'. *Zannedersem İsmail Hakkı'nın Hz. Mısrî hakkındaki itirazatından dolayı ona olan iğbirârını (gücenme) telmih etti*. *Dildâr-ı Şemsî,* 45-46. 1926 yılında kaleme aldığı bir risalesinde Şemsettin Efendi'nin İsmail Hakkı Bursevî'ye dâir sergilediği fikirlerin Âmiş Efendi ile aynı minvalde olduğu görülmektedir: "(Hz. Hasan ve Hüseyin'in nübüvveti konusunda) Halbuki bu nübüvvet-i teşriiyye olmadığı gibi cedlerinin şerefini halka tebliğe memurlardır demek olduğu Hz. Mısrî Efendimiz'in şu cümlesinden anlaşılır: 'Yetmiş altı yaşıma kadar tashîh-i îtikada sa'y ettim. Âkıbet bunu buldum. 'Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhû ve rasûlüh ve eşhedü enne'l Hasan ve'l Hüseyn sıbtân-ı rasûlan min Rasûlillah'. Ulema-i zâhir böyle ahkâm-ı şeriyyeyi halka tebliğe memuruz diye başları semada gezer. Acaba Hasaneyn Efendimiz şeriat-ı Muhammediye'yi halka tebliğe memur olmazlar da müctehidînden addolunan Muaviye, Mervan, Abdülmelik gibi kimseler mi tebliğ-i ahkâma memur olurlar? Bir müddet oldular ya! Onların vad' ettiği esâmi sonradan

(Tura) Efendi ile de burada karşılaşmıştır. Bâyezid Cami önündeki Bursalı Tevfik ve Üsküdar'daki Bursalı Dayı Muhammed'in kahvehanesi meşâyihle karşılaştığı yerlerdendir. Molla Cami'nin münacatını girizgâh yaptığı duaları ile meşhur Balaban Dergâhı şeyhi Hüsnü Efendi (ö. 1928) ile Dayı Muhammed'in mekânında tanışmıştır.[207]

Şemsettin Efendi'nin seyahatleri sırasında bulundurması gereken ilmühaberin alındığı merkez tekkelerden biri de Kâdirîhâne'dir. Kendisi o yıllarda henüz Meclis-i Meşâyih reisi olmayan Ahmed (Muhyiddin) Efendi'nin (ö. 1909?) teveccühünden[208], Ahmed Efendi'den hilâfet alan Bursa'daki Seyyid Usûl Dergâhı şeyhi Âbid Efendi[209] ile görüşme imkânı bulmasından ve ustalıkla idare edilen muhabbetli devran âyinlerine ev sahipliği yapıyor olmasından dolayı Kadirî Âsitânesi'ne uğramayı bilhassa önemsemektedir. Şemsettin Efendi 1908 yılında sürgünde vefat eden Muhyiddin Efendi'nin yerine geçen oğlu Abdüşşekûr Efendi (ö. 1921) ve peşi sıra meşihatta bulunan Gavsî (Erkmenkul) Efendi (ö. 1958) ile de tanışmıştır. Kıyam zikrini kendisine bırakan, kabiliyetli ve 'lisan-ı ecnebî' bilen genç Gavsî Efendi'yi takdir etmiş, zikir usûlüne ilâve ettiği şeyleri[210] ve bazı hurde-i tarîki not etmiştir.[211]

Şemsettin Efendi dedesi Mustafa Haydar Efendi ile akran Muhtar Efendi'yi görmek için Sütlüce Dergâhı'na gittiğinde kendisinin Kızıltoprak'taki evinde olduğunu oğlu Elif Efendi'den öğrenmiştir. Haydar Efendi'nin vakt-i zamanında Muhtar Efendi'nin

---

gelen salâtinin de işine geldiğinden heriflere toz kondurmadılar. Hocalara arpalık, samanlık vererek dini dünyaya alet eden bu herifleri bîçâre cahil halka müctehiddir, imamdır diye yutturdular. Hâlâ mı hâlâ. İsmail Hakkı, Cenâb-ı Mısrî'ye bu meselede pek çok itiraz ederken *Vâridât-ı Kübrâ*'sında: "Bana 'Sen peygambersin' dediler. Ben de 'Evet, nübüvvet-i tarikiyye ile nebîyim' dedim" diyor. Yine bir yerinde de 'Ben Mûsevi'l meşrep oldum' diyor da Haseneyn'e nebî dedi diye Hazret-i Mısrî için söylenmedik laf bırakmıyor." *İnkisâr-ı Şemsî*, 13-4. Ayrıca bk. "İğbirâr-ı Şemsî", *Hakikatperest Olalım*, 88-9.

[207] *Dildâr-ı Şemsî*, 150. Hüsnü Efendi Ahmed Rıfkı'nın *Bektaşi Sırrı*'na karşı *Peyam-ı Sabah*'ta yazılar yazar. Yücer, "Üsküdar'da Sadilik", 210-211.

[208] Şemsettin Efendi Limni'de kutsal addedilen çömleklerden Ahmed Efendi'ye hediye eder. Hikayesini şehir tarihinde anlatır: Medine'de peygamberliğini ilan eden kişiyi imtihana tabi tutmak için Ayasofya'dan gönderilen papazlar şişe içinde verilen toprakla birlikte fırtına sebebiyle Limni adasında mahsur kalırlar. Kırılan şişenin içinden çıkan bu toprak adada hâlen Müslüman Hıristiyan halkın katıldığı bir günde kutsanmaktadır. Topraktan yapılmış çömleklere vurulan tîn-i mahtum mührü ise Limni'de Niyâzî-i Mısrî türbedarındadır (*Diyâr-ı Şemsî*, 801-802).

[209] Şemsettin Efendi küçük kardeşi Haydar Efendi'nin kayınpederi olacak Âbid Efendi'nin (ö. 1925) 1888 yılında harap olan Seyyid Usûl Dergâhı'nı tamir ettirip *âyende vü revende* (gelip giden) fukarâyı doyuruşunu övmekte ve kırk yıllık hukukuna binâen vefâtından duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir (*Yâdigâr*, 419).

[210] H. Vassaf bunları 'bazı gûnâ lâubâlilik' olarak görmektedir. Vassaf, *Sefîne*, 1/127.

[211] *Dildâr-ı Şemsî*, 130, 170-171.

işaretiyle 'kırk yıllık şeyhiymiş' gibi dergâhdaki zikri idare ettiğini Etyemez Dergâhı Şeyhi Ferid Efendi'den dinlemiştir. Aynı teklifi 1925 yılında Muhtar Efendi'nin torunu Zâhir Efendi kendisine yönelttiğinde on beş senedir kıyam zikri icra etmeyen Şemsettin Efendi büyük bir coşku içinde semaya çıkmıştır. *Mesnevî* okuttuktan sonra odasına çekilen, artık yaşlanmış bulduğu Elif Efendi'nin kendisine hediye ettiği *el-Kelimetü'l-mücmele fi şerh-i tuhfetü'l-mürsele* adlı eserine *Yâdigâr'ı Şemsî ile* mukâbele eder.[212]

Şemsettin Efendi görebileceği nadir olayları da payitahtta ilgiyle takip etmektedir. Nakşî kutbu Muhammed Can'dan hilafet alan Bursa Münzevî Dergâhı şeyhi Ahmed Ferid Efendi'nin (ö. 1867) Bahriye'de kâtiplik yapan oğlu Sadık Efendi (ö. 1914) Beşiktaş'taki Neccarzâde Tekkesi şeyhine damat olan Rıza Efendi[213] 1898 yılında Alman imparatorunun[214] şerefine düzenlenen Yıldız'daki donanmayı görmek için Sinan Paşa Camii'nin minaresine beraber çıktığı kişidir.[215] 19 Ekim 1898'de[216] iki ülkenin gemileriyle Boğaz'da düzenlenen gezinin akabinde yapılan resmî geçit Şemsettin Efendi için ne var ki gösterişten ibarettir: *Padişah pencere önüne geldi, eliyle selam verdi o kadar. Halkın "Padişahım çok yaşa" diye el çırparak alkışı görülecek bir şeydi. Bu üç defa tekrar etti.*[217] Şeyh Efendi seneler evvel padişahın Cuma selamlığına şahit olduğu bir başka gün yakınlardaki Şâzelî Tekkesi'ne sığınmıştır.[218] Tekke'nin yakınında bulunan Hamidiye Camii'ni 1925 yılında ziyaret ettiğinde Ayasofya'da bulduğu manevî zevki bu

---

[212] *Dildâr-ı Şemsî,* 171-173.

[213] *Yâdigâr*, 537. Bursa ve İstanbul meşâyihinin tekkelerin tevcihi konusunda da alışverişleri olmuştur. Üsküdar Selimiye Dergâhı şeyhi Ali Behcet Efendi'nin halifesi Ahmed Hikmet Efendi (ö. 1846) Bektaşiliğin ilgasından sonra Bursa'da Ramazan Baba Dergâhı'na tayin olmuş (*Yâdigâr-ı Şemsî*, 359), Mesnevihan Hüsam Efendi'den icazet alan Tâhir Efendi Emîr Sultan Dergâhı'na tayin olduktan sonra reîsülmeşayihlik yapmıştır (*Yâdigâr-ı Şemsî,* 53).

[214] Osmanlı devletini en fazla ve kutsal toprakları ziyaret eden tek Avrupalı devlet adamı II. Wilhelm (ö. 1941) 1889, 1898 (II. Abdülhamid) ve 1917 yıllarında (V. Mehmet) İstanbul'a gelir. Sultan'ın Kayzer'i memnun etme girişiminin yabancı gazetelerdeki karikatürlere nasıl yansıdığına dâir bk. Necmettin Alkan, *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid* (İstanbul: Kronik yayınları, 2019), 194-198. (İmparator için yaptırılan Alman Çeşmesi'nin kubbe kemerlerinin iç tarafındaki manzum tarih İbn Arabî mütercimi Giritli Ahmet Muhtar Efendi'ye (ö. 1910) aittir. Semavi Eyice, "Alman Çeşmesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, (Erişim: 25 Haziran 2022).

[215] Rıza Efendi'nin dedesi Şeyh Mustafa Rızaeddin Efendi'nin (ö. 1746) Beşiktaş semtini öven şiirleri için bk. https://www.academia.edu/34206378/Neccarzâde_Rıza_Divanında_Beşiktaş_Semti, 149-153. Şemsettin Efendi'nin büyük amcası Zâik Efendi Rızaeddîn Efendi'nin Dîvan'ına da tarih düşürmüştür. Vassaf, *Sefîne*, 2/167.

[216] Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları* (2008), 31/10.

[217] *Dildâr-ı Şemsî,* 68-69.

[218] *Dildâr-ı Şemsî,* 192.

camide bulamadığını söyleyerek Cuma selamlığı sırasında yaşadıklarını anımsamıştır: *Aman o polislerin, zâbitlerin, süvârilerin, piyâdelerin halka hakaretini gördüm de Şâzelî Tekkesi'ne kaçmıştım. Dedim: Kırılan köklerin tesiri olsa gerek! Ne Arap'ın yüzü ne Şam'ın şekeri. Ne Yıldız'ı isterim ne de selamlığı. Nerede kaldı o debdebe, o dârat? Hey gidi hey! Nerede kaldı o ikbâlperest sûfîler? Padişah beni görsün diye üç saat evvel kafese karşı oturanlar. Külli şey'in hâlikun illa veche.*

İki sene içinde eşi ve iki oğlunu kaybeden Şeyh Efendi 1900 yılında kendi deyimiyle gönlünün ızdırabını dindirmek için tekrar geldiğinde İstanbul'daki zikir meclislerinin tadını alamasa da Bursa'dan tanıştığı Şeyh Mustafa (Muhyiddin) Efendi'nin (ö. 1911) meclisini kaçırmamıştır. Zeyrek'teki Şeyh Halim/Yeşil Tulumba Tekkesi'nde ilmiyeden olan Şeyh Efendi'nin halifelerinden Süleymaniye hatibi ve Zâkirbaşı Cemal Efendi'nin yönettiği mecliste âdeta büyülenmiştir: "Şu İstanbullular ne kadar müstait kimselerdir. Makine gibi hareket ederler. Devsiyede sekiz on kişi birbirini müteâkip mihrap önüne yattılar. Şeyh Efendi cümlesinin üstünden yürüyerek bir baştan diğer başa geldi gitti. Hepsi de yine sıra ile muntazaman kalkarak şeyhe niyaz ederek halkaya girdiler."[219] Aynı semtte bulunan Haydarhane Tekkesi'ndeki[220] kabrin sıhhatini sorgulayan Şemsettin Efendi'ye göre Göynük'te olan Akşemseddin'in burada ve Üsküdar'daki Emekyemez Tekkesi'ndeki yerleri nazargâh olmalıdır.[221] Haliç'in karşı kıyısına geçtiği bir gün Kasımpaşa tekkelerini de ziyaret etmiş, Bursa'da birçok defa Mersiye meclislerini paylaştığı Cemal Efendi[222] ile görüşmüştür. 1904'te bu semte tekrar geldiğinde Hüsameddin Uşşâkî Dergâhı'nda pîri Niyâzî-i Mısrî makamının izini sürmüştür.[223]

---

[219] Tekkenin kitabesinde ismi geçen Zaik Efendi Şemsettin Efendi'nin büyük amcası olmalıdır. *Dildâr-ı Şemsî,* 94. Fotoğraflar için bk. Hasan Sevil, "İstanbul'dan Balkanlar'a Rifâîlik", Kocaeli, 2018, *Şeyh Sadeddîn Sırrî er-Rifâî Armağan Kitabı*, 90-93, 108-110.

[220] *Dildâr-ı Şemsî*, 95. Caminin içinde faaliyet gösteren, AkŞemseddin'in (ö. 1459) burada kalmasından dolayı "AkŞemseddin Tekkesi" olarak adlandırılan tekke Şeyh Abdullah İlâhî'nin (ö. 1491) burada irşada başlamasıyla Hindîler Tekkesi'nden sonra Nakşibendiyye'nin İstanbul'daki ikinci merkezi haline gelir (https://www.academia.edu/32347820/İstanbulda_Nakşî-Ahrârî_ve_Nakşî-Müceddidî_Şeyhlerin_Postnişîn_Olduğu_Tekkeler_ve_Günümüzdeki_Durumları_Bahâeddin_Nakşibend_ve_Nakşibendilik_Sempozyumu_İstanbul_2-4_Aralık_2016).

[221] *Dildâr-ı Şemsî.*

[222] Vassaf, *Sefine*, IV/373.

[223] Niyâzî-i Mısrî'nin bir kerameti olarak çekilmediğine inanılan, hıristiyan ve müslümanların şifa niyetiyle içip gözlere sürülen kuyu bu dergâhtadır. Bu konuya dâir yazdığı mektupta Şemsettin Efendi'den "Elde, âsârda böyle bir kuyu hafrettirdiğine dâir kayıt yoktur" şeklinde aldığı cevaba Vassaf, tevatüren gelmiş bu rivayetin reddinin pîre gösterilen hürmete ve rahmete halel getireceği endişesiyle iltifat etmemiştir (Vassaf, *Sefîne,* V/76).

Şemsettin Efendi'nin saydığı pir makamlarından biri de Edirnekapı'daki Kuyubaşı Tekkesi'ndedir. Tekke 1826 yılından sonra İstanbul'da ilk kurulan Bektaşî tekkesi olup Emin Baba'nın bilâ-veled vefatı dolayısıyla Bezmiâlem Valide Sultan tarafından Nakşî meşâyihine tahsis edilmiştir.[224] Şemsettin Efendi 1925 yılında Draman Dergâhı şeyhi ile birlikte burayı ziyaret ettiğinde semahanenin içindeki mezarlığı andıran yerin sıhhati konusunda tereddüt göstermiştir. Bir diğer makam Elif Efendi'nin *Tenşîtü'l-Muhibbîn*'inde Niyâzî-i Mısrî'nin îtikâfa girdiğini söylediği Evhad Tekkesi'ndedir. Şemsettin Efendi *Dürretü'l Aziziye* adlı eserde Mesnevîhan Hoca Hüsam Efendi'nin bir müddet burada oturduğunu okumuştur.[225] Son makam Mehmed Paşa Tekkesi'ndedir ki ihtiyaçlarını karşılamak üzere Selanik'e giden tekkenin şeyhi Nida Efendi'yi Şemsettin Efendi Limni yolunda tanımış, İstanbul'a döndüğünde ziyaretine gitmiştir.[226]

Şehremini olarak İstanbul'a tayin olunan Bursa valisi Reşit Paşa'yı Mısrî Dergâhı'nın tamiratını yeni valiye yönlendirmesi ümidiyle 1907 senesinde görmeye giden Şemsettin Efendi'ye kardeşi Şerafettin Efendi (ö. 1931)[227] eşlik etmektedir. Eyüp Sultan'ı ziyaret ettikleri gün Şemsettin Efendi'nin 'Kur'ân'dan sonra indimde en aziz bildiğim kitap' dediği *Yenâbiü'l Mevedde*'nin müellifi Abdülkadir Efendi'ye uğramışlardır.[228] Jurnallerden kurtulup sonraki sene rahat bir nefes aldığında son Limni seyahati için tekrar yollara düşen Şemsettin Efendi bu kez Divanyolu boyunca Çemberlitaş'ta Kara Baba, Bahçekapısı'nda Yıldız[229] ve Soğukçeşme'de Naziki tekkelerini ziyaret etmiştir. On sene önce tanık olduğu zikir meclislerindekine benzemeyen nevzuhur usûllere şaşıracağı

[224] http://isamveri.org/pdfdrg/G00573/2018/2018_MADENF.pdf, 191.
[225] *Dildâr-ı Şemsî*, 177.
[226] Kadırga'da Mimar Sinan külliyesi içinde yer alan, Niyâzî-i Mısrî'nin inzivâya çekildiği, Hasaneyn'in isimlerinin yazılı olduğu duvarı Şemsettin Efendi 'Gûya bu hatt-ı Mısrî imiş' şeklinde betimlerken yakın dostu Hüseyin Vassaf postun hâlen ziyaret edildiğini, civarda yaşayan sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın hücreyi yenilemek istediği sırada Niyâzî-i Mısrî'nin rüyasına girip tahtaların muhafazasını ihtar ettiğini aktarmaktadır. *Dildâr-ı Şemsî,* 130, 170; Vassaf, *Sefîne*, V/75.
[227] Askerliğe intisab etmiş mülâzım ve tabur katipliğinden sonra Meşrutiyet'in ilanıyla İskilip'e gönderilmiş, Balkan ve Cihan Harbi'nin akabinde emekliliğe sevkedilmiştir. Daha sonra Urla'ya askerî kâtip olarak atanmış, hastalığı sebebiyle Bursa'ya gönderilmiştir. Kabri Emir Sultan'ın batı kapısının sol tarafındadır. *Misbar-ı Şemsî,* 79.
[228] Şemsettin Efendi'nin Murad Molla şeklinde kaydettiği tekke Nişanca'daki Murad Buharî Tekkesi'dir (Fatih Çarşamba'daki Murad Molla Tekkesi ile karıştırılmamalıdır). Nakşî-Müceddidî kolunu İstanbul'a getiren Murad Buhârî (ö. 1720) Çorlulu Ali Paşa zamanında Bursa'ya sürgün edilmiş, bilâhare İstanbul'a gelerek Nişanca'da Şeyhülislam Minkârîzâde'nin torunu tarafından medreseden tahvil edilen tekkede defnedilmiştir. Dildâr-ı Şemsî, 128.
[229] Şemsettin Efendi tekkenin son şeyhi Cerrahî Seyyid Mehmed Nuri Efendi'nin yönettiği zikrin usûlünü ayrıntılı olarak anlattıktan sonra tekkenin isminin Yıldız'a benzememek için Yaldız yapıldığını söyler.

yerlerden biri de Sünbül Efendi Dergâhı olmuştur: *Gerçi kadîm meşâyih, alelhusus teşerrüf ettiğim Rıza Efendi merhum ehl-i hâl bir zat olup mazanneden idi. O tabiî zuhûrata tâbi olur ama sonra gelenler siyyema (özellikle) genç çocukların böyle mukallitlikleri işi kudsiyyetinden çıkarıp oyuncak haline getiriyordu.*[230] Özlemini duyduğu havayı soluyacağı zemini -hatibi nedeniyle tercih ettiği-Ayasofya'da kıldığı bir Cuma namazında ve İzzî Dergâhı'nda yakalamıştır. 1892 depreminden sonra Mehmed Bedreddin İzzî Efendi (ö. 1920) ve dervişleri tarafından bizzat onarılan, Kadirî ve Şabanî usûllerinin birlikte icra edildiği bu dergâh; meşâyihinin seçkinliği, kalabalık ihvanı, ulema ve sanat erbabının katıldığı meclisleri barındırmasıyla dikkat çekmektedir.[231]

Şemsettin Efendi İstanbul'da uğradığı tekkelere camileri, müzeleri, kütüphaneleri de eklemekte diğer yandan şehirde değişen alışkanlıklara ayak uydurmaktadır. 1900'lü yılların başlarından itibaren ailesiyle birlikte dolaştığı yerler arasında Çamlıca Korusu, Bakırköy'deki Millet Parkı[232] ve Kadıköy'deki Kurbağalıdere bulunur. Mahmutpaşa'ya geldikçe Münâdî Hacı Ali Efendi'den cübbelik, elfiye, sarık, kürk kaplığı, şemsiye, lavanta ve kemerlik satın almaktadır.[233] İstanbul'da ördüğü ağı uğradığı her sene genişleten Şemsettin Efendi'nin o yıllarda şeyh efendiler arasında yaygınlaştığı anlaşılan bir âdete de uyduğu görülmektedir. Şemsettin Efendi bizzat tanıştığı Merkez Dergâhı şeyhi Ahmed Mesud Efendi, Üsküdar Mevlevîhânesi postnişîni Ahmed Remzi Dede ve

---

[230] Şemsettin Efendi'nin tanıştığı Rıza Efendi'nin (ö. 1891) yerine oğlu Mehmed Kutbeddin Efendi'den (ö. 1914) sonra Mehmed Râzî (Yücesünbül, ö. 1978) Efendi geçer (Hür Mahmut Yücer, "Sünbüliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [erişim: 25 Haziran 2022]). Bahsedilen namaz kıyamet günü hak iddia edenlere mukabele etmek için kılınan Husamâ namazıdır (İnançer, "İstanbul'da Tarikat Ayin ve Zikirleri", dn. 331). Şemsettin Efendi tekkedeki medfenler ve gördüğü adetlere dâir tereddütlerini paylaşmaktadır: "O dergâhta güya İmam Hüseyin Efendimiz'in iki kerimesi medfun imiş. Zaten İstanbul'un her tarafında birer ashab türbesi vardır ya ama ne dereceye kadar muhakkaktır bilemem. Bir de orada Muharrem'in onuncu günü Şeyh Efendi hamama gider, şeyh hamamda iken kim giderse para almazlar. Sonra bir kuyu vardır, o da güya taşarmış. Herkes şişe şişe alır, teberrük eder. Leyle-i mübarekede yüz rekât namaz kılarlar. Böyle birtakım âdetleri vardır" (*Dildâr-ı Şemsî,* 131).

[231] Bahâ Kahyaoğlu, "Aydınoğlu Dergâhı ve Mescidi", *İstanbul Ansiklopedisi,* 1960.

[232] Günümüzde canlandırılmaya çalışılan Millet Parkı uygulamasının ilk nümûneleri Sultan Abdülaziz zamanında Taksim, Kısıklı, Mirgün (Emirgan), Fener, Tepebaşı, Beşiktaş ve Bakırköy'de görülür. https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2018/11/18/millet-bahcelerinin-tarihi-150-yil-onceye-gidiyor. Bu park ve kamuya açık bahçeler esasen Osmanlı dünyasında hâkim olan *teneffüs, teferrüc ve tenezzüh* gibi sözcüklerin içeriğini oluşturan tebdil-i mekân yaratıp ferahlamak düşüncesinin evrilerek gündelik hayat içinde boş zaman yaratılmasını gerektiren eğlenceye yönelik bir algıya dönüşmesinin ürünüdür. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/522197, 165. Şemsettin Efendi de şehir tarihinde *Mesireler* başlığı altında Pınarbaşı, Tophane, Okçu Baba, Muradiye, Setbaşı'ndaki bahçeli kahveler ve Yeşil kahvelerinden bahsettikten sonra Belediye Bahçelerini saymaktadır. *Diyâr-ı Şemsî,* 678. *Dildâr-ı Şemsî,* 151-152.

[233] *Dildâr-ı Şemsî,* 152.

Selanik Kapı Tekkesi şeyhi Tahsin Efendi'den görerek bastırmış olabileceği kartvizitine şu cümleyi yazdırmıştır: *Mehmed Şemseddin Mısrî. Nigehbân-ı âsitâne-i feyz-i âşiyâne-i Hazreti Mısrî ve Mehmed Şemseddin hâdimu'l fukara nigehbân-ı hangâh-ı Hazreti Mısrî en-Niyâzî.*[234]

C. İSTİBDATA MARUZ KALAN MEŞAYİH

Şemsettin Efendi'nin ilk Limni seyahatini gerçekleştirdiği 1890'lu yıllardan itibaren II. Abdülhamit devri siyasetinin devamı olarak Bursa'da da meşayih ve faaliyetlerine getirilen kısıtlamalar artmıştır. Meşayihin toplu ve şahsî olarak üstlendikleri merasimlerin yasaklanması ve dergâhlarda kol gezen hafiyelerin yarattığı tedirginlikler şehirde tasavvufî hayatın gölgelenmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda Şemsettin Efendi ile hocası Vahyî Efendi'nin başına gelenler ve şehirde yüzyıllarca devam eden dağlı sûfîlerin gerçekleştirdiği cemiyetin yasaklanışı bu başlık altında incelenmiştir.

Şehre bereket getirdiğine inanılan dağlı sûfîlerin Bursa dergâhlarını galeyana getirişini Şemsettin Efendi özlemle yad etmektedir:

> *Yakın vakte kadar civar köylerden bâhusus Atranus yani Orhaneli, Cebel-i Atîk, hatta Simav ve Tavşanlı'dan "sûfîler" tabir olunur bir cemm-i gafîr senede bir defa ziyaret-i aliyyeleriyle müşerref olmayı zaman-ı âlîlerinden beri adet ettiklerinden ekserîsi Hazret-i Emîr'in hulefâ ve bendegânından mürekkep olmak üzere gelirler ve cevâmi-i şerifte sabahlara kadar zikr ü tevhîd ederek nâil-i feyz-i manevî olurlardı. Sonraları bu sûfîler bazı tekâyâya da davet olunmak sûretiyle haklarında riâyet gösterilirdi. Hazret-i Üftâde Âsitânesi'yle İncirli, Üçkozlar ve Mevlevîhâne'de de birer gece zikr ü mukâbele ederler ve taraf-ı hükümet-i seniyyeden de meşâyihe birer biniş giydirilirdi. Bundan on beş yirmi sene evvel*

[234] Maaş senedinde aynı ifadeyi gören Mahmud Efendi'nin "Ben nigehbân tekkesi işitmedim. Bu tekke nerede?" sorusuna Şemsettin Efendi "Efendim şeyhi, postnişîni gibi mûcib-i fahr bir ibâre yazmıyorum. Dergâh-ı Mısrî'nin bekçisi diye imza ediyorum" şeklinde cevap verecektir. Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 139. Bahsi geçen kartvizitler için bk. https://www.peramezat.com/urun/hazret-i-merkez-Efendi-Dergâh-i-serif-postnisini-ahmed-mesud-kartvizit https://www.istanbulmuzayede.com/urun/1061957/selanik-kapu-Dergâhi https://www.istanbulmuzayede.com/urun/1061954/uskudar-mevlevihanesi-postnisini-ahmed-remzi-el-mevlevi-kartvizit (20.06.2022)

> *(1890'lı yıllar) her nasılsa o âdet-i müstahsene terk edilmiştir. Bunlar hakikaten safdil aşık zatlar olduğundan Bursa'ya böyle gelip dua ve senada bulunmaları yümn (bereket) addolunmuş ve gelmedikleri sene feyz ü bereket olmaz diye itîkâd edilmişti.*[235]

Cemiyetin düzenlenmesine yardımcı olan Gazzî Dergâhı şeyhi Ali Sırrî Efendi'nin İstanbul'da ikamet ediyor olması, İncirli Dergâhı selamlığının yanması, Karakâdî Dergâhı şeyhi Ali Rıza Efendi'nin vefatı, liderleri olan Hüseyin Efendi'nin gördüğü hürmetsizlikten rahatsız olması gibi sebepler bu toplantıların siyasî bir cemiyet gibi algılanıp Avrupalılara kötü görüneceği endişesiyle birleşince sûfîlerin ağırlanması için Evkaf'tan yazılan tezkereler iptal edilmiş böylece Bursa'ya mahsus beş yüz senelik âdet terkedilmiştir.[236]

Şemsettin Efendi'nin deyimiyle 'istibdat' devrinin ayak sesleri şehirdeki diğer seslerin kısılmasına sebep olmaktadır. Meşayihin maruz kaldığı tedbirler Şemsettin Efendi'nin bizzat ailesini içine alacak, bu yüzden Şeyh efendi oğlu Zeyneddin'in (1904) sünnet alayını istediği şekilde gerçekleştiremeyecektir. Kendisi bizzat nevbenin (bazı tarikatların kandil, bayram veya çeşitli cemiyetlerde halîle, kudüm ve mazhar eşliğinde ilâhî ve şüğuller okuyarak yaptıkları kutlama) düzgün vurulması için dergâhta hazırlık başlatmış, yeni gelen vali Reşit Paşa'ya davet göndermiştir. Mısrî Dergâhı'ndaki bir mersiye cemiyetinde Şemsettin Efendi'ye takdirlerini ileten vali merasim günü aynı tavrı sürdürmemiş, gülbanklar çekilip dergâhın cümle kapısından çıkılacağı sırada alayın çıkmaması için haber göndermiştir. 'Bu gibi şeyler şu zamanın nezâketiyle münâsip değildir. Avrupa'ya aksederse Hükümet'in aleyhinde bir tecemmu manâsı verilir. Bunun için men et' emrini ulaştıran başkomisere Şemsettin Efendi 'Lisan-ı avamla söylüyorum. Defler, dümbeleklerle, çalparalarla sünnet gezdireceğiz. Buna müsaade buyurulmazsa Belediye'den bir ruhsat alarak iki davul, dört zurna getireceğim. İşte başımda bu tac, arkamda biniş olduğu halde sünnetle gezeceğim' dese de heyecanını yitirmiş halde alayı Emir Sultan yerine Hisar Kapısı'ndan geri döndürüşünü anımsayacaktır: 'Adam başımıza

[235] Yâdigâr-ı Şemsî, 42.
[236] *Diyâr-ı Şemsî*, 739. *Dildâr-ı Şemsî*, 59, 131.

neler gelmedi. Bu istibdâdın mahvıyla hürriyetin, meşrûtiyetin zuhûrunu bin canla davet ederdik.[237]

Şemsettin Efendi yapılan ihbarlara bir kez de dergâhı üzerinden şahit olmuştur. Dergâhın kiracısı olan iki hanım için "Geceleri Mısrî Tekkesi'nde Reşad Efendi'nin cariyeleri[238] şeyhe yetmiş bin çektiriyorlar. Efendimiz'e kahriye okuyup Reşad Efendi'nin tahta çıkmasına çalışıyorlar." şâyiâsının yayılması üzerine *hafiyelerin reisi* olarak şöhret bulan askerî kaymakam Ali Cevad Bey mersiye kıraat edileceği gün birkaç zabitle birlikte dergâhta boy göstermiştir. Şemsettin Efendi tedbirli davranmış, Sultan'ın adını hayırla anmaya dikkat etmiştir: "İnsan bu, bir sürç-i lisan vâki olsa bittiği gün. 'İşte şeyhler ittifak etmişler, şöyle böyle'…Artık kim bilir nerelere giderdik. Bana sorsalar ben Limni ya Kerbela ya Medine'yi isterdim ya! Neyse." Duanın akabinde valiye eliyle beğendiğini işaret eden Ali Cevad Bey'in bilâhare benzer bir âkıbete uğradığını Şemsettin Efendi haber vermektedir[239]. Bir hafiye vakası daha 1908 yılının Muharrem ayında Seyyid Usûl Dergâhı'nda yaşanmıştır. Dua sırasında reîsülmeşâyih Vahyi Efendi'nin yanlışlıkla 'Abdülhamid'in ruhuna' demesi üzerine mecliste bulunanlar tevkîf edilip sorguya tutulmuşlardır. Vahyî Efendi bir sene boyunca dergâhında menkûben (itibar kaybı) faaliyetlerinden uzak tutulmuş[240], daha sonra çeşitli mahkemelerde âzâlık, Nükûd-ı Mevkûfe Müdürlüğü ve Maarif Meclisi'nde başkanlık yapmıştır[241].

---

[237] *Dildâr-ı Şemsî,* 120-121.

[238] Naciye Neyyal, *Münevver Bir Türk Hanımı Ressam Naciye Neyyal Hanımefendi'nin Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları,* haz. Fatma Rezan Hürmen (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000), 132, dn.177-8-9.

[239] *Dildâr-ı Şemsî,* 125-126. Dönemin tarih ders kitaplarını hazırlayan Ali Nazima, Reşad ve Ali Cevad'ın eserlerinde devlet ve padişah merkezli bir anlatım gerçekleştirilmiş ve kitaplar, kronolojik olarak Osmanlı soyunun kökeninden itibaren başlatılmıştır. Hepsi Türk ve Türkmenlerin ve Orta Asya'daki Kayı boyunun Horasan'dan önce Arapların yaşadığı bölgelere, oradan da Anadolu veya "Diyâr-ı Rûm"a geldiklerini yazmıştır (Engin ve Vurgun, 2014: 190,191). Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri,* 78.

[240] Vahyi Efendi'nin oğlu Münir Erhan İstanbul'da şehremanetinde Reşit Paşa'nın katibi ve Paşa'nın oğlu Semih Bey meşhur ikinci mabeynci Arap İzzet'in damadı olmasına rağmen Vahyî Efendi bir sene tekkesinde oturmak zorunda kalır. Dildâr-ı Şemsî 125. Yâdigâr-ı Şemsî, 125. Seyyid Usul Dergâhı'nda yapılan duada sehven Padişah için merhum tabiri kullanıldığı, kasıt bulunmadığı. Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat [Y..MTV.] No:306 Gömlek no:172 26.1.1326/29.02.1908 Şeyh Efendinin oğulları Agah Erhan 1891-1949 Vali yardımcılığı ve Ahmet Münir Erhan (1880-1958) milletvekilliği yapacaktır. Ahmet Münir Bey İstanbul'u işgal eden İngilizler tarafından 1920 yılında Malta'ya sürgüne gönderilir.

[241] *Diyâr-ı Şemsî,* 650.

D. BURSA MEB'ÛSÂNI

Bu başlık altında Bursa'da Meşrutiyet'in karşılanışı ve bayram ilan edilerek Yeşil Cami Meydanı'nda kutlanmaya başlanması, Binbaşı Tahir Bey, Ömer Fevzi Efendi ve Gürcü Ahmed Hamdi Efendi'nin Meclis'e girişi incelenmiş, akabinde ulema ve meşayih tarafından Mesrutiyet'in meşrulaştırılmasına ve İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile Hürriyet ve İtilaf Partisi (HİP) arasındaki gerginliklere yer verilmiştir. Amaç Meşrutiyet yanlısı bir Şeyh Efendi'nin gözünden Meşrutiyet döneminde şehirde yaşayan insanları ve yaşanan gelişmeleri izlemektir. Şemsettin Efendi son Limni seyahatinden döndükten bir ay sonra Hadîka-i İrfan Mektebi'nin[242] diploma töreni esnasında Bursa'da sürgünde olan Süleyman (Nazif) Bey ve Maarif Müdürü Azmi Bey[243] ile birlikte Meşrutiyet'in ilanına şahit olmuştur:

> *Yaşasın, Yaşasın!" derken Setbaşı'nı tuttuk. Bir heyet İngiliz Konsoloshânesi'ne girdi, arz-ı şükran etti. Oradan Ermeni Kilisesi'ne geldik. Ben içeriye girmemiştim, Ermeni milletinin kâhyası beni görünce koluma yapıştı. Çeker mi çeker. Kalabalıktan girmek mümkün değil fakat herif bağırıyor: 'Açılın, açılın! Şeyh Efendi Hazeratları Papaz Efendi'ye, Murahhas Efendi'ye tarziye verecek' deyince işi anladım. Artık yetmiş iki milletle kardeş olduk ya! Rum kardeşler, Ermeni kardeşler, Bulgar kardeşler. Hep hep kara taşlar![244] İcra çavuşlarından bizim Derviş Mehmet'i*

---

[242] İbtidâî ve rüşdî bölümlerinden oluşan bu okul 1905 senesinde II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümünde açılmış ve böylece Bursalılar ilk kez özel okul ile karşılaşmışlardır. II. Abdülhamid döneminde açılan hususi mekteplerin ilki 1893 yılında Bursa Mülkî İdâdîsi eski müdürü Mahmud Efendi tarafından İstanbul'da "Şemsü'l Mekâtib" adıyla açılır. Bu mektebin bir şubesini Bursa'ya açmak istemişse de proje on iki yıl sonra neticesini vermiştir. Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, 223. Mısrî, Bahâr-ı Şemsî, haz. Mustafa Kara vd., 127. http://www.insanbu.com/eski/a_haberd58e.html?nosu=1279

[243] *Dildâr-ı Şemsî*, 154. Bir süre sonra yerine Kürt Mustafa Paşa'nın tayini ile açıkta kalmış ve 1914'te emekli olmuştur. Azmi Bey bürokratik görevlerinin yanı sıra çeşitli eserler de hazırlamıştır. 1884'te kardeşi Besim Ömer Paşa ile birlikte "Su", 1893'te "Esâmi-i Türkiyye'yi Cami İlk Kıraat Kitabı" ile 1884'te "Hanım Kitabı"nı hazırlamıştır. 1906 yılında Münzevi Dergâhı şeyhi Vahyi Efendi Azmi Bey'in riyasetinde azalık yapmaktadır. (Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, 186, 190) Yunan ordusunun artan gücüne karşı İngiltere'ye ısmarladığı iki modern zırhlının bedelleri imparatorluğun her tarafında Donanma Cemiyeti'ne yapılan halk bağışlarıyla ödenmektedir. Erık Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiyenin Tarihi* (İstanbul: İletişim yayınları, 2020), 172. Kuva-yı Milliye'den olumlu not alamayan vali İstanbul'a çekilir, vefatına değin başka görev verilmez. Yılmaz Akkılıç, "Üç Bursa sergisi", *Bursa Defteri* (1999), 3/179-182. Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'nin de maaşının yarısını bağışladığı donanmaya Hüdâvendigâr Vali Azmi Bey'in teşekkür yazısı ile 10 Şubat 325 tarihinde özel sayı çıkararak destek verecektir.

[244] Gittikçe artan Türk kimliği düşüncesinin 'potansiyel fesatçı ve bozguncu olarak görülen' [Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji* II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), çev. Gül Çağalı Güven,

görüverdim. 'Aman beni kurtar.' dedim. Hemen geldi, elimden tuttu, o gürültüden yakayı sıyırdık ama bir kere hürriyet ilan edildi. Gece saat altı yedi. Kafesin dibinden geçen bir sarhoş "Yaşasın Hürriyet!" demiyor mu? Bak artık. Olur, çünkü herif hürmüş. Aman neler, aman ne maskaralıklar olmadı! [245]

Meşrutiyet dönemi *hem Tanzimat sonrası temâyüllerin, birikimlerin bütün renklerinin kendilerini bir tür ifadelendirme imkânlarına kavuştuğu ve buna bağlı olarak beklenen-beklenmeyen siyasî ve sosyal gelişmelerin, problemlerin üst seviyede yaşandığı bir dönemdir.*[246] 25 Temmuz günü Bursa şubesine gelen telgraftan Meşrutiyet'in ilan edildiğini öğrenen İTC'liler vali Tevfik Bey'in yanına gidip halka ilan edilmesini istemişlerdir. Özenle hazırlanan tebşirname her tarafa asılarak duyurular yapılmakta, bir otelde tertiplenen törende sarıklı hocalar, hahamlar ve papazlar birbirleriyle kucaklaşmaktadır.[247] Senenin son aylarında yapılan seçimle Meclis'e giren Bursa mebuslarından biri Binbaşı Tahir Bey olmuştur. Selanik'e Rüştiye müdürü olarak atandığında (1906) Üçüncü Ordu subayları arasında yaygınlaşan siyasî eğilim kendisini de tesir altına almıştır. Beş Çınar Bahçesi'nde toplanan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin bir numaralı ismidir. Cemiyetin diğer üyesi teğmen olarak ilk görev yeri Manastır'dan Selanik'e gelen ve Mustafa Kemal'le Harbiye'den arkadaş olan Bursa Ahmed Baba

(İstanbul: Doğan Kitap, 2014), 24] gayri Müslim unsurları dışladığının bariz bir örneği Şemsettin Efendi'de de görülmektedir. İttihatla yakından alâkalı sloganlardan biri uhuvvet, kardeşliktir. Tanzimattan sonra 'müsavat' kelimesinin akıbeti gibi II. Meşrutiyet'ten sonra da 'uhuvvet' telakkisi Müslüman halkın tepkilerine sebep olur. Bu tepkilerin zayıflatılmasında kardeşliğin din kardeşliği değil vatan kardeşliği olduğunu söyleyen ilmiye sınıfı ve İslâmcı yayın organları etkili olur. Bu müsamaha 1911 Trablusgarp ve 1912 Balkan savaşı sonrasında zayıflayacak, giderek bir aldatılmışlık hissine ve kızgınlığa dönüşecektir. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri* I (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 33. dn. 35, 34.

[245] *Dildâr-ı Şemsî*, 154-157. Şemsettin Efendi Meşrutiyet'in ilanında meşâyihin düzenlediği alaya da katılmıştır. 23 Temmuz 1908 *Meşrutiyet ilan edildi. Hükümetin emriyle alaylarla tezahürat yaptık ve bu her sene âdet olmuştu. Hatta Kuva-yı Milliye'nin ilk teşekkülünde de kurbanı onlar almak şartıyla bir alay daha yapmıştık fakat sonra boş görülmeye başlandı. Dildâr-ı Şemsî*, 122.

[246] Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* I, 7-8.

[247] Neyyal, *Hatıralar*, 238. Mehmed Tevfik Biren, *"Bir Devlet Adamı'nın" Mehmed Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, haz. F. Rezan Hürmen (İstanbul: Arma Yayınları, 1993) 447-8. Süleyman Nazif'in Bursa'da iken 1898 yıllarında Mizancı Muratla sürekli mektuplaştığı bilinir. II. Abdülhamid tarafından Sultan Reşat'ın adamı olduğu gerekçesiyle Bursa'ya sürülmüş olan Serbesti gazetesinin sahibi Mevlanzâde de o sırada Bursa'da sürgündür. Vali M. Tevfik de kendi deyimiyle İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne yakın olmasına rağmen görevden alınmaktan kurtulamayacaktır. Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa:* (1876-1926) (İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı, 2006), 154.

Efendi Dergâhı şeyhi Mehmed Bahâ Bey'in kardeşi Hakkı Bahâ Bey'dir.[248] Tahir Bey Meclis'in 1911 yılı sonunda alınan fesih kararı ile mebusluktan ayrılmıştır. Tahir Bey'in mizacının siyasete uygun olmamasının yanı sıra melâmî ihvanına dayanarak İTC'den bir grup ayırmaya kalkışıp başarısız olması ayrılış nedenleri arasında gösterilmektedir.[249]

Hürriyet ve İtilaf Partisi de şehirde kendi safını oluşturmaktadır. Damat Ferit Paşa hükümeti Şeyh Zeynelabidin Efendi'yi ayanlığa yükseltip partinin başkanlığına çıkarmıştır.[250] Sonradan bu safa katılanlardan biri Hoca Ömer Fevzi Efendi'dir (ö. 1930).[251] Reîsülmüderrisîn Kara Yûsuf Efendi'nin talebesi olan Kırımlı Ömer Fevzi Efendi müderrisliğe devam ederken[252] 1908 seçimlerinde mebus olmuş, meclis feshedilinceye kadar devam etmiştir. Bursa Valisi Gümülcineli İsmâil Bey'in desteğiyle Ömer Kâmil Efendi'yi azlettirerek 1919 yılında önce müftü vekili daha sonra müftü seçilir. Ahmet Anzavur'un başlattığı isyana destek vermesi üzerine Kuvâ-yı Milliye aleyhtarı faaliyetlerinden dolayı 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey tarafından Kütahya'ya sürgün edilmiştir. HİP'in lokallerini beraber kurdukları, işbirlikçi şeklinde anılan vali vekili -Filibe'de medfun Yeşil Sinan Kadı soyundan- Aziz Nuri Bey de sahibi

---

[248] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 235. Vedide Pars, Abdülkadir Karahan, *Hakkı Bahâ Pars* (İzmir: İzmir Halkevi yayınları, 1943), 14-16, 24.

[249] Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931),?

1913 yılında Evkaf Nezareti'nce kendisinin başkanlığında, Kilisli Rifat ve *Amasya Tarihi* müellifi Hüseyin Hüsameddin'in yer aldığı bir heyetle, İstanbul'daki vakıf kütüphanelerini teftiş etmek ve önemli yazmaları tesbit etmekle görevlendirilmesi, kendisine on binlerce yazma eseri elden geçirme imkânı sağlar. Daha sonra Topkapı Sarayı Kütüphanesi Müdürlüğü'ne getirilir. I. Cihan Harbi sırasında (1915) Osmanlı Müellifleri'nin ilk cildini hazırladığında Şemsettin Efendide üç ciltlik eserini bitirmiştir. Osmanlı Müellifleri Şemsettin Efendi'nin kaynakları arasındadır. Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Erişim: 21.12.2021). 'İlm-i Ahvâl-i Kütüb Bibliyografi" başlıklı yazısı *Hüdâvendigâr* gazetesinin donanma özel sayısında çıkar. Nüsha-i Mahsusa, Bursa 1325 [1910], 36-42. Aynı sayıda 'Meşâyih-i Osmaniyye' başlığıyla anlattığı zatlardan biri hemşehrisi Gazzizâde Abdüllatif Efendi'dir. Ulucami ve Aziz Mahmud Hüdâyî Dergâhı'nın kütüphanesine bağışlar yapan Tahir Bey'in bir gazelini Şemsettin Efendi *Eşar-ı Şemsî*'de tahmis edecektir.

[250] Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 143. Mevlanazâde Rıfat, 287. M. Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra (1913) Gemlik'e sürülen Şeyh Efendi mütareke sonrasında İstanbul'a gelerek Hoca Sabri ile beraber Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni yeniden kuracaktır. Dönemin Bursa Valisi Abbas Halim Paşa'nın Şeyh Efendi hakkında Ankara'ya gönderdiği raporlar, Şeyh Şerafeddin'in TBMM konuşması ve tasavvuf hakkındaki beyanları, hapishane notları (Bursa, Yenişehir, Eskişehir ve idamla yargılandığı Ankara Hapishanesi) için bk. Cafer Barlas, *Bilinmeyen Yönleriyle Dağıstan Muhaciri Nakşibendî Şeyhlerinden Mürşid-i Kâmil Şeyh Şerafeddin Zeynel Abidin*, Yalova: Dağıstan Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, 2014.

[251] Hüdâvendigâr (6 Ağustos 1908) Akt: Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 158. Fotoğrafı için. Ubeydullah Efendi'nin Resimli kitabı.

[252] Ders takririnde oldukça mahir, zühd sahibi ve tarikate müntesip olduğunu Şemsettin Efendi özellikle vurgular. Mısrî, Bahâr-ı Şemsî, haz. Mustafa Kara vd., 125.

olduğu Adalet gazetesinde İttihatçılar konusunda halkı uyardığı için Sivas'a sürgün edilmiştir.[253] Bursa'nın Yunan işgaline girmesinin ardından Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi tarafından müftülüğe ikinci kez atanan[254] Ömer Fevzi Efendi İttihatçılara karşı çıkması, işgal sırasında müftülükten çekilmemesi ayrıca Yunanlıların işgal altına aldıkları yerlerin muhtariyet altında olduğunu söylemesi ve 'hükümat-ı gâlibeye arz-ı mahzar etmeyi' kabul etmemesi sebebiyle gözden düşmüştür. Hac bahanesiyle Hicaz'a giden ve muhalif görüldüğü için dönmeyi göze alamayan Ömer Fevzi Efendi bir müddet Beyrut'ta vakit geçirdikten sonra Şam'da vefat etmiştir.[255]

Bursa'dan Meclis'e giren üçüncü mebus Ankara Müftüsü Rifat Efendi tarafından hazırlanan ve 153 din adamının imzaladığı fetvada -27 Bursalıdır- imzası bulunan, 1909 yılından itibaren üç dönem milletvekilliği yapan Gürcü Ahmed Hamdi Efendi'dir (ö.1929). 1920 yılında Bursa Müftülüğü için yapılan seçimde müderris Abdülkadir Efendi ve Erzurumlu İsmail Hakkı Efendi'den fazla oy almış, mebusluğunda hüsn-i hali ile tanınmış olduğundan vazifeye layık görülmüş fakat tevdi edilene kadar vekâleten önceki müftü Ömer Kamil Efendi'nin yapacağı söylenmiştir. A. Hamdi Efendi'ye Bab-ı Fetva Memuriyet Kalemi müdüriyetince beş ay içinde verilen bir sonraki belgede 'sıfat-ı ifta ile gayr-ı kabil telif-i ahvaline mebni' olarak müftülük yapamayacağı ve azl olunduğu bildirilse de[256] İttihatçılar hükümeti ele alınca görevine iade edilmiştir. Fakat Yunan işgaliyle birlikte şehirde otorite kuran Damat Ferit Paşa hükümetince müftü hakkında tahkikata başlanmış, görevlendirilen mülkiye müfettişi Sadi Bey tarafından Dahiliye

[253] Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 161-162. Yoldaş 16 Ağustos 1920 tarihli gazete Bursa Hürriyet ve İtilaf Partisi il başkanlığına getirilen Aziz Nuri'yi kutluyor! Yücel Öztürk, *Bursa Basın Tarihi,* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2012), 147. 1922'de vali Nafiz Bey rahatsızlanınca vali vekilliğine getirilerek Eylül ayına kadar Bursa'yı Yunanlılar adına yönetmiştir. Lozan'dan sonra hazırlanan yüz ellilikler listesinin kırkıncı sırasında yer almış, affedilmesine rağmen geri dönmemiştir. Raif Kaplanoğlu, *Tipodan Ofsete Bursa Basın Tarihi* 1866-1974 (Bursa: Nilüfer Belediyesi, 2019), 195-204.

[254] Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması:* (*İlmiye Ricalinin Terâcim-i Ahvâli*) (İstanbul: Milli Gazete, 1981) 4-5/335-336. Müftü Ömer Fevzi Efendi hakkında Bursa müderrislerinin Meşihat Makamı'na gönderdikleri şikayet dilekçesi için, Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları* II (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1997), 444. Bursa milletvekili Necati Bey, TBMM'de Yüzelliliklер'in müzakeresinde Ömer Fevzi Efendi için "Vahdettin'den daha melundur" diyecektir. Celil Bozkurt, "Millî Mücadele'de Bursa Uleması: Yunan İşgalinde Bursa'da Saltanata Bağlılık Mitingi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* 37/103 (2021), 77-104. Sayfa.

[255] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara vd., 125.

[256] Ulema Sicil Dosyaları No: 5385, Hüdâvendigâr Vilayeti'nden meşihata yazılan 10 Şubat 1920 tarihli belge.

Nezareti'ne sunulan raporda Kuvâ-yı Milliye adı altında işlenen birçok cinayete iştirak etmek, *kuvâ-yı bâğiyenin* fetvalarını kabul etmek, bunları mahallî ulemaya tasdik ettirmek ve *bâğilerin* harekâtına meşrûiyet kazandırmak için propaganda yapmaktan suçlu bulunmuştur. Ayrıca, müftünün memuriyetinin caiz olmayacağı vurgulanarak meşihat makamı tarafından azli istenmiş ve yargılanmak üzere İkinci Divan-ı Harb-i Örfî'ye havale edilmiştir.[257] 1923 yılında medreselerin ilgası sırasında Orhan Medresesi'nin son müderrisi olan A. Hamdi Efendi, Şehadet Cami imamlığını ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür.[258]

Ulema sınıfının birçok mensubunun istibdattan memnun olmayanlar arasında yer alması ve ittihatçı Jöntürk ruhuna yakın olması üzerinde düşünmeyi gerektirmektedir. 1876'daki Softalar Kıyamı, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin verdiği fetva, ulema ve medrese talebelerinin Mithat Paşa ve Anayasa hareketlerini desteklemesi Sultan II. Abdülhamid'in menfi tutumunda etkili olmuştur. 'Kendi bünyelerinden kaynaklanan' sıkıntılar da eklenince II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman ilmiye sınıfı yeni idareyi büyük oranda coşkuyla karşılamıştır.[259].'Modernleşmeye paralel giden hatlarda kendi kişilik ve müktesebatına yabancı mekânlarda varlık alanları arayışı' ulemanın zaafına sebebiyet vermiş, II. Abdülhamid döneminde itibar kaybı hızlanmış ve İTC ile aynı safta buluşmuşlardır. Şemsettin Efendi'nin A. Hamdi Efendi'nin Mantık okuturken mebus seçildiğini vurgulayışı bu meyanda karşılık bulabilir.

Meşrutiyet'ten sonra Bursa'da 31 Mart'ın yankılanması uzun sürmemiştir. Said Nursî, Muhammed Afganî ve Derviş Vahdetî'nin içinde bulunduğu Ulucami dersiamlarından Bekir Hoca'nın[260] başkanlığında İttihad-ı Muhammedî kurulmuş,[261] Tahtakale çarşısında

[257] Bozkurt, *Millî Mücadele'de Bursa Uleması*, 84.

[258] Şemsettin Efendi önceleri taassup sahibi olan Müftü Efendi'nin sonraları tasavvufa meyli olduğunu söylemekte ve ahlâkının güzelliği ile yad etmektedir. *Bahâr-ı Şemsî*, 124-125.

[259] Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* I, 47-50.

[260] Setbaşı'nda Mustafa'nın kahvesinin yanı sıra arakiyeciler içinde Bekir Hoca'nın kahvehanesinin 'direnişçilerin' gizli toplantı yeri olduğu söylenir. Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 191. Tahtakıranzâde Sadık Efendi'nin talebesi Kızanlıklı Bekir Efendi olmalıdır. *Mısrî, Bahâr-ı Şemsî, haz. Mustafa Kara vd.*, 80.

[261] Celal Bayar, *Ben de yazdım: Millî Mücadeleye Giriş* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), I/363.

üye yazmaya başlamıştır. İstanbul'daki isyanın ertesi günü 1 Nisan 1325/14 Nisan 1909'da Ulucami'den tekbirlerle Osman Gazi türbesine doğru büyük bir gösteri yapılmaktadır. Ellerindeki yeşil bayraklarla telgrafhane önünde toplanan kişiler Meb'ûsan Meclisi'ne, cemiyetlerinin merkezine ve Derviş Vahdeti'ye telgraf çekmektedirler. Hoca Kemalettin de Cemiyet'e birçok hoca sokmuştur.[262] Süleyman Nazif'ten sonra yerine geçen mektupçu Hüseyin Sîret'in katıldığı bir grup da bu harekete karşı protesto yürüyüşünde bulunmakta, Hareket Ordusu'nun ilerleyiş haberleri ve Mahmut Şevket Paşa'nın telgrafları Ulucami'nin karşısındaki kahvelerde okunmaktadır. Bursa bölüğü de Hareket Ordusu'nun emrinde isyanın Mudanya'dan Anadolu'ya yayılışını engellemektedir. Nihayet Sadrazam Tevfik'in imzası ve Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin fetvasıyla Sultan V. Mehmet Reşat 27 Nisan 1909 günü tahta çıkarılmıştır. Bursa'daki nutku Vali Azmi Bey okumuş[263], Ağustos 1909'da nâib, müftü, ulema ve meşâyihe hitaben Ziyâeddin Efendi'nin yerine şeyhülislam olan Mehmed Sahib Efendi tarafından yayınlanan Beyanname nasları kullanarak Meşrutiyet'i meşrulaştırmış ve 31 Mart vakası dâhil sisteme muhalif olanları ağır bir dille tenkit etmiştir.[264]

Ulema sınıfı da irticaya karışmakla ve meşrûtî rejimi yıkmak için Sultan Abdülhamid'le iş birliği yapmakla itham edilerek ağır tenkitlere uğramaktadır. 'Devr-i menfur-ı sâbıkta fitne ocakları addedilen müessese-i diniyyeler bu devirde de *dâru'l-irtica* vasfıyla tavsif ve taltif' edilmektedir. Bunun karşısında ulema siyasîleşerek veya zaten var olan siyasîleşmeyi artırarak itibar kazanacağını düşünmektedir. Böylelikle ulema medresede değil Meclis'te, İTC içinde ve matbuatta yer edinmektedir. Talebeler İttihat ve Terakkî kulüplerinde ulemaya verdirilen derslerde öğrendikleriyle üç aylar için dağıldıkları Anadolu ve Rumeli'de hem Meşrutiyet idaresi hem de cemiyete destek toplamak için uğraşmaktadırlar. Dahası ulemayı bir çatı altında toplamak gayesiyle daha önce kurulan ve giderek İttihatçılara muhalif olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na destek veren Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin etkisini kırmak için İTC'ye bağlı Şehzâdebaşı Kulübü'nde

[262] Biren, *Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları* I, 41.
[263] Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 234. dn. 89. 238, dn. 136, 158.
[264] Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* I, 40-42. Vefatından önceki sene Gümüşhânevî Dergâhı meşihatına getirilen ve eserleri Bursa'da da basılan Ömer Ziyaeddin Efendi kanun-i Esasi'nin şeriata uygunluğunu göstermek için *Mir'at-ı Kanun-i Esasi* adlı bir risale kaleme alacaktır.

konferanslar vermek üzere Heyet-i İlmiye'[265] kurulmuştur. Derviş Vahdetî yayınladığı Volkan'ın ilk sayısında milletvekilliğine aday gösterilmeyen İttihatçılar için 'Türkiye'nin Dreyfüsleri' ve dört halifeyi çağrıştıran 'dört yâr-ı vefa' tanımlamasını kullanır iken Mustafa Sabri'nin yönettiği *Beyânulhak* ile birlikte İttihat ve Terakkî muhalefetinde bulunmaya başlamıştır.[266]

Şehirde Meşrutiyet'in yıldönümleri coşkuyla kutlanmaya devam edilmektedir.[267] Önceki sultanlara yapılan kutlamalardan, o 'siyah günlerden' farklı olması istenerek 'efkâr-ı cedîde ashabından' olan cemaat-ı muhtelifeye mensup bir komisyon teşkil edilmiştir.[268] 31 Ağustos 1909'da Bursa'ya gelen Meşrutiyet yanlısı Sultan Mehmed Reşat'ı Belediye'deki serginin[269] ertesi günü ziyaret eden meşâyih arasında *Arkadaşlarım temenna ettiler, Fakir eline vardım* diyen Şemsettin Efendi, Eminiyye Dergâhı şeyhi Hacı Agâh Efendi ve Mevlevî şeyhi Mehmed Şemsettin Efendi vardır. Veliaht Yusuf İzzettin Efendi, Vahdettin, oğulları Sabahaddin, Nizameddin, Ömer Hilmi Efendiler ve Sadrazam Hasan Hilmi Paşa da Sultanla beraberdir. Ulucami'de namaz kılan, tekke ve türbelere hediyeler bırakan Sultan, Bursa nâmına basılan paraları on beş *fakir* şeyhe vermiştir[270].

Bursa Sergisi Rehberi'ni çıkaran Hacıbeyzâde Ahmet Muhtar Efendi *Muhibban* dergisinin alt başlığına 'Müştak-ı hürriyet-i tâmme olan bilcümle muhibban-ı Meşrutiyet' ifadesini uygun görmüştür.[271] Muhalefeti kırmak için ilmiye sınıfını 'derece-i süflâya'

---

[265] Heyet-i İlmiye'nin yayınladığı 'vatan ve milletin manen ve maddeten umran ve terakkîsi için' yayınlanan iki Mevaiz-i Diniye risalesinde Şeyh efendiler de yazmıştır: Hacı Beşir Ağa Dergâhı postnişini ve Beyazıt Dersiamı Ömer Adil Efendi, Beyazıt dersiamlarından Mehmet Hazmi Tura, Urfa mebusu Şeyh Saffet. Tahirül Mevlevi de 31 Mart'a karışanları Mescid-i Dırar'ı inşa eden münafıklara benzetmektedir. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* I, 54, dn. 23, 90-91.

[266] Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* I, 52-55, 63, 67-69.

[267] Turgay Akkuş, *İmparatorluk Sürecinde Bursa'da Meşrutiyet Bayramları, Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu* (2005) 1/139-147.

[268] Hüdâvendigâr (7 Temmuz 1909) Ayrıntı için bk. Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 230-231, dn. 45.

[269] Bursa'nın ilk çocuk dergisi olarak kabul edilen "*Fevâid*"de yazdığı yazılarla halka seslenerek fen ve maarifin önemine değinen Ahmet Rıza Bey Bursa Maarif Müdürlüğü sırasında 1 Eylül 1906'da düzenlenen ilk Bursa sergisinin açılmasında yoğun çaba harcamıştır. Bursa'da mâmûlat ve mahsûlat sergisi olarak adlandırılan modern anlamdaki ilk sergi Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 30. yıldönümü nedeniyle 19 Ağustos 1322 (1 Eylül 1906) tarihinde mülki idadi binasında açılmıştır. Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, 269.

[270] *Diyâr-ı Şemsî*, 83.

[271] İslâmcılık hareketi içinde mütalaa edilebilecek ilmiye ve tarikat mensuplarının nerede ise tamamı Abdülhamid ve onunla aynileşen istibdat muhalifi olup buna karşılık Meşrutiyet taraftarı Jöntürklük'e ya İttihatçı harekete mensup, muhip veya yakındır. Buradaki ayrışma ve uzaklaşma noktası siyasî

kadar indirmesinin yanı sıra tarikatlara ve ehline aynı şekilde davranan, Ebu'l Hüda ve Şeyh Zâfir'e iltifatlarda bulunarak 'hakikatcûyan-ı İslâm'ı iskat' etmek isteyen Sultan Abdülhamid'in açtığı mekteplerin bir nümayişten ibaret olduğunu söylemektedir. Ayrıca yaptırdığı dinî merasimler samimiyetten uzak, geleneklerdeki sınırlama ve yasaklar can sıkıcıdır. 'Cemiyat-ı Kur'âniye mefsuh, hatim ve mevlid, dua kıraatleri merasim-i mübarekesi ictimaat-ı muzırradan madut, tehniyet-i hüccac yasak, tefâsir-i şerife eyâdî-i hükümette mehcur …'dur. 'Yıldız'da yüksek sesle tilavet edilen Buhariler, hastalığı (kolerayı) defetmek için değil sadedil halkın hissiyat-ı dîniyyesini okşayarak huluskâr bir padişaha celb etmek içindir. Kendisini Musa gibi göstermeye çalışan o Firavun-ı istibdat' ahlâkı da bozmuştur (*Muhibban* 1. Sene, s. 7, 22 Ağustos 1325). Hürriyetlerin olmayışı ve hafiyelik teşkilatı yüzünden 'Doğru söz söylenemez, haklı laf dinlenemez' olmuş, herkes birbirinden şüphe eder olmuştur. Hilâfetin Kureyşîliği ile ilgili hadisler *Sahih-i Buharî*'den, imâmetin şartları *Kitabu'l Mevâkıf*'tan çıkarılarak basılmaktadır.[272]

Şemsettin Efendi de 30 Aralık 1916 İttihat Terakki Cemiyeti şubesinde okuduğu metinde prensipleri kardeşlik ve eşitlik olan tarikatların meşrutî bir yol olduğunu vurgulamaktadır:

> *Devlet-i aliyyenin birinci müessisi Osman Gazi ikincisi Çelebi Sultan Mehmed Han ise üçüncü muhyîliği ünvanına bihak şâyan olan; canlarını, kanlarını, mallarını feda ve sa'y oku ile istibdâdın her cefasına göğüs vererek esasen dinî olan Meşrutiyet'i bize kazandıran İttihad-ı Terakki Cemiyeti muhteremine arz-ı şükran eyleriz. Malûmdur ki turuk-ı aliyye meşrutî bir mesâliktir. Mebânisi uhuvvet ve müsavattır. Devletimizin bidâyet-i zuhûrunda ittihad ve ittifak bâis-i terakkî ve teâli olmuş,*

düşünce hatta siyasî hayatın nasıl ve ne zaman modernleştirileceği üzerinden vuku bulur. Modernleştirme yani Meşrutiyet'e geçiş İslâmcılar için aynı zamanda yeni rejimi dinileştirmek anlamına gelmektedir. Onların metinlerinde meşrutiyet batıdan alınan bir siyasî sistem değil İslâm'ın ana kaynaklarının ve asr-ı saadet tecrübesinin öngörüp uyguladığı ama daha sonraki hilafet-saltanat-istibdat sistemiyle terkedilen İslâm siyasî yapısıdır. Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 24. Şemsettin Efendi de bu fikirlerden etkilenmiş gözükmektedir. 'Eski rejim' ve istibdad'la niteleyerek andığı II. Abdülhamid'den şikayetçidir. Hatta risalelerinde ve Bursa'da medfun padişah ve şehzâdeleri anlattığı şehir tarihinde istibdatın yalnız II. Abdülhamid dönemini değil asr-ı saadet ve dört halife devri dışında İslâm ve Osmanlı siyasî tarihini eski rejimi ifade edecek şekilde genişletmesi de o devirde yaygın dil düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. 'Modernleşme ile birlikte gelen kavram ve kurumları İslâmileştirirken dayanakların zayıflığı örtmek için İslâm'ın kuşatıcılık ve kapsayıcılığını öne çıkaran bir dil inşa etmek' Şemsettin Efendi'nin de başvurduğu yol olmuştur. Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* I, 9. Mebusan usûlünün Avrupa'dan geldiğini söyleyen müftü Ömer Fevzi Efendi'ye Hakkı Bahâ Samsa çavuşlardan örnek vermektedir. "Yirminci asrın Babil kulesi", Ertuğrul (22 Şubat 1912) Akt. Öztürk, *Bursa Basın Tarihi,* 72-74.

[272] Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* I, 134-135, 136, dn. 22, 137.

hükümetin milletin şan u şerefi artmış, bilâhare âsar-ı istibdat olarak tefrika ve nifâkın şeâmetiyle inhitâta yüz tutmuştu. Fedakâran-ı milletin, İttihad ve Terakki Cemiyeti muhteremesinin pek çok gayretiyle istibdat yıkılmış, edilen tazyikat ve muhalefete rağmen Meşrutiyet ilan edilmiş, millet beynindeki nifak ittifâka ....ittihâda tahavvül eylemiş olmakla inâyet-i Hüda ve ruhâniyet-i Rasul-i Kibriya ile bundan böyle devletimiz, milletimiz kemâ fi'l esbak terakkî ve teâliye mazhariyetle kâmkar, düşmanlarımıza muzafferiyetle vâyedar ...olacaktır. Şu halde bilumum Osmanîlerin uleması, meşâyihi, avam ve havassı bir vücud olup kitle-i vâhide olduklarını da yar u ağyâra karşı ilan eyleriz. Yaşasın Cemiyet-i Muhtereme, yaşasın millet-i İslâmiyye[273]*!*

Aynı gün Muhassıl-ı Askerî önünde İTC'yi öven başka bir nutuk okumuştur:

... sa'yleri meşkûr olsun İttihad Terakki Cemiyeti muhteremesi münevverü'l-efkâr askerlerle tevhid-i mesâî ederek ve pek çok zahmetler çekerek Meşrutiyet'i istihsal etmişler, milleti, devleti izmihlâlden kurtarmışlar ve el-yevm vatanın, dinin muhafazası, tasallut-u a'dâdan vikâyesi için şarkta, garpte, şimalde, cenupta kanlarını, canlarını, rahatlarını feda ederek a'damızı ref u tardla meşguldürler. Takdis ederiz. Cenâb-ı Hak sabr u sebatlarını müzdad, karîben kemal-i muzafferiyetle dilşad buyursun. Osmanlılar'ın ibtidâ-yı zuhûrunda pek çok eizze-i kiram ve dervişan hidemât-ı maddiyye ve maneviyyede bulunmuşlar, askerleriyle birlikte cihad eylemişlerdir. O zevât-ı aliyyenin ahlâfı olan bizler de bugünkü ihtilâfât-ı milliyyeye iştirakla yekvücud olduğumuzu yar u ağyâra ilan ve şu vesile ile mukaddes arzumuz nâmına sizleri tebrik ederek arz-u şükran eyleriz. Yaşasın makbûl-i ilâhî olan askerler, yaşasın memdûh-i Peygamberî olan kahraman erler![274]

E. KURTULUŞ HENGÂMESİ

Bursa şehrinde posta henüz oturmuş veya oturacak genç meşâyih ve namzetlerinin Cihan Harbi'nde cephelere gidip dönmemesi tedirginlik verici bir mesele olarak bu başlık altında incelenmektedir. Şemsettin Efendi'nin oğlunun yanı sıra yetiştirdiği ve vekalet ettiği meşayih de bu grubun içindedir. Askerlik koşullarının ağırlığına dâir matbuatta

[273] "Bu da İttihad Kulübünde Okunmak Üzere Tertib Edilmişti", *Bergüzâr-ı Şemsî, 12.*
[274] "Bu da Mahfel-i Askerî önünde okunacak idi", *Bergüzâr-ı Şemsî*, 13.

çıkan yazılar Şeyh Efendi'nin eserlerine de yansımıştır. İrdelenen ikinci mesele ülkenin işgalinin müsebbibi olarak görülen İttihat Terakki Cemiyeti'ne Şemsettin Efendi'nin öncekinin aksine sitem eden ve kurtuluş için duaya devam edilmesini salık veren nutukları etrafında dönmektedir. Ahmed Baba Dergâhı evladından Muhittin Pars'ın - Şemsettin Efendi yazılarında kendisinden hiç bahsetmemektedir- çıkardığı *Bursa Mecmuası* ve *Millet Yolu* dergisinde yayınlanan Meşrutiyet yanlısı yazılarından da bazı örnekler seçilmiştir. Son olarak Şemsettin Efendi'nin tevkîfi sonrasında kaleme aldığı yazılarında içinde bulunduğu ikircikli durumu nasıl ifade ettiği önem arzetmektedir. Muhtariyet isteyenlerin arasında olduğu zannıyla tutuklanan Şeyh Efendi hem Meşrutiyet hem de saltanat idaresi tarafından şüpheli görülmesine şaşırmaktadır.

Meşihat, Balkan Harbi'nin akabinde tekke ve zaviyelerden askerin muvaffakiyeti için Fetih suresi ve 'Hasbünallahü ve ni'me'l-vekîl' ayetinin okunmasını istemektedir: 'Bâ-emri meşihatpenâhî îfâ-yı dua ve tazarruat ….bilumum tekâyâ ve zevâyâda bundan akdem kıraat edilmekte olan ezkâr ve deavât-ı me'sûreye kema-kân davet buyurulmağla merkezleri dairesinde bulunan tekâyâya tebliği hususuna himmet buyurulması niyaz olunur'[275]. Bu emre binâen Bursa dergâhlarında da ordunun zafer kazanması için yetmiş bin tevhid okunmaktadır.[276] Dergâhlarda vazife alacak olan meşayihin cihan harbine iştirak edecek olması şehirdeki tasavvufî hayatın gelişmesi için engel teşkil etmektedir. Nitekim acı haberler gelmeye başlamıştır.

Vergi Kalemi'nden emekli olduktan sonra Karabaş Tekkesi'nde meşihati ihmal eden, Şemsettin Efendi'nin deyimiyle "tekkesinde ârâm eylemekte" olan Tevfik Efendi'nin *ecdâdına yaraşacak şekilde kabiliyetli* olan oğlu Emin Efendi Şemsettin Efendi'ye intisap

[275] MM, 1735/117, akt. Zekeriya Akman, *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebetleri Meclis-i Meşâyih* (Ankara: Elips Yayınları, 2013), 230-231. Okunan dua ve hizblerin 'kınından sıyrılmış kılıç olarak derhal tesirini göstermeye hazır silahlar olduğu'nu belirten Gelibolulu Mustafa Âli 16. asırda 'zihniyet dünyasındaki bir kodlamaya' işaret eder. Savaş zamanlarına denk gelen zamanlarda tekkelerde yapılan dualaların ehemmiyetine bir örnek de 1827-1828 Rus savaşı sırasında yaşanır. II. Mahmud'un Rami Kışlası'na Sancak-ı Şerif şeyhliğinde istihdam edilip bir kuleye yerleştirilen Nakşi meşâyihinden Şeyh Şakir Efendi'nin ismi Mehmet olan yetmiş adet zevatla yetmiş bin adet kelime-i tevhid çektiklerini Hızır İlyas Ağa *Letaif-i Enderun*'unda anlatmaktadır. Tanzimat'tan sonra tekke ve zaviyelere eski yoğunlukta sunulmadığı aksine tekkelerden devlete doğru bir talebin olduğu görülmektedir. Konya'dan Çelebi Efendi 1854 yılında gece gündüz Fetih suresi okuduklarını, *Kur'ân-ı Kerim, Buhari, Müslim, Şifa-i Şerif, Şemâil* ve Mesnevî-i Şerif gibi eserlerin istinsah ettirildiğini Padişah'a haber vermektedir. Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, 143-146.

[276] *Dildâr-ı Şemsî*, 165.

etmiş fakat Çanakkale cephesinde şehit düşmüştür.[277] Hâkeza İsmail Hakkı Dergâhı'nda Zeyneddin Efendi'nin kayınbiraderi Cemaleddin Efendi'den askerliğe çağrıldıktan sonra haber alınamamıştır. Yine Eyüp Efendi Dergâhı'na kendi imkânlarıyla tevhidhane ve birkaç oda inşa ederek Eşrefi usûlü üzere ihya eden Şemsettin Efendi cephede yakalandığı hastalıktan kurtulamamış[278], Çarşamba Dergâhı meşihatine geçecek olan Süleyman Sabri Efendi Bursa'ya döndükten bir ay sonra vereme yakalanarak vefat etmiştir. Şemsettin Efendi'nin oğlu Zeyneddin Efendi ise İstanbul'da askerliğini îfa ederken hava değişimi için Bursa'ya gönderilmiş fakat iyileşemeyerek vefat etmiştir.[279] Mevlevîhâne son postnişîni Şemsettin Efendi de Birinci Cihan Harbi'ne katılmak üzere yetmiş müridiyle Konya'ya gitmiş, şeyhlerin en kıdemlisi olması sebebiyle Veled Çelebi tarafından Çelebi vekili olması uygun görüldüğünden Bursa'ya geri dönmüştür.[280]

Askere sevk olunduktan sonra aylarca Ayasofya ve Sultan Ahmet Camii'nde kalan askerlerin mahrûmiyetine Şemsettin Efendi risalelerinde dikkat çekmekte, kısaltılarak ve jandarma usûlüne benzer şekilde aylık bağlanarak askerlik yaptırılması tekliflerinde bulunmakta,[281] matbuatta uzun zamandır dillendirilen bu meseleye çözümler sunmaktadır.[282] 19 Aralık 1916 tarihli makalesinde muhtarlıklara dikilmek için

---

[277] Tevfik Efendi'nin küçük oğlu da ehil olmayınca Baba Efendi Dergâhı'nda imamlık yapan Erzurumlu Mustafa Nazif Efendi (ö. 1932) Şemsettin Efendi'nin vasıtasıyla Karabaş Dergâhı meşîhatine 3 Ekim 1915 tarihinde asaleten atanır. Nazif Efendi Bursa'ya geldiğinde intisap ettiği Kelâmî Dergâhı şeyhi Esad Erbili'nin müntesiplerinin dergâhın imarına müsaade etmesi üzerine ihvanı gücendirmiş ve eski itibarını kaybetmiştir (*Yâdigâr-ı Şemsî,* 428-429) (Şemsettin Efendi'nin Esad Erbilî'nin "Gönül nûr-ı cemâlinden" başlıklı na'tına tahmisi için bk. *Eş'ar-ı Şemsî*, haz. Efe, 139-140). Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Kalemi Mahsus* [DH.KMS.], no:59 Gömlek no: 2. İstanbul'a iltica eden Bursa Karabaş Dergâhı postnişini Mustafa Nazif efendi'ye Bursa'ya gidebilmesi için nakdî yardım yapılması.

[278] Bursa'da 1917 yılında kolera salgını başlayınca karantina önlemleri başlamıştı. Bayar'ın hatıralarında *İttihatçıların saflarında olduğundan 'Hürriyet Hoca' denilip sonra muhalif olan Hoca Efendi 'Mikrop yoktur. Kolera hastalığına karşı tedbir almalı demekle dinsizler Allah'ın takdirine karşı koyuyorlar'* dediği Hoca Efendi muhtemelen Ömer Fevzi Efendi'dir. Bayar, *Ben de yazdım* II, 675. Salgın için Emirsultan Camii'nde dua eden Şeyh Sünûsî Efendi için Şemsettin Efendi 'maddî manevî tedbir ile azalma oldu' demiştir. *Diyâr-ı Şemsî*, 708.

[279] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 137, 428, 297. Zeyneddin Efendi Cizyedarzâde Dergâhı'na vekil tayin olduğu halde Ulucami imamı Hacı Ahmed Efendi imtihana girerek vekâletini tasdik ettirmiş ve (İstanbul'da 19 Ra 1339/31 Aralık 1920 tarihli gazetelerde yayınlatır) ve dergâhta Nakşî usûlüne devam ettirmiştir. Bunun hüznü de eklenince Zeyneddin Efendi üç ay içinde vefat etmiştir. *Yâdigâr-ı Şemsî,* 184. *Dildâr-ı Şemsî,* 165.

[280] M. Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, 314. Hülya Küçük, *Arşiv Belgeleri Işığında İstiklal Harbi'nde Mevlevîler ve Bektaşîler* (İstanbul: Nefes Yayıncılık, 2019), 68.

[281] *İhtar-ı Şemsî, Izdırar*. Kontrol.

[282] Bk. "Maârifin Askerlikçe Ehemmiyeti, Japonya'da Askerlik, İslâm'da Askerlik", *Sırât-ı Müstakîm*. "Müthiş Tehlike, Devletin Ahvâl-i Askeriyesi, Askerlikte Yoksuzluk ve Fakirlik, Askerde

gönderilen hırkalara değinen Şemsettin Efendi Bursa Örücüler Kooperatifi kurucusu olarak askere fanila, çorap ören Mir-i Büdela Dergâhı şeyhi Şemsettin Efendi'den ilham almış olmalıdır:[283]

> *Bugün üç milyon askerimiz var. Mesela yirmi milyon da vatanında kalmış bizim gibi arkadaşlarımız var. Cümlemiz müttefik olsak birer hırka, ceket, çorap vesâir levâzımâtı alsak bunun gibi iki üç misli askerlerimizi soğuktan muhafaza etmiş oluruz. Düşün ey vatandaş, düşün! Onların, o fedakâr askerlerimizin sayesindeki rahatı düşün. Bir de onların ahvâlini düşün. Az bir fedakârlık büyük bir netice verir. Büyüklük ebnâ-yı cinsine, dindaşına, vatandaşına fedakârlıkla olur. Yoksa senin ilminden, malından istifade edilmezse ilminden müstefid olunmayan şeytan, malından istifade edilmeyen Karun'dan farkın kalmaz. Ne dünyada ne ahirette hiçbir vecihle fâide göremezsin. Husru'd dünya ve'l ahire olursun. Metrûkâtını vereselerin sefâhatle mahvederler. Sana mesûliyeti kâr kalır. Şu halde hayrun nas men yenfeu'n nâs sözüne mazhar olmaya çalışalım.*[284]

Meşayihin askere alınması dolayısıyla harbin yarattığı tedirginliğe pahalılık da eklenmiştir. Bu durumdan daha ziyade etkilenenlerin kimler olduğunu Şemsettin Efendi izhar etmektedir:

> *"Artık herşey ateş pahasına. Şekere hasret kaldık. Belediye yirmi kuruşa getirtmiş, hastalara yüzer dirhem, yarımşar okka verdiler. Bir gün Belediye doktoru Nimetulllah Efendi'ye gittim, dedi: 'Size şeker lâzım değil mi?'. 'Şekersiz olur mu ama ne yapalım? Üzümle çay içiyoruz' dedim. Bir okka yazdı, Reis olacak .... yarım okkaya tashih buyurdular. Halbuki asker mütesna, her şeyde müstesna! Mülkiye, ümera ve memurîn de öyle. Hele Belediye azalarının her birinin hanesinde beşer, onar sandık şeker olduğu mütevâtiren sabittir. İşte çekilen zahmetler bundan kıyas oluna. Elli dirhem, pek lutfederlerse yüz dirhem şeker veriyorlar. Bize Reis yine hürmet etmiş! Sefâhet yine berdevam. Meyhaneler, barlar, tiyatrolar, sinemalar kıyamet gibi. Hudutlarda olanlar, yaralananları soran yok."*[285]

Şehâmetsizlik ve İtaatsizlik, Zâbıtan ve Neferâtın Fünûn-i Askeriyeye Adem-i Vukufları", İctihad, Kahire: Abdullah Cevdet, Temmuz 1906.

[283] Sabri Kalyoncuoğlu'ndan akt. Mustafa Kara, *Bursada Kırklar Meclisi* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011), 99.

[284] *Bergüzâr-ı Şemsî, 23.*

[285] *Dildâr-ı Şemsî,* 165-6. Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara vd., 153.

Harp henüz sonuçlanmamışken halka coşku veren şey Meşrutiyet'in onuncu yıl kutlamalarıdır. Bursa'da, Meşrutiyet'in ilanından sonra Hürriyet Meydanı adını alan Yeşil Meydanı 1918 senesinin Ağustos ayında asker ve öğrencilerin oluşturduğu 'Kafile-i Meşrutiyet' tarafından doldurulmuştur. *Bursa Mecmuası* haberi 'Bu muazzam gün bize hiçbir şey vermediyse kendi kendimizi görmek, kendi kendimize bakmak selâhiyetini verdi' şeklinde duyurmuştur. O yıl şehirde İTC binasının açılışı da yapılmıştır: 'Geçirdiğimiz on sene zarfında şahidi olduğumuz vâkıa ve hadiseler asırların ihata edemeyeceği bir suret ve kudretle dolup durdu' denerek bina için teşekkür edilmektedir. İTC yöneticisi Rıza Bey, Bursa milletvekilleri Münir ve İlyas Beylerin öncülüğünde eşraf ve halkın katıldığı törende Ahmet Baba dergâhı şeyhinin küçük kardeşi, Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'ni kuracak olan Muhittin Bahâ bir konuşma yapmıştır.[286] Şemsettin Efendi ise *Bu da Yeşil'de Okunacak İdi* başlıklı makalesinde *bânî-i sânî* olarak nitelendirdiği, bir ay önce vefat eden Sultan Reşat için şunları söylemektedir: *Eğer senin lütf u hizmetin, sa'y u gayretin ve hiçbir şeyden yılmaz hâkimâne idare ve satvet ve şecâatin olmasaydı bugün Osmanlılık bî-nâm ve nişan olmuştu. Beyne'l-ihvan hâsıl olan nifâkı mahv, cehd u ictihadla milleti bir noktada ittihad ettirerek ve az zamanda zâyiâtı telâfi ederek Hükümet tehlikeden reha, ahlâf-ı kirâmın da bu yolu takip etmekle devletimiz şân u şeref buldu. Şüphesiz bu sa'yiniz ind-i ilâhîde meşkûr ve ervâhınız mazhar-ı iltifat-ı Rabb-i gafûr olmuştur.*[287]

İki ay sonra Muhittin Bahâ *Bursa Mecmuası*'nda -19 Ekim 1918- harbin son günlerinin karamsarlığı içinde imdat istemektedir: 'Hayır…Mezellete yok ruhumuzda istidad/Yetiş yetiş bize imdad Allahım imdad'.[288] On bir gün sonra imzalanacak Mondros

[286] Abdülhak Hamid Tarhan'ın "Nesteren" operetini besteleyen Mehmed Bahâ Bey ilk müzik dergisi 'Âlem-i Mûsikî'yi çıkarmıştır. Tanınmış bir tenor olan oğlu Umur Pars (ö. 2012) Ankara Devlet Konservatuvarı'nda hocalık yaptı (Bursa Gazeteciler Cemiyeti [BGC], "BGC Ansiklopedi" [Erişim: 29 Haziran 2002]) Ahmed Baba Tekkesi Ahmed Vefik Paşa Caddesi'nin genişletme çalışmalarında yıkıldı, tekkedeki kütüphanenin bir kısmı da Bursa Nadir ve Yazma Eserler Kütüphanesi'ne kaldırıldı. Tekke yıkılırken istimlâk edilen mezarlar Muhiddin Bahâ Pars tarafından Emir Sultan Mezarlığı'nda ayrı bir mezarlığa nakledildi ama sonraki senelerde bu mezarlar da kayboldu. Habertürk Gazetesi (29 Haziran 2002). Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 231, dn 53, dn 54, 148. İki sene sonra *Hüdâvendigâr* gazetesinde Meşrutiyet'in ilan edildiği gün millî bayram ilan edilmiştir. Türkiye'de dinî bayramlar dışında ilk millî bayram Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz Iyd-ı Millî günüdür.'

[287] Bergüzâr-ı Şemsî, 12.

[288] Öztürk, *Bursa Basın Tarihi,* 108.

Mütarekesi'nin akabinde Şemsettin Efendi de sitemkâr sözler etmekten kendini alamayacaktır: *Mütareke oldu, ağalar firar etti, yaktılar, yıktılar. Ne hükümet ne millet kaldı. Mahvettiler üstesine de kaçtılar. Bugünlerde nümâyişler başladı, İzmir için, İstiklâl-i Osmanî için. Derhal tekkelere haber! Sancaklar kalkar. Alaylar yapar, Osmaniye Meydanı'na, Yeşil Meydan'a dolaşırız. Bilmem kimi tahrik edeceğiz, Avrupa'yı mı*?[289] Mütareke'nin ertesi günü Muhittin Bahâ bazı zevatın zekâ dehalarının, yüksek vatan perverliklerinin iman haline gelip mantığı altüst ettiğinden ve bunların bazılarının Dîvan-ı Âlî'ye bazılarının ise tarihin adaletine bırakılacağını söylemektedir.[290] Cihan Harbi sonunda yenilginin faturasını ödeyen İttihatçılığa eski rağbet kalmadığı ortadadır. Hatta İttihat Terakki'nin kuruluşunda Tahir ve Talat Beyler'den sonra en mühim kişi kabul edilen Priştineli? İsmail Hakkı Bey (Mart 1916-Kasım1918) gazetelerin sütunlarında çıkan 'Kestaneci Vali' haberlerine dayanamayarak vefat etmiştir. Enver ve Talat Beyler'in kaçışı üzerine kendisini zehirlediği de söylenmektedir.[291]

Sâbık bir Şeyh Efendi'nin İTC'den istifa haberi *Hüdâvendigâr*'da şöyle verilmiştir: *Merhum pederim .... Dergâhı postnişini idi. O zamanki Topal Kadı ile mukad Hafız Ziya Efendi'nin tazyiki ile cebren İTC'ye dâhil olmuş idim. Bugünden itibaren cemiyet-i mezbûreden katiyen istifa ettiğimi ve bâdema hiçbir fırka-i siyâsiyeye intisab etmeyeceğimi ilan ederim.* 1919 seçimlerine katılamayan İTC dışında Bursa'da Hürriyet ve İtilaf Partisi ile Sulh ve Selamet Partisi kalmış[292], Damat Ferit Paşa Hükümeti, yönetimi ele almasının ardından Ebubekir Hazım Bey'in yerine Bursa valiliğine Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı olan Gümülcineli İsmail Bey'i getirmiştir. Bursa'nın yeni valisi Milli Mücadele destekçilerini Bursa'dan sürgün ederken İttihat ve Terakkî yanlılarını tutuklatmış, gazete ve dergilere baskı uygulamış[293], Muhittin Bahâ'yı Konya'ya sürgün

---

[289] *Dildâr-ı Şemsî*, 178.

[290] 26 Muharrem 1337/1Kasım 1918, S. 21. Akt. Öztürk, *Bursa Basın Tarihi,* 100-112, 120-122.

[291] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 174. Yıldırım, Yıldıray. "Bir Devlet Adamı Olarak İsmail Hakkı Bey ve Adana Valiliği Dönemindeki Faaliyetleri" (1914-1916)". https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=sosyal&Id=AWXAw0ReHDbCZb_mQw0S

[292] Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 156, 227, dn.121: Hüdâvendigâr (14 Nisan 1919), 12. *Müntakil Emiralaneri Dergâhı* şeklinde geçen dergâh muhtemelen Moralı Ali Dergâhı'dır.

[293] Bekir Sami Bey'in Yaveri Yüzbaşı Selahattin Bey şehirle ilgili olarak; *Biz gelmeden önce Bursa Valisi, Gümülcineli İsmail Hakkı Bey* (ö. 1942) *idi. Büyük savaş döneminde memleketten sürülen Rum ve Ermenileri tekrar getirtmiş, gene bu dönemde Hıristiyanlara zulmettikleri iddiasıyla bir sürü Türkü tutuklamıştır.* Refik Halid Karay, *Minelbab ilelmihrab* (*Mütakere Devri Anıları*) (İstanbul: İnkılâp

göndermiştir. Fakat halka karşı tutumu ve mevcut hükümeti memnun edememesinden dolayı İzmir'in işgalinden ve Bekir Sami Bey"in Bursa'ya gelişinden kısa bir süre önce görevinden alınmıştır. Ardından merkez ordu askerleri düzene sokulmuş, eski vali İsmail Bey'in politikaları neticesinde şehirden uzaklaştırılanlar geri getirilmiştir. Muhittin Bahâ Bey, Bursa'ya dönmesinin ardından Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine öncülük etmiş, Bursa'da çıkardığı *Millet Yolu* dergisi ile Kuva-yı Milliye yanlısı yazılar yazmıştır. Aynı zamanda bu gazetede kurucu yöneticisi olduğu Yeşil Ordu'nun da görüşlerini savunmaktadır. Bu arada Bursa'da Milli Mücadele'ye karşı gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası şubeleri de kapatılmıştır.[294]

Şemsettin Efendi Mayıs 1919'da İttihatçılar ve onları savunanlara karşı ağır bir dil kullanmaya devam etmektedir:

> *Kavm-ı Cedidçi'ye bir fedâkar çıkıp da 'Camilerden esâmi-i ciharyârı kaldırıp Enver'in, Cavid'in, Talat'ın isimlerini asmaya, diğerlerini tahkîre sebep nedir? Sallalâhu aleyhi ve sellem lafzı mübareği ancak mefhar-i kül Efendimiz'e tahsis olunmuş iken bir Çingene'ye, bir Yahudi'ye utanmadan nasıl layık gördün?' diyen olmadı. Halbuki arası çok geçmedi, Kâbe-i hürriyetleri elden gitti. Pek büyük gördükleri şahsiyetler ki milleti akvâm-ı İslâmiyye'yi birbirine düşman ettiler, mahvoldular. Ne çare ki hiçbir akvâm-ı İslâmiye'den bir millete mensup bir şahıs fedâkarlık edip de Allah için, peygamberi için, dini için nusret etmedi. Fakat iş çığırından çıktı. Cihan hercü merc olduğu halde hâlâ maddiyattan meded ummaya kalkıyorlar. İstanbul matbaalarında artık topumuzun, tüfeğimizin olmadığı ancak bir Allahımız olduğu ikrar olunuyor. İnşallah ciddidir, hakikidir. Eğer böyle ise âsâr-ı intibahtır. Fakat meatteessüf yine münevver fikirliler top, Hançer gazetesi çıkaran bîkeslerimiz ki (Şimdi her birisi birer deliğe gizlendiler) yedi devlete karşı koyacak kadar kendilerinde kuvvet bulup kendi iktidarlarına güveniyorlar idi. Maamafih yine işte böyle sivri akıllılar bununla da alay etmişlerdir. Fakat fecr-i sâdıkın söylediği hakikattir uyanalım! 'İn tettekullâhe yensurkum', 've men nasru illâ min indillah', 'Kem min fietin kâliletin galebet fieten kesiraten bi-iznillah'*

Kitabevi, 1992), 127. Serpil Sevim, *Türk Basınında Bursa Gündemi:* 1920-1923 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 12-15.

[294] Tugay Yılmaz, *Atatürk Dönemi Bursa Milletvekilleri ve Siyasi Faliyetleri* (1920-1938) (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 12-13, 22. Akkılıç, *Bursa Defteri* (1999) 2, 26.

buyurulmuştur. …yapıp bizi taksîme kalkan Düvel-i Mu'telife'ye değil Allah'a isma' edelim. Musarrıfu'l kulûb Allah'tır. İttifâkı nifâka tebdîl eden Allah'tır. ……Meşrutiyet'in ilanından sonra bazı sivri akıllılar kendilerini dev aynasında görüp dünyaya meydan okudular. Rumeli'de Hançer, silah, top, tüfek diye gazeteler neşrederek Avrupa'yı kuşkulandırdılar. Evvela İtalya Trablus'u, Avusturya Bosna Hersek'i, Bulgar Rumeli-i Şark'ı zabtettikten sonra Balkan Muharebesi çıktı. Herifler İstanbul'a kadar geldiler. O esnada tekâyâda yetmiş bin tevhide devam edildi. ….görüldü. Sebat edilse idi daha başka türlü olacaktı.[295]

Sahip olunan maddî kuvvete güvenip kibirlenenlere Şeyh Efendi ilahî gayreti hatırlatmakta, meşâyihi Emir Sultan'da, ulemayı ise camilerde duaya davet etmektedir:

Sözüm Allah'a, Peygamber'e, Kitap'a, ahirete iman edenleredir. Dine kara kuvvet, Kur'ân'a çöl kanunu diyenlere değildir. Ey ehl-i İslâm! Huneyn Muharebesi'nde ashâb-ı kiramdan birisi 'Bu asker, bu muntazam asker mağlup olmaz' demiş. Efendimiz bu sözü işitti, canı sıkıldı. 'Maddî kuvvet' dedi 'Allah'ın kuvvetinin yanında hiçtir'. Ve me'n nasru illa min indillah'tır. Filhakika harp başladı. On iki bin muntazam askerden on iki kişi kalmadı. Efendimiz sonra dua buyurdular. Cenab-ı Hak'tan nusret, yardım talep ettiler de nusret-i İlâhî geldi. Düşmana galip geldiler. Bir askerin içinde Cenâb-ı Rasulullah serasker iken efrad-ı ümmetten birisinin söylediği mağrurâne söz gayret-i İlâhiye'ye dokundu. Bizim on senedir nasıl mağrûrâne söylediğimiz sözleri Rumeli gazetelerini okuyanlar biliyorlar. İşte onun semeresi mansuriyetimiz bile şüpheli bir hale geldi. Şimdi Allah'a yalvarmak, birbirimizle helalleşmek, ahlâkımızı düzeltmek zamanı geldi. Camilerde, tekkelerde bazı ed'iye-i me'sureye devam edelim. Cenâb-ı Hak arzumuza teveccüh ede. Belâyâ-yı maddiyye ve kazâyâ-yı maneviyyeyi def u ref buyursun. Bizler yani ehl-i tarîk olanlar Cuma günü Sultan Emir'de duaya mübaşeret edeceğiz. Ulema-yı kiram da cevâmide çalışsın. Havl u kuvvet Allah'ındır. Cümle mahlûkat taht-ı kahr-ı ilâhiyyedir. Sıdk ile Allah diyelim, maddî manevî çalışalım. Gerçi bu fikrimize itiraz edenler, ef'âlimize gülenler olacaktır. Ancak biz dinsizleri değil dindarları davet ediyoruz. Zira hepimiz bir gemi içindeyiz. Ve's-selamu alâ men ittebea'l Hüda.[296]

[295] Şemsettin Mısrî, "Nusretullah İçin", *Bergüzâr-ı Şemsî* (1919), 35.
[296] Şemsettin Mısrî, "Dua", *Bergüzâr-ı Şemsî*, (1919), 35.

Şemsettin Efendi Bursa'da bir yandan Redd-i İlhak Cemiyeti bünyesinde Kuvâ-yı Milliye çalışmalarının hızlandığından bahsetmemektedir. Temmuz 1919'da kurulan cemiyetin üyeleri arasında Erzurumlu Salih Hoca, Müftü Hafız Ahmed, Gürcü Murtaza, Murat, Müderris Kara Yusuf ve Ahmed Baba Dergâhı evladından Muhittin-Hakkı Bahâ Beyler vardır. Setbaşı'ndaki Avcılar Kulübü'nde yoğun bir çalışma yürüten Redd-i İlhak Cemiyeti bir süre sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne katılır. Üyeler arasında Müdafaa-i Hukuk Kâtibi Ahmed Muhtar Bey, Mümtaz Şükrü Bey ve Gemlikli Necati Bey de bulunmaktadır. Malî işlerle Müderris Ali Osman ve Fabrikatör Osman ilgilenmektedir.[297] Mütareke'nin ardından İTC'nin kapanmasıyla Muhittin Bahâ'nın yazıhanesi toplanma merkezi olmuştur. Damat Ferit Paşa hükümeti düştükten sonra tekrar açılan İTC'nin çoğunlukta olduğu yeni Meclis'te (1920 Ocak) Muhittin Bahâ Bursa mebusu seçilmiştir. Eskişehir ve Konya İstiklal Mahkemeleri üyeliğinde bulunmuş, M. Kemal ile yurt gezilerine katılmış, Milli Marş yazarak Mehmet Akif'e karşı yarışmıştır. Diğer Bursa mebusu 1913 yılında vaazları nedeniyle İstanbul Hükümeti tarafından görevinden alınan Nakşî şeyhi Servet Akdağ'dır.[298] Aralık 1919'da *Bursa Mecmuası*'nda Muhittin Bahâ Bey'in beyannâmesini yayınladığı Teâli-i İslâm Cemiyeti içinde Halife'den yana tavır alanlardan dolayı dağılmalar görülmektedir. 1920 sonbaharında Mustafa Kemal'in emriyle kapanacak olan cemiyetin üyeleri Türkiye Komünist Fırkası'na geçmiş, bunu kabul etmeyenlerden biri olan Şeyh Servet Efendi Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kapatılmasının ardından gizli faaliyetler ile cemiyeti sürdürme gayretinde bulunmuştur.[299] Bursa ve çevresinde oluşturulan Şeyh Şamil bölüğüyle hareket eden Şeyh Şerafettin[300] ile yirmi iki senedir tanıştıklarını söyleyen Servet Efendi *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde verdiği beyanatta Şeyh Şerafettin'in İslâm âlemi adına önemini vurgulamıştır.[301]

---

[297] Orhan Hülagü, *Milli Mücadelede Bursa*, (İstanbul: Emre Yayınları, 2001), 34-36.

[298] Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 201. 29, s. 239, dn. 164. Kontrol.

[299] Bu kararından dolayı Servet Bey 21 Mart 1921 tarihinde Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından yasama dokunulmazlığı kaldırılmış ve milletvekilliği sona ermiştir. Atanmış olduğu Diyârbakır İstiklal Mahkemesi üyeliğinden düşürülerek kovuşturma kapsamına alınacak ve 1926 yılında bir gece gelen tevkif emriyle İstanbul'dan Mısır'a gidecek bir gemiye yetişmesi salık verilecektir. Gemide Mehmed Akif de bulunmaktadır Yılmaz Akkılıç, "Yeşil Ordu Cemiyeti ve Bursa", *Bursa Defteri*, 6, (2000), 56-62. Servet Bey, 8 Ağustos 1923 tarihinde Hüdavendigar (Bursa) Vilayeti valiliğine İznik Gölü'nde motorlu taşımacılık yapılması için bir dilekçe göndermiştir. Nâfıa Vekaleti'ne iletilen dilekçe neticesinde Ankara'ya davet edilse de bu konu ile alâkalı bir görev almamıştır. Yılmaz, *Bursa Milletvekilleri ve Siyasi Faliyetleri* (1920-1938), 19, 22.

[300] Sevim, *Türk Basınında Bursa Gündemi:* 1920-1923, 15-16.

[301] Yılmaz, *Bursa Milletvekilleri ve Siyasi Faliyetleri* (1920-1938), 89.

1. BURSA'NIN İŞGALİ

1920 yılının yaz aylarında ilk işgal haberleri Bursa'nın Karacabey ve Kirmasti ilçelerinden gelmektedir.[302] İşgal haberinin Ankara'ya ulaşmasının ardından Bursa mebusu Muhittin Bahâ meclis kürsüsünde bir konuşma yapmış, 10 Temmuz günü işgale tepki göstermek üzere bağımsızlık kazanılıncaya dek kürsüye siyah bir örtü örtülmüştür.[303]Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey aynı oturumda şunları söylemektedir: *…bütün hayatımızda çalıştığımız mukaddes şeyler pâyimâl-i ihtiras oluyor. Bunun için biz Bolşevik olacağız, şeytan olacağız, icap ederse Çinli olacağız ve illâ yaşayacağız. Efendiler! Bursa fecâyiini bütün kuvvetimizle bağırmalıyızi Köylerimize, şehirlerimize, obalarımıza kadar bağırmalıyız. Bizim millî Kâbemiz olan Bursa, ecdâdımızın makberlerini hâvî olan Bursa, beyaz mabedlerimizi hâvî olan Bursa, Yeşil Bursa bugün mülevves ayaklarla ezilmiştir. Yunan ayakları altında ezilmiştir.*[304]

Antalya Mebusu Rasih Efendi ise Bursa'ya gelen hilafet askerlerine ateş püskürmektedir: "...O askerler acaba Yunanlıların süngüleriyle dini teyit etmeye mi geliyorlar? Acaba İngilizlerin toplarıyla Bursa'ya kâşâne-i dini mi kurmak istiyorlar? Acaba vaktiyle din gitti diye bağıran o İstanbul'daki Şeyhülislâm, Anadolu'yu velveleye veren o Mustafa Sabri denilen denî, Anadolu'yu dinimiz gidiyor diye velveleye veren, ayaklanan Türkler! *Ne durursunuz dinimiz gidiyor*! diyen o Zeynelabidin? Bursa'da kendisine galiba Yunan eizzesine mahsus olmak üzere, Yunan askerlerine inzivagâh olmak üzere bir âbide tesis ettirecek. Yunan askerleriyle orada saltanat kuracak. Galiba Abidin Efendi orada saltanat-ı maneviye kuracak. Keşke ordunun başında gelse idiler. Şu millet de görse idi ki onlar Yunanlılardan daha alçaktırlar."[305]

[302] Adnan Sofuoğlu, İşgal Döneminde Bursa. Kontrol. https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Adnan-SOFUO%C4%9ELU-Osmanl%C4%B1-Ar%C5%9Fiv-Belgeleri-I%C5%9F%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda-%C4%B0%C5%9Fgal-D%C3%B6neminde-Bursa.pdf

[303] Yılmaz, *Bursa Milletvekilleri ve Siyasi Faliyetleri* (1920-1938), 15.

[304] Sevim, *Türk Basınında Bursa Gündemi:* 1920-1923, 23.

[305] Sevim, *Türk Basınında Bursa Gündemi:* 1920-1923, 22-24.

Hakimiyet-i Milliye'de çıkan bir yazıda Bursa'nın kutsiyeti dinî semboller yoluyla tahkim edilmektedir: "Bursa bizim ikinci Kâbemizdi. Cedlerimiz, padişahlarımız, velilerimiz, sanatlarımızla taşlarına, topraklarına kadar Türk olan Bursa şimdi hainlerin elinde çarmıha gerilen, bin yarasında bin sızı sabırlı bir Mesih'ten başka bir şey değil. Bursa bizden maddeten uzaklaşan Mekke'nin, Medine'nin içimizde kalan son timsaliydi. Şimdi artık Bursa dendiği zaman ürpermeyen bir ruh var mı?" Yazı, Yunanlıların Yeşil Cami'nin çinilerini dahi söküp Atina'ya götürdükleri ile devam etmektedir. Venizelos'un oğlu Kumandan Sofokles'in Bursa'yı işgal ettiğinde Türk kahramanlığının timsali olarak görülen Osman Gazi'nin sandukasını tekmelemesi ve 'Kalk da milletini kurtar!' şeklinde hakaret ederek mezarı önünde fotoğraf çektirmesi bilhassa infial yaratmıştır: *Nihayet onu da yaptık! Dün Peygamberimiz'in merkadini, bugün de birinci Türk sultanının türbesini bıraktık. Diğerine İngiliz girmişti, buna da Yunan girdi!"*[306]

Nihayet iki yıl iki ay iki gün süren Yunan işgali bittiğinde[307] Şemsettin Efendi'nin övgüyle anacağı kişi Mustafa Kemal'dir: *Hiç yoktan yani Yunanîlerin, Kuvâ-yı Mu'telifenin o kuvvetlerine karşı silahımız, topumuz, tüfeğimiz yok gibi iken Gazi Mustafa Kemal ve arkadaşları vasıtasıyla edinilen himmet ve gayret ile elhamdülillâhi Teâlâ düşmanlar def edildi. Biz de esaretten kurtulduk. Sa'yleri meşkûr olsun.*[308] Bursa'nın kurtuluş haberini Meclis'te Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa (Özalp) vermekte, Bursa Mebusu Osman Nuri Bey Meclis önünde toplanan kalabalığa hitap etmektedir.[309] Bursa'nın kurtuluşundan iki ay sonra -17 Kasım 1922- Sultan Vahdettin'in ülkeyi terkedip hilafeti Sultan Abdülmecid'e devredişini Şemsettin Efendi şöyle yorumlamıştır:

> *Bedbaht padişah kaçtı. Yerine birini halife tayin ettiler. Güya dinî vazifelere bakacak, hatiplere berat verecek…Halife demek amme-i ehl-i İslâm'ın intihâbıyla olacak. Küre-i arzın her noktasındaki İslâm beldesinde hükmü cârî olacak. Şimdi tekke şeyhi gibi halife tayin edilsin! Bu kimsede bu iktidar var mı? Tabiî yok. Şu*

[306] Sevim, *Türk Basınında Bursa Gündemi:* (1920-1923), 27, 30-31. Hakimiyet-i Milliye (19 Ağustos 1920)
[307] Dildâr-ı Şemsî 166. Ramazan Baba Dergâhı postnişini Çakır Mehmed Dede (ö. 1778) ve Seyyid Baba Dergâhı şeyhi Sâdık Efendi'nin (ö. 1841) mezar taşları da Yunan istilasında tahrip edilmiştir (*Hâkisâr-ı Şemsî*, 111).
[308] *Diyâr-ı Şemsî*, 708.
[309] Sevim, *Türk Basınında Bursa Gündemi:* (1920-1923), 94-96. Osman Nuri Bey, Musa Kâzım Efendi ve Abdülhalim Çelebi'nin idam edilmesini isteyen kişidir (Yılmaz, *Bursa Milletvekilleri ve Siyasi Faliyetleri* [1920-1938], 13).

halde hilafet de yok. Şimdiye kadar olmuş da ne olmuş? Hangi İslâm hükümeti yapacağı işi danıştı, izin aldı, vergi gönderdi? Halbuki bir ecnebî devletin sefîri veya kâtibi Mabeyn'e gider, teklifât-ı anîfede bulunur, bed bed muameleler eder. Bunlarsa cevaptan âciz tir tir titrerler. Bu mu halife-i rûy-ı zemin? Kendi ülkesinde hükmü cârî olmayan, istiklâlini muhafaza edemeyen bir kimse nasıl halife-i rûy-ı zemin olur? Ama bizim gazeteler, muharrirler arşa çıkarır o başka. Sarfiye biraz para mara gönderirler, onlar da hutbelerde 'Emirü'l-müminîn' diye ismini yad ederler. ... Hâsılı bir gece hanedân-ı sâkıtanın cümlesini, eciğini cücüğünü, beşikteki çocuğunu, damadını topladıkları gibi hudut harici yaptılar…Millet de koca bir yükten, sakîl bir masraftan kurtuldu.[310]

2. ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN TEVKİFİ

Bursa'nın işgalden kurtuluşunun ertesi günü 12 Eylül 1922'de yeniden çıkarılmaya başlanan *Ertuğrul Gazetesi*, 'Müstahlas Türk'e Tebrik' başlığıyla çıkmıştır. 'Kara Osman'ın Yeşil Bursa'sı kurtuldu' başlıklı yazıda Mümtaz Şükrü heyecanla '*Avrupa yıkılıp viran olacak, Türkiye büyüyüp Turan olacak'* demekte, işgalcilerle iş birliği edenlerin Halife'ye bağlı fakat bir Hıristiyan vali tarafından yönetilecek 'Muhtar Anadolu Müslüman Devleti' kurmaya kalkıştıklarını haber vermektedir. İngiliz-Yunan planı dâhilinde İstanbul'da Ekim 1921'de kurulan Anadolu Cemiyeti de İtilafçıların yardımıyla mitingler düzenlemektedir. Bursa'da Cemiyet'in bir şubesini kurmak için yapılan toplantıya Osman Efendizâde Fabrikatör Cemil, Evkaf Müdürü İsmail Hakkı, Feraizcizâde Tatar Hamdi Hoca, Vilayet Matbaası Müdürü Hüseyin Enver, Mehmet Âlim Hoca, Hürriyet ve İtilaf Partisi başkanı, *Bursa Gazetesi* sahib-i imtiyazı İsmail Şükrü ve Mehmet Erturan katılmıştır. Bursa'nın işgali sırasında çoğu şehirden kaçan bu isimlerin Kurtuluş Savaşı'ndan sonra kurulan özel mahkemede tamamı idama, yalnızca Hamdi Hoca üç yıl hapse mahkûm edilmiştir. Aynı gün gazetede bu durum 'Muhtariyet Müdâhenesi' başlığı altında açıklanmaktadır. 'Ankara'nın casusu' denilen Mehmet Erturan (Uğuralp) yaşadıklarını seri halinde daha sonra anlatmıştır. Kurtuluş savaşı sonrasında halkın linç etmeye kalkıştıkları Erturan'ın *Ertuğrul Gazetesi*'nde 'teşkilat-ı milliyenin memur-ı mahsusu' olduğu vurgulanarak 'muhterem halkın zevâhire göre verdiği hükmü tebdil ve tashih etmesi' istenmektedir.

[310] *Dildâr-ı Şemsî,* 156.

Ertuğrul'da yayınlanan imzasız bir yazıda Evkaf müdürü İsmail Hakkı'nın Belediye terasında İngiltere Başbakanı'na çekilen muhtariyet telgrafını ve daha sonra Lloyd George'un nutkunu tahrif ederek okuduğundan bahsedilmektedir. Erturan kaleme aldığı yazıda Yunan komiseri İzvolo'ya teşekkür için giden heyet üyelerini saymaktadır: 'Vasıf Bey, müftü vekili İzzet, Mısrî Dergâhı şeyhi Efendi ve ben bu heyet meyanında idik. Bizim sağır Hoca duaya herkesten fazla *Amin* dediği halde zavallı bu kafileye ilhak edememişti. On on beş arabalık bir kafile, halkın lanet ve nefretleri arasından Balıkpazarı'na doğru süzüldük. Vürûdumuzda Yunan komiseri bize Rumca birşeyler söyledi, müsevvidi onu bize terceme etti. Biz de sevine sevine döndük geldik.' İki gün sonra aynı gazetede (14 Eylül 1922) Şemsettin Efendi'nin 'Sancak çıkartıp şeyh alayı yapardı' şeklinde ihbar edilerek sorguya çekilmekten korktuğu ve ailesinin zor durumda kalmaması için gitmek zorunda kaldığı yazılmaktadır.[311]

Şemsettin Efendi birkaç defa davet edildiği Belediye'ye üçüncü seferinde gitmek durumunda kalmış, dua etmesi istenmiş, reddetmesi üzerine müftü vekili II. Murad müderrisi İzzeddin Efendi[312] duayı yapmıştır. Kendisi ile beraber vali vekîli Nafiz Bey, İzzeddin Efendi, yakın arkadaşlarından Karakâdî Dergâhı son şeyhi Mehmet Ali Tokuş, üç gazeteci, iki dava vekîli ve iki Mûsevî tevkif edilmiştir.[313] Ceza hâkimi Macit Bey'in 22 Şubat 1923'de yazdığı mahkeme kararında[314]; gıyaben muhakeme olunacaklar sayıldıktan sonra 'hâzır bi'l-hâkim' olanların arasında Şemsettin Efendi ve müftü vekili İzzet Efendi'nin 'Bursa ve havalisinin muhtariyet idaresi hakkında bilfiil teşebbüsatta bulunmak ve alenen Hükümet-i Milliye'nin a'mâl ve hareket-i meşrûasına muhalefet etmek', Mehmet Ali Efendi'nin Yunanlılarla temasta bulunarak şeyhi bulunduğu Karakâdî Tekkesi'ni fuhuşhane haline koyarak hıyânet-i vataniyede bulunmak iddiasıyla maznun olduğu belirtilmektedir. Kararın ilerleyen sayfalarında Şeyh Mehmet Ali, Şeyh Şemsettin ve Müftü Vekili İzzet'in muhtariyet idaresini 'birkaç kısmında itizar ve tagayyüb ederek (mazeret bildirerek ve ortadan kaybolarak) istemedikleri, Aziz Nuri,

[311] Öztürk, *Bursa Basın Tarihi*, 100.
[312] Hicaz'da bulunan müftü Kırımlı Ömer Efendi'ye vekâlet etmektedir. Bu olaydan sonra müsevvidlikten çıkarılmış, müderrislik de ilga edildiğinden imamlığa devam etmiş, vaktini Ulucami Kütüphanesi'ni geçirir olmuştur (Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 103).
[313] Vasıf Necdet, *Kardaş* (26 Şubat 1923), 194, dn. 197. Müftü ve şeyhlerle onbir kişinin tutukluluğunu bildirir.
[314] Akkılıç, "Üç Bursa sergisi", 179. *Bursa Defteri* (1999).

İsmail Hakkı ve yandaşlarının kuvvet ve tehdidi altında Belediye'ye celp edildikleri, haklarında bir delil bulunmadığı, düşman askerlerini dergâhından men edemediğinden Karakâdî Dergâhı'ndaki durumun zaruretten kaynaklandığı ve 'başka gûnâ isnâdat kanunen sübûta iktiran etmemiş' olduğu söylenmektedir.[315]

Nihayet otuz altı gün (14 Ocak-22 Şubat 1923) sonra mahkeme kararıyla temize çıkmışlardır. Berat haberi ertesi gün 23 Şubat 1923 tarihli *Yoldaş* gazetesinde *Geçmiş Olsun* başlığıyla verilmiştir. İstanbul'da kurulan Anadolu Cemiyeti ile aynı düşüncede Bursa'da Özerk Anadolu Devleti'nin üyeleri hakkında Albay Osman Bey başkanlığındaki mahkemede yedi kez görüşülen davada; yargılamada bulunmayanların idamına, Feraizci Hamdi Efendi'nin üç yıl küreğe mahkûm edilmesine, Muallim Erturan'ın ise sorumlu olmadığına karar verilmiştir. Aklanan Nafiz, müftü vekili İzzet, Hakikat-Kardaş gazetesi sahibi Vasıf Necdet, Dava vekili Hasan Ferit ve Kemal Levi, *İntibah* başyazarı Mümtaz Şükrü, Musevi cemaatinden Nesim Saban ve Hayim Palaçi Efendi ile birlikte Şemsettin Efendi ve Karakadi Dergâhı şeyhi Mehmet Ali Efendi 'kamuoyunun önünde yüklenmek zorunda bırakıldıkları kuşkulu durumdan böylelikle kurtuldukları için' kutlanmaktadırlar.[316] 26 Şubat 1923 tarihli Kardaş gazetesinde 'Hıyânet-i Vataniyeden Hizmet-i Vataniyeye' başlıklı yazıda şeyh efendilerin berat etmesine rağmen Feraizci Hamdi Hoca'nın 'üç sene müddetle küreğe çarptırıldığı haberi tekrar edilmektedir.[317]

Şemsettin Efendi Mustafa Kemal'in Bursa ziyaretinden bir hafta önce 9 Nisan 1928 tarihinde kardeşi Haydar Efendi'ye gelen bir misafir dolayısıyla kardeşi, damadı, halazâdesi ile ikinci kez tevkif edilmiştir. Dört sene sonra kaleme aldığı risalesinde yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır:

> *Maznûniyetimiz hanedan-ı sâkıta ile muhâberatımız imiş. Allah Allah! Be canım onların hâl-i kudret ve satvetinde ben onlara müracaat etmedim. Hâl-i izmihlallerinde mi istimdâd edeceğiz? Ne ise otuz dört (gün)evvel, altı (gün) da bu bir erbaîn oldu. Bereket versin polis müdürü olan zat munsıf ve vicdanî olduğundan*

[315] Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa* (Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, 199), 253, 255.
[316] Öztürk, *Bursa Basın Tarihi*, 147.
[317] Mustafa Tayla, *Bursa Basını*, (Bursa: Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1997), 84-86.

âsârımdan ve Gazi Paşa hakkında Bursa'ya geldiğinde Kudûmiye olarak söylemiş fakat hissiyatımdan ibaret olmakla riyakârlığa hamlolmamak üzere neşretmediğim ve takdim eylemediğim manzûme de evrak arasında bulunmakla kendisinde hâsıl olan kanaat ve vicdâniyet üzerine makamât-ı lâzımeye müracaatla tahliyemizin müsaadesini istihsal ederek fevkalade hürmetle tahliye etti ki mucib-i şükrandır. Ancak kitaplarımdan, mektuplarımdan, ... takvimlerimden beş on şey alarak Ankara'ya göndermişler. Bir müddet sonra iade edilmiş. Onlar da bize verdiler yalnız bir kitaba el koymuşlar ki içinde altı eserim var idi. Bunlar birer hatıradan ibaret olmakla müsveddesi de yok. Birkaç defalar yazıldı ise de cevap bile vermediler. Bilmem hoşlarına gitti alıkoydular, bilmem zamana muhalif gördüler iade etmediler fakat bunun içinde birkaç tanesinin maddiyata yani halkın muâmelâtına dâir bir şey yoktur. Ben şimdiye kadar kat'an ve katiyeten siyasîyatla iştigal etmedim çünkü mesleğim değil. Ne memurîn-i mülkiyeden ve ne adliyeden ne askeriyeden ne bahriyeden ne mâliyeden hatta ilmiyeden de değilim. Hz. Mısrî Niyâzî'nin dergâhında hâdim, Pınarbaşı'nda İzzeddin Bey Camii'nde hatip, Câmi-i Kebîr'de devirhan idim. Vasattakinden başkası da şimdi ilga edildi fakat devr-i esbakta saraya mensup olan hükümet polisleri beni padişah muhalifi diye İstanbul'a gittikçe hatta memleketimde bile sıkarlar. Avrupa'ya kaçanlarla muhâberatı var zannediyorlar imiş. Meşrutiyet ilan edildi. Bu seferki polisler bî-taraf olup hiçbir fırkaya mensup olmadığımdan beni yine muhalif addetti, padişah taraftarı zannetti. O da geçti. Harpler oldu, esir olduk. Memleketimizi Yunan istila etti. Bilâhare hükümet-i Cumhuriyemiz imdâda yetişti. Düşmanı kovdu, onlara yardım edenleri aşırdı. Esas İslâmiyet olan usûl-i Cumhuriyet'i koydu. Biz de memnun, müteşekkir olduk. Ne çare ki Fırka'ya girmediğimiz için yine muhalif addolunduk. Halbuki Cumhuriyet'e ben on sene evvel taraftar olup bazı zâbıtana söylemiştim.[318]

F. ALTERNATİF VAZİFELER

Bu başlık altında dergâhlar kapanmadan evvel ve kapandıktan sonra Şemsettin Efendi'nin üstlendiği vazifelere değinilmiştir. İlki Evkaf tarafından son reîsülmeşayih Vahyi Efendi ile birlikte tekke kütüphanelerinin tespitine memur edilmesidir. Şeyh Efendi'nin Bursalı

[318] *İnkisar-ı Şemsî*, 1-3. Şemsettin Efendi tevkif edildiğinde Ankara'ya götürülüp geri gelmeyen *İtikar-ı Şemsî, İnkisar-ı Şemsî, İtimar-ı Şemsî, Gamküsar-ı Şemsî, İzmar-ı Şemsî, Zülfikâr-ı Şemsî* adlı eserlerini tekrar kaleme alacaktır. *Dildâr-ı Şemsî*, 197.

Tahir Efendi ile olan kitap alışverişleri[319], çeşitli mecmualar, divanlar, vefeyatnâmelerin muhafaza edilmesi için gösterdiği gayret, İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı'nda kütüphane tanzimi, tevkifi sırasında Ankara'ya götürülen ve geri gönderilmeyen eserlerine defaatle yaptığı vurgu ve İstanbul kütüphanelerinde oğlu ile birlikte Sahfi Efendi'nin eserlerinin izini sürüşü kitap konusundaki hassasiyetini göstermekte kâfidir.

Şemsettin Efendi kitapların kütüphanecilerin keyfine bırakılıp birçoğunun zâyi edilmesinden, görevlilerin mesuliyet taşınmadığından, birçok kitabın yabancılara satılmış olmasından şikâyetçidir: *Kütüphaneler evvelce tespit edilmemiş. Hatta defterleri bile yok idi. Cami-i Kebir'e kütüphane vaz' eden Münzevî Abdullah Efendi merhum olmakla onun tekkesine şeyh olanların bu kütüphaneye hakk-ı nezareti olduğundan şeyhi Vahiy Efendi ile Hoca Mustafa Efendi merhumlar kütüphaneleri yazmaya, defter tanzimine memur olmuşlar, bir ikisini sathice yazmışlardır.* Daha sonra Evkaf tarafından Vahyi Efendi ile birlikte kendisinin memur edilmesi üzerine beş-altı adet kütüphaneyi kayda geçirmişlerdir. Şemsettin Efendi 1923 tarihinde tuttuğu bu kayıtları *Diyâr-ı Şemsî*'de çoğaltmış ve on beş dergâh kütüphanesini 'nev'i, nisabı, hattı' şeklinde çizelge halinde göstermiştir.[320]

Cumhuriyet'in ilanından sonra Maarif Nazırlığı'na devredilen kütüphanelerin tekrar sayımı yapılmaktadır. Harf İnkılabı'ndan dolayı 'nazar-ı rağbetten düşen' kitaplar muhafaza altına alınmış, diğerleri ise umumî bir kütüphanede genel istifadeye sunulmuştur. Daha önce Meclis-i Meşâyih merkez tekkelerde bulunan matbu ve yazma kitapların kayıtlarını talep etmiştir.[321] 1925 yılında tekkeler kapandıktan sonra bir Komisyon tüm tekkelerdeki eşya ve kitapların bir listesini çıkarmış[322], bu kitaplarla İnebey Yazma ve Basma Kütüphanesi oluşturulmuştur.[323] Zeki Velidi Togan 1926 yılında

[319] Bursalı Tahir Bey'in gönderdiği ceddi Sahfi Efendi ile İsmail Hakkı Bursevî'nin yazışmalarının (*Es'ile-i Hakkiyye Ecvibe-i Sahfiyye* ve *Es'ile-i Sahfiyye Ecvibe-i Hakkiyye*) bir nüshasını İsmail Hakkı Dergâhı'na aslını ise Ulucami'ye bırakmıştır.

[320] *Diyâr-ı Şemsî,* 650. Nilüfer Ateş, tezinde İnebey'de bulunan Bursa dergâh kütüphaneleri demirbaş defterlerinin GE5291, GE5294 ve GE5295 numaralı kayıtlarını inceler. İkinci belgedeki kitap listelerinin altında "Kütüphanelerin tahrir ve tesbitine memur heyetten Mehmed Şemseddin el-Mısrî" imzalı bir not yer almaktadır. 14 Teşrîn-i Evvel 1340 (14 Ekim 1924)

[321] Akt. Akman, *Devlet Tekke Münasebetleri,* 162. Kütüphaneler 1303/1886, 1316 Salnamesi ve 1325 vilayet zabıtlarında geçmektedir.

[322] *Ertuğrul*, 14 Ağustos 1924.

[323] Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 284.

Bursa'ya geldiğinde sandıklarda olan kitaplardan istifade ettiğini daha sonra genel kütüphanedekilerin numaralarının değiştirilerek kullanılması zor hale getirildiğini belirtmektedir.[324]

Şemsettin Efendi'nin diğer vazifesi Halkevi'ndedir ve yaptığı işin Türkçe'nin ibadet dili olarak kullanılması konusunda fikirlerini geliştirmiş olması muhtemeldir. İstanbul'da Havuzbaşı ya da Afganlı denen Kadirî Tekkesi şeyhi muharrir Nureddin Bey'i Vakit Matbaası'nda ziyaret etmesi de bu kanaati desteklemektedir. Zira Nureddin Bey Şeyh Mehmed Nureddin (ö. 1959) ismiyle o sene Vakit gazetesinde yazdığı üç makalede Türkçe namazı savunmaktadır.[325] Şemsettin Efendi bu meyanda dergâh meşihatine geçecek kişilere imtihanda Halebî'den Arapça ibareler sorulmasının sûistîmalini tenkit etmektedir. Medreselerin kapanmasından sonra hatıra binâen aldıkları icazetlerle bu kanundan faydalanan ulema *avam-pesendâne* davranışlarla halkı iğfal etmekte, tarikatların *terakkî ve teâlisine* engel olmaktadır. Şemsettin Efendi Arapça bilmenin *mertebe* olduğunu kabul etse de tarikatta ahlâkın önceliğine dikkat çekmektedir:

> *Halbuki bulunduğu memleket Türkiye'dir, lisanımız Türkçe'dir. Bir halk zarurât-ı diniyyesini Türkçe öğrenmiş, usûl-i tarîkini Türkçe bellemiş. Gelecek dervişana da tabiî Türk olduklarından onlara da Türkçe tâlim edilecektir, ilmihal öğretilecektir. Arapça alet dersleri okutacak değillerdir. Muhtaç olunan ilm ü din vs. Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Esnâ-yı salâtta ….mefhûmunca namazda okunacak kadar Kur'ân-ı Kerim'i öğrenmek kâfi iken ale'l usûl bu hocalar sarf u nahivden başka bir takım hurâfat ile dolu mev'ıza kitaplarından mâadâ ne fünûna ne ulûm-ı mütenevviaya âşinâ olmadıkları ve tarikat-ı aliyyeye hiç de münasebeti olmadığı*

---

[324] Zeki Velidi Togan, "Kayseri ve Bursa'daki Bazı Yazmalar Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, I/1, (1949), 71.

[325] 1949'da bu tartışma tekrar başladığında *Ulus* gazetesinde 'Toplu İğne' takma adı ile hergün soğukluklar yazan, şeyh, şeyhoğlu, öğretmen ya da Rus Sefareti'ndeki davetlerde votka tiryakisi olan bu kişi de [1948'de] şöyle özel bir soğukluk döktürdü: O sırada Moskova radyosu CHP rejimini eleştiren yayınlar yapıyormuş. Mehmet Kemal'in yazdığına göre Sovyetlerin bayramlarındaki davetlerin hiçbirini kaçırmazmış bu şeyhoğlu. (...) "Bu Afgan soyundan gelen bu şeyhoğlunun votka ile iyice şiştikten sonra Cumhuriyet başsavcısının bulunduğu bir toplantıya dalıp kollarını açarak, 'Allah, Allah' sözleri ile ve o sarhoş hali ile zikre kalktığını orada bulunan başsavcının damadı olan arkadaşım anlattı. Moskof votkası kokan ağzına Allah'ın adını alan bu gibi soytarılık üstadlarının dünyasında yaşıyorduk." (Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 419.
Dücane Cündioğlu, "Bir Kadirî Şeyhinin Hikayesi", *Ara Sokakların Tarihi,* 2004, 232.
http://dcsggazeteyazilari.blogspot.com/2015/12/bir-kadiri-seyhinin-hikayesi.html

halde tekkelerin kendilerine tevcihi, usûl-i tarikatın ilgasına sebebiyet vereceği şüphesizdir.[326]

Şemsettin Efendi Bursa'da Arapça'sı yeterli olmadığı için postnişînlikten vazgeçen tekke mensuplarını örnek göstermektedir. Mehmed Üftade Efendi'nin oğlu Hakkı Efendi 1895 yılında imtihanın Halebî'den olması dolayısıyla hakkından feragat etmiş, Belediye'de kâtip olarak çalışmaya başlamıştır. İmtihandan çekinen bir diğer kişi Hüsameddin Dergâhı şeyhidir. Ahmed Bahâeddin Efendi'nin (ö. 1914) iki oğlunun "usûl-i cedid" imtihana liyâkatı olmadığından dergâh Şemsettin Efendi'nin halifesi Çarşamba Dergâhı şeyhi Davud Efendi'ye tevcih edilmiştir. Hâkezâ Nasuhi Dergâhı'nda Evliya Mustafa Efendi'nin torunu Ali Baba'nın imtihana ehliyeti olmadığından dergâha tevcih olunamamış, vâridatı olmaması sebebiyle başka talip çıkmadığından dergâh harabeye dönmüştür.[327]

Cumhuriyet inkılaplarının yerleşmesi sürecinde Latin alfabesinin halk nezdinde öğrenilip öğrenilmediği bizzat Mustafa Kemal tarafından takip edilmektedir. 27 Ağustos 1928 tarihinde Bursa'ya yaptığı günü birlik gezide Hükümet Konağı'na giderek Başöğretmen sıfatıyla kara tahtanın başına geçmiş ve yeni harflerin kullanılması ve uygulanması konusunda zihinlerde soru işareti bırakan noktaları aydınlatmıştır. Bursa Valisi Fatin Bey'i sınayan Mustafa Kemal daha sonra şehrin Sıhhiye Müdürü Kemal Bey'den, *"Bugün Bursa'da her vakit olduğu gibi gördüğüm samimiyetten çok memnunum"* cümlesini yazmasını istemiştir. 24 Kasım 1928 tarihinde yayınlanan tâlimatnâme ile açılan Millet Mektepleri'ne Şemsetttin Efendi de yazılmıştır. Bu kurumlar, gerekli hazırlıkların tamamlanması ardından 1 Ocak 1929'da tüm yurtta yapılan kutlamalar ve halkın büyük katılımıyla resmen açılmışlardır ki yurt genelinde halkın ilgisi bakımından

[326] Şemsettin Mısrî, "Tekâyâ", neş. Kâmil Akarsu, Mustafa Tatcı, *Yedi İklim*, 5/42 (1993), 42-43.

[327] Yâdigâr-ı Şemsî, 81-82, 556-558. Seyyid Usûl Dergâhı'na 1890 yılında atanacak Abdi Efendi'nin imtihan belgesinde de Halebî'den bahsedilir: '…meşihati haricten ehl ü erbâbına tevcih olunacak kimsenin dahi Halebî'den ders gösterilerek kıraat ve tasvir-i mesâileden sonra kendi mensup olduğu tarikatın usûl ve fürûâtından imtihanları ? farz-ı usûl ittihaz kılınarak ….cihat îfâsı muâmele olunmak ……bâdema Bursa Meclis-i Meşâyihi'nce dahi ber-minval muharrer imtihan icrâsı usûl ittihaz edildiğinden…' MM Arşivi Mazbata Defterleri 1769/293. 1913 yılındaki tâlîmatnâmeye göre postnişinlik için Halebî'den metin okunmasına devam edildiği anlaşılır. Posta oturmaya talip olanlar Halebî'den on satırdan aşağı olmamak üzere tahlil edecek; ayrıca itikat, ibadet ve tarikat erkânından üçer tane soru cevaplayacaktır. Ayar, "Osmanlı Vakıf Geleneğinde Cihet Uygulaması", 306-309.

Bursa, İstanbul'un ardından ikinci sırada yer almaktadır.[328] Şemsettin Efendi'nin Türkçe konusundaki titizliği hutbelerin Türkçe okunmaya başladığı 1928 senesinde açığa çıkmıştır: *10 Şubat 1928 tarihinde hutbelerin mev'ızasını Türkçe okuduk. El-an bazı mebûsan itiraz etmektedir. Ne cehalet! Arapça bilmeyenlere Arapça mev'ıza îradı ne demektir? Maksat nedir? Hâlâ anlamıyorlar*.[329]

1932 yılında on dört ilde Halkevi açıldığında Cumhuriyet Halk Fırkası genel sekreteri Aydın milletvekili Dr. Reşit Galip Ankara'daki törende şunları söylemektedir: *Sanatı tekfîr ve mahkûm etmekle kaldırmak gayretine düşen aciz müctehidler ve cahil hurafeciler elinde ne hale düşürülmüş olduğunu, resmin kitaba ve tezhiplere, heykeltraşlığın mezartaşı kavuklarına münhasır bırakıldığını içimizde bilmeyen yoktur. ...rahat, sakin, dünya ile alâkası kesik Kaygusuz hayatı türbelerin ve tekkelerin gömüldüğü mezara gömmeliyiz. Bize coşkun hareket ve faaliyetle dolu hayat lâzımdır.*[330] Halkevlerinde 'milletin terakkî ve teâlîsi'ne hizmet etmek için ona yakın şube açılmış, Bursa'da Tarih, Dil ve Edebiyat şubesine Şemsettin Efendi seçilmiştir. Şeyh Efendi bu kurumların sağladığı faydanın altını çizmektedir: *Cumhuriyet hükümetimiz bunu nazar-ı dikkate alarak Halkevleri teşkil etti. Yeni kurulan Halkevleri şubesinden kimileri muhtaçlara yardım etmekte, kimileri 'köylünün arasındaki anlaşmazlıkları kaldırıp onların tenevvürü' için uğraşmaktadır.* Mahallelerde kurulan ocakların da halk arasında yeniden samimiyetin artmasına sebep olacağını ummaktadır.[331]

Şemsettin Efendi'nin bulunduğu şubenin vazifelerinden biri Bursa'daki mahalle isimlerinin Türkçeleştirilmesidir. *Medâr-ı Şemsî* adlı eserindeki camilerin isimlerini de bu gözle değerlendirmektedir:

> *Bizim Halkevi'ndeki Tarih şubemizce Oruç Bey Heyeti teşkil edilerek böyle mahallelerin isimleri Türkçeleştirmeye karar verilmiştir. Bizde vaktiyle bir îtiyat hâsıl olmuş. Mesela Sûfîoğlu, Arpacıoğlu, Nalbandoğlu denildi mi hürmetsizlik addolunmuş ama ya veled veya ibn ve yahut zâdelik ilave edilirse hürmet ve tazim-i*

[328] Süzgün, *Atatürk'ün Bursa* Gezileri, 45-47.
[329] *Dildâr-ı Şemsî*, 197.
[330] Kara, *Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, 190.
[331] *Diyâr-ı Şemsî*, 6, 742, 745.

meş'ar imiş. İşte Kurtoğlu Veled-i Kurt, Harrat oğlu Veled-i Harrat, Bezzazoğlu İbn Bezzaz, Bezirgân oğlu Bezirganzâde olmuş… Bizde bir adet husûle gelmiş bu da zannım Fatih'ten, Kanûnî'den sonra olmalı. Yoksa ondan evvelki eserlerde Türkçe eserler Türkçe yazılmıştır.[332]*" Nasıl ki şimdi de ecnebî kelimeler Fransız, İngiliz lisanına mahsus kelimâtı tercih ediyoruz. Hele Bâb-ı Zemîn'in yarısı Arabî yarısı Farisî'dir. Bu camiye Veled-i Rakkâsî derler imiş. Köçek oğlu demektir. Fakat bu tabir galîz tabir olduğundan Veled-i Rakkasî diye kibarlaştırmışlar.*[333]

Şemsettin Efendi Halkevi'nin Tarih şubesine başkan seçilmesi sayesinde Şeriye Sicilleri arşivine de ulaşmıştır. Vaktiyle eserlerini kaleme alırken tarihî eserlerde rastlamadığı tafsilatı şer'iye sicillerinde bulacağını umarak Evkaf Dairesi'nden izin almak istemişse de resmî bir sıfatı olmadığı için kendisine izin verilmemiştir. Bu evraka ancak yirmi sene sonra kurulacak Halkevi'nin Tarih, Dil ve Edebiyat Şubesi'ne yaşına hürmeten başkan seçildiğinde ulaşabilmiş, o zaman da evrakın bir kısmının yanmış, imha edilmiş ya da taşınmış olduğunu öğrenmiştir. İzin aldıktan sonra Kâmil Kepecioğlu ile birlikte bazı belgeleri okumuşlar, bazılarının suretlerini Ankara'ya göndermişlerdir.[334]

G. BİR DEVRİN KAPANIŞI

Şemsettin Efendi dergâhların kapanma arifesinde geldiği İstanbul'da Abdüsselam Dergâhı türbesi ve selamlığının yanı sıra Merkez Efendi Dergâhı'nın 'harap türap olmuş, koca âsitânenin yerinde yeller esmiş' olduğuna şahit olmaktadır. Şeyh efendilerin son dönemde içinde bulundukları maddî sıkıntı da cabasıdır. Balat Kadirî Kesmekaya Tekkesi şeyhinin davetini 'Fukara'nın arzusu samimâne idi' diyerek geri çevirmeyen Şemsettin Efendi geçim sıkıntısına düşen Ali Efendi'nin arasıra Bursa ilçelerinde her derde deva bastırıp dağıttığı nuskalar ve Arasta Tekkesi şeyhinin dergâhın imarı ve masrafları için kendi deyimiyle her gün resmî dairelerden birine gidip zuhûrat toplaması karşısında hüzünlü bir hayret içindedir.[335]

---

[332] *Diyâr-ı Şemsî*, 476, 550, 742.

[333] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 54, 85, 209.

[334] "Elde bulunanların tetebbuuna mümkün mertebe çalışılmış fakat gözlerime adeta kan gelmiş ve diğer bazı rahatsızlıklar da … olunca daimî olan heyetten çıkmaya mecbur oldum. Eğer mevcut ciltler epeyce tetkik edilirse Bursamız hakkında hayli mâlûmata destres olacağı şüphesizdir. Bunlardan üç beş yüz kadar sûretler Ankara'ya gönderilmiş ve Halkevimiz'e takdirnâmeler gelmiştir". *Diyâr-ı Şemsî*, 863.

[335] *Dildâr-ı Şemsî*, 174.

Neyse ki pâyitahtta hâlen coşkulu zikirlerin yapıldığı dergâhlar varlığını sürdürmektedir. Bunlardan biri de dervişlerinin görünümü ile tesir altında bırakan 'Var evi kerem evi' Ümmü Kenan Dergâhı'dır. Medine'de Îdâdî-i Hamidî müdürü olarak dört yıla yakın hizmet eden Kenan Rifâî (ö.1950) -Şemsettin Efendi'nin Bey dediği meşayihtendir- 1904 yılında İstanbul'a dönerek Fatih'teki konağının avlusunda dergâhı inşa ettirmiştir. Şemsettin Efendi Bursa'da Mısrî Dergâhı'nda ve dayılarının Maksem'deki evlerinde görüştüğü Şeyh Efendi'nin *Mesnevî* sohbetinin[336], başka yerde şahit olmadığı 'hafif hafif halile çalar gibi' yapılan usûlün ve semahaneyi süsleyen levha ve fotoğrafların etkisinde kalarak İstanbul'un seçkin zakirlerinin eşlik ettiği ism-i Celal zikrinde meydanı idare etmiştir.[337] 1918 yılında çıkan Cibali yangınında tahrip olsa da Şemsettin Efendi'nin yakın dostu Hüseyin Vassaf tarafından ihya edilen[338] aynı cadde üzerindeki Tahir Ağa Tekkesi de coşkulu zikir meclislerini ağırlamaktadır. Emin Kerkükî Efendi'den hilafeti bulunduğundan dervişlerine hatm-i hacegân yaptıran[339] Abdullah Selâhaddin Uşşakî Efendi'nin medfun bulunduğu bu tekkenin meşihatına 1843'te Üsküdar Selimiye Tekkesi postnişini Nakşi-Mesnevîhan Şeyh Ali Behcet Efendi (Kutelman (ö. 1935) geçmiştir. Şeyh Efendi'nin mensup ve müdâvimleri olan Hüseyin Vassaf, İbnülemin Mahmud Kemal, Yeşilzâde Sâlih Efendi, Mehmet Fehmi Tokay, Ali Emîrî Efendi, Medine Mevlevîhânesi'nin son postnişîni mesnevîhan Orhan Selahaddin Efendi, Sadettin Kaynak, Kasımpaşalı Şeyh Cemâleddin Efendi, Albay Selahaddin Ergür, Sebilci Hüseyin Efendi ve Dârüşşafakalı Muallim Kâzım Bey gibi İstanbul'un en meşhur zakir ve neyzenlerinin arasında Şemsettin Efendi semaya çıkmıştır.[340] İstanbul'a geldikçe uğradığı

---

[336] *Mesnevî*'yi manzum bir Kur'ân tefsiri *Niyâzî-i Mısrî Dîvanı*'nı ise *Mesnevî*'nin lübbü yani özü gören Kenan Rifâî "Biz de onun lübbünü İlâhiyât-ı Ken'ân'da yaptık" diyecektir. Arzu Eylül Yalçınkaya, "Son Dönem Osmanlı Şeyhlerinde Ken'ân Rifâi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (2020) 39, 105, 117.

[337] *Dildâr-ı Şemsî*, 170-4.

[338] https://www.academia.edu/32347820/İstanbulda_Nakşî-Ahrârî_ve_Nakşî-Müceddidî_Şeyhlerin_Postnişîn_Olduğu_Tekkeler_ve_Günümüzdeki_Durumları_Bahâeddin_Nakşibend_ve_Nakşibendilik_Sempozyumu_İstanbul_2-4_Aralık_2016.

[339] M. Bahâ Tanman, "Tahir Ağa Tekkesi", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Erişim 29 Haziran 2002) Özel ilgi alanı Hint yazmaları olan şeyh Behçet Efendi'nin fotoğrafı ve Mimar Ali Talat Bey ve Mimar Kemalettin'in imzaları bulunan şeyh meşrutası projeleri için bk. *Turing Dergi* 385 (Mart 2016)

[340] 'Cüppe yırtık, kendinden geçmiş' Vassaf Bey ve Behçet Efendi'nin hallerine zevkle şahit olur 'Şeyh Efendi'nin o nehâfetiyle birer birer urbalarını çıkarıp tedricî ilerleyerek halka-i zikre girişi, hiç yorgunluk ârız olmayarak gençleri çok ileride bırakan harekâtıyla 'Hay Allah Hay' zikr-i şerîfinde husûle gelen tecelliyat-ı âşıkâne hâlâ beni müteessir etmektedir. Şu satırları yazarken bile o aşkın

Beşiktaş Neccarzâde Tekkesi'nde[341] aynı zevki alamayan Şemsettin Efendi Ebulhams için 'zararsız şeyler okudu' demekle yetinecektir. Şemsettin Efendi kimi zaman Şeyh Vefa Türbesi'nde geceyi sükûnetle geçirmekte kimi zaman Rumelihisarı'ndaki Durmuş Baba Tekkesi'nin[342] yalıya benzer semahanesinde *Kadirîhâneliler, Kubbeliler, Hekimoğlu Ali Paşalılar, Arastalılarla* sohbet ederek sabahlamaktadır.[343] Yangından sonraki mâmur haline, özellikle sanduka ve sikkelerin intizamına hayret ettiği bir yer de âyine katıldığı Yenikapı Mevlevîhânesi'dir. Birkaç kez Bursa'da görüştüğü şeyh Abdülbaki (Baykara) Efendi ve 'Konya'da Tarikatçi Efendi' şeklinde nitelendirdiği Çelebi ve Şerafettin Yaltkaya ile burada karşılaşmıştır. Yaltkaya'nın yeniden dirilişin kuyruk sokumundaki çürümeyen kemikten başlayacağı fikrini bir Dârülfünun müderrisine yakıştıramamış ayrıca Şeyh Bedreddin hakkında söylediklerini anlamsız bulmuştur.[344] İstanbul'da ziyaretinden zevk aldığı yerlerden biri de Hamidiye Camii'ne kıyasla güzel sesli hatip ve müezzinleri dinlediği ve kahvelerinde vakit geçirdiği Ayasofya'dır[345].

Şemsettin Efendi İstanbul'dan Bursa'ya döndüğünde 23 Temmuz 1925 günü Üçkozlar Dergâhı şeyhi Abdurrahman Efendi'nin oğlu Muhyiddin Efendi'nin sünnet cemiyeti dolayısıyla son meşâyih alayı düzenlenmektedir. Gazetelerde ve Meclis-i Mebûsan'da tekkelerin aleyhine konuşulmaya başlandığından 29 Ağustos 1925 tarihli alay kısa tutulmuştur. Tarikat çevrelerinin sosyal itibar kayıplarını hızlandıran uygulamalardan biri de şeyhlerin, tarikatların şahıs, topluluk ve cemiyet içi münasebetleri çerçevesinde yaşamalarını, yayılıp serpilmelerini, cemaat edinmelerini, ihvan ve muhibbâna ulaşmalarını mümkün kılan araç ve kurumların ellerinden alınmasıdır. Vakıflardan

semeresi gözlerimden çıkıyor, ağlıyorum. Hepimizi bir aşk istila etti, Koca Behçet Efendi saatlerce zikri devam ettirdi.' *Dildâr-ı Şemsî,* 173.

[341] Bk. *Kethüdazâde Arif Efendi Menakıbı.*

[342] 5 Ağustos 1834 no. 90 *Takvim-i Vekaî*'deki biyografik bilgiyi akt. Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, 191.dn 17.

[343] *Dildâr-ı Şemsî,* 174, 178.

[344] *Âsar-ı Şemsî*, 106-9, 127-9.

[345] Buhari-i Şerif hatmedilerek Sultan I. Mahmut'un huzurunda (1740) açılan kütüphane içinde öğretim düzenli hale getirilmiş ve katılacak öğrencilere vakfiyesinde belirtildiği üzere maaş bağlanmıştır. 1935'de İstanbul Müzeleri genel müdürü Aziz Ogan kütüphaneye 'husûsî ve istisnaî bir duruş' verilmesi için Kültür Bakanlığı'na yazı yazmıştır. 1968'de Süleymaniye'ye nakledilir. Said Öztürk, "İstanbul'un Fethinden Sonra Ayasofya Kilisesi'nin Camiye Çevrilişi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2003) 14/156-158. Sahfi Efendi'nin eserini burada da bulamayan Şemsettin Efendi *İnsaniyet nâmına rica ederim birer nüshasını göndersinler* diyecektir. *Gülzâr-ı Mısrî,* 158.

yoksun bırakılmaları hem geçimliklerini hem de mekânlarını, çevrelerini kısa zamanda kaybetmeleriyle neticelenmiştir.[346] Bu minvalde Emir Sultan Tekkesi okul olarak kullanılmak üzere Maarif Vekaleti'ne[347], İsmail Hakkı ve Karabaş Tekkeleri İsmet Paşa'nın hâmiliğini kabul ettiği İdman Yurdu'na verilmiştir.[348]

Mustafa Kemal 30 Ağustos günü Kastamonu'da Halk Fırkası binasında 'Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müridler, mensuplar memleketi olamaz' diyerek tekkelerin aleyhinde ilk kez alenen konuşmaktadır. 2 Eylül günü alınan Bakanlar Kurulu kararı ile tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması öngörülmüştür.[349] 3 Eylül 1925 Cuma günü Bursa'da son mukabele yapılmasının akabinde gazetelerde haberi gören Şemsettin Efendi 've kâne emrullâhi kaderan makdûra' (Ahzab, 38) demeyi yeğlemiştir.[350] Vahyi Efendi kapanışından sonra bir ay içinde vefat ettiğinden tekkesinin yıkılışını 'görmemek bahtiyarlığına nâil olmuştur'. 4 Ekim 1925'te Ulucami'de son defa yapılan alayda tevhid zikirleriyle uğurlanarak Emir Sultan'a defnedilmiş, bilâhare şeyhi olduğu Münzevi Tekkesi tamamen yola gitmiştir.[351] 10 Ekim'de Evkaf Niyâzî-i Mısrî Dergâhı'na gelir getiren dükkanlara el koymuş, dergâhın zaten cüzî olan taamiyesi kesilmiş, devirhanlık ilga edilmişken Şemsettin Efendi damadının yanında misafir olmayı düşünmüş fakat İstanbul'dan gelen telgrafla kendisinin ölüm haberini almıştır.[352]

30 Kasım'da tekkelerin kapandığına dâir çıkan 677 sayılı kanun 13 Aralık günü Resmî Gazete'de yayınlanmıştır. Evkaf Mısrî Dergâhı'nın levha, seccade, postları, türbedeki kılıç ve kavukları, nevbeleri ve sakal-ı şerifi (9 Ocak 1926) götürerek semahaneyi mühürlemiştir. Genel olarak basın yayın organlarında tekkelerin kapatılması tasvip edilmekte, M. Kemal Paşa'ya tebrik telgrafları gönderilmektedir. Paşa, Balıkesir Müftüsü Abdullah Efendi ve İstanbul'da Rifâî şeyhi Şükrü Efendi'ye alâkaları nedeniyle teşekkür etmektedir.[353] *Çeltenan meydanı hâlî subha-i esma hazin/ Kalmamış canlar dağılmış*

[346] İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm,* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016) 293-294.
[347] *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, dosya 145-14 sayı 2034. 3 Haziran 1925.
[348] 23 Mayıs 1924. Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa,* 246.
[349] Mustafa Kara, "1925 Kanunların Gelişi", *Günümüz Tasavvuf Hareketleri,* 147.
[350] *Dildâr-ı Şemsî,* 180.
[351] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 504.
[352] *Dildâr-ı Şemsî,* 180.
[353] M. Kara, "1925 Kanunların Gelişi, 147, 154,161.

hücreler tenha hazin/ Dergeh-i canan kapanmış ruh-ı Mevlânâ hazin diyen Ahmed Remzi Dede gibi hüznünü ifade edenler de vardır.[354] Şemsettin Efendi ise 15 Şubat 1926 tarihli şiirinde yardım istemektedir: *Gayretullâhın zuhûru nerdedir imhal yeter/ Yakıyor bizleri hicran ya Resulâllah meded!* Ertesi sene meşayihi *Halkı irşad ile melûf idi şeyhler evvel/Şimdi nâdân cühelâdan diye ma'dûd oldu* mısralarıyla tavsif eden Şemsettin Efendi bir de temsilî tiyatro yazmıştır. Burada aile fertlerini pîrinin karşısına çıkartarak konuşturmaktadır: *Üç sene oldu tahammül eyleyip sabreyledik /Sabrımız bitti Efendim âh ki usandık yetiş/ Enbiyânın evliyânın gavs u aktab hürmeti/Tekyemiz et küşad Yarabbi çok ...yetiş*.[355]

Şemsettin Efendi bir yandan yaşadığı mahzuniyeti ifade ederken diğer yandan 1933 senesinde tamamladığı *Diyâr-ı Şemsî*'de Cumhuriyet'in *Hazret-i Gâzi-i A'zam* olan Mustafa Kemal'in bir lütfu olduğunu ve Cumhuriyet'e şükran duymanın herkese vacib olduğunu belirtmektedir. Cumhuriyet insanı eslâfına benzememekte, Cumhuriyet'in terazisi herkesi eşit tutarak adaleti tesis etmektedir. Hadis-i şerife atfen Reis'i güneş, mebusânı yıldızlara benzetmekte ve 'can u gönülden, riyasız' Cumhuriyet'in kıyamete kadar pâyân olması için niyazda bulunmaktadır. *Cihâr-ı yâr-ı güzîn*in niteliklerini Mustafa Kemal'e atfetmekte, kendisinin Hızır'ın rehberliği ve Peygamber'in eşliğinde Allah'ın lütfuna mazhar olduğunu, ikinci Selahaddin vasfıyla medhini yazmaktan âciz kaldığını ifade etmektedir.[356]

---

[354] M. Kara, "Siyaset ve Kitabet", *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, (Bursa: Sır Yayıncılık, 2008), 370.

[355] Mustafa Tatcı, "Bir Müsâmere-i Hayâliyye-i Âşıkâne, Der Huzur-ı Hazret-i Niyazi-i Mısrî 1927", *Tarih ve Toplum*, 17/, 97 (1992), 48-51.

[356] *Diyâr-ı Şemsî*, 893.

Azm-i Sıddîk adl-i Faruk hilm-i Osman sende var/Misl-i kerrâr harb eden Haydar da sensin bu zaman
Hızır rehber ruh-i Peygamber refikindir senin/Mazhar-ı lutf-ı Huda olduğuna yokdur güman
Ey Salahaddin-i sâni ey halaskâr-ı vatanMedhini mümkin değil yazsın kalem âciz lisan. Cumhuriyet'in ilanı sebebiyle yazdığı kıtayı Mustafa Kemal'i tebrik edenlerden biri deErzurum Kongresi'ne Sivas delegesi olarak katılan, Sivas Dârü'l-Hilâfe Medresesi Müdürlüğü'nden emekli (Kerküklü Mur Ali Efendi'nin torunu) Fazlullah Efendi'dir. Sivas'a geri döndükten sonra öğretmenliğinin yanı sıra Gâye-i Milliye ve İrâde-i Milliye gazetelerinin çıkarılmasında katkıda bulunmuş ve "Tenvir ve İrşad Heyeti" idaresi bünyesinde işgalcilere karşı çalışmıştır. *Hiç görmedi saâdet millet hükûmetinden Cumhuriyet güzeldir Kur'ân olursa düstûr*
Et Fazlı arz-ı tebrîk târih-i cevher ile "Gâzi Kemal Paşa oldu reîs-i cumhur" 1341/1923 Yusuf Yıldırım, "Fazlullah Moral, Mustafa Kemal'e tarih düşürüp tebrik ediyor", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/2 (2015), 85-86.

İKİNCİ BÖLÜM
KUTSAL-MODERN ARASINDA ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN ŞEHİR MEKÂNINA DÂİR NOTLARI

XIX. yüzyılda siyasal iktidarın şehirleri nesneleştirmesinin yollarından biri olarak görülen salnamelerde kutsallığı vurgulanan hanedanın mensupları[357] kutsal mekânların yapımı ve onarımı üzerinden hayırseverlik ve dindarlığın vurgulandığı kutsal ağlar oluşturmaktadırlar.[358] Kutsal mekânların temellük edilmesi ya da müşahhas hale getirilerek istifadeye sunulması diğer Osmanlı sultanları kadar II. Abdülhamid dönemi için de söz konusudur. 1886 yılında 'yaradılış efsanesi'ne önem veren Sultan'ın himayesinde hanedanın kurucusu Ertuğrul Gazi'nin türbesi yaptırılmış ve 'özgün Osmanlı aşireti' Karakeçililerin her sene göçebe kıyafetleri içinde Söğüt'e girip resmi geçit yapmasına izin verilmiştir.[359] Bu dönemde *mehd-i zuhur-ı saltanat* (saltanatın beşiği) şeklinde onurlandırılmasının sonucu olarak Bursa'da da türbelerin onarımı için masraftan kaçınılmamıştır. Sultan'ın cami, çeşme gibi hayır kurumlarının inşası ve tamiri için sarfettiği çabaların benzerlerini yatırlara, evliya türbelerine, ziyaretgâhlara göstermesi -tarikat ve şeyhleri desteklemesinden çok- halkın itibar ettiği yerleri îmar yoluyla siyasî meşruiyet ve nüfuz alanı kazanma ve halk Müslümanlığını destekleme

---

[357] 1885 Bursa Salnamesi'nde Osmanlı'nın kökeni Nuh'u da aşarak Adem ve Havva'ya kadar uzatılmaktadır. Selim Deringil, *Simgeden Millete*, 62.

[358] Kutsal mekânların ihya edilmesi 19. yüzyılla sınırlı değildir. Cihangir lakabıyla anılan III. Selim'in hükümranlığı döneminde devam eden Rus harbinin olumsuz tesirini zayıflatmak için Fatih Sultan Mehmed'in sefere çıkmadan önce namaz kıldığı Okçular Tekkesi'nin ve sürekliliği korunarak şehre kimlik kazandırılan Eyüp Sultan Camii'nin elden geçirilmesi, Medine'deki Malik b. Enes Türbesi'nin yenilenmesi, yeniçerilerin memnuniyeti için Hacı Bektaş Külliyesi'nin tamir edilmesi ve 1804 yılında Bursa'da Emir Sultan Camii'nin yeniden inşası buna örnek olarak gösterilebilir. Aynı sene İzmir'in Türkleştirilmesinde katkısı bulunan -Emir Sultan da denilen- Seyyid Mükerremüddin'in, bir sene sonra da Larende'de Hz. Mevlana'nın annesinin türbesi ve Karaman Mevlevîhânesi'nin restore edilmesi de bu meyanda sayılabilir. *Kutsal Mekânlar Kentsel Ağlar* (ed. S. Yalman – H. Uğurlu, (Istanbul: Koç University Research Centre for Anatolian Civilizations, 2019), 106-109, 113-117. Müellif 1805-1806 yıllarında Hırka-i Şerif için medhiye ve tuğranın bulunduğu bir levha hazırlanmasının görünen sebebinin şefaat olsa da bu girişimin Vehhâbîler'in kutsal toprakları işgal edip Cuma hutbelerinde Osmanlı sultanlarının adının anılmasını yasakladığı zamana denk gelişinin bir tesadüf olmadığı görüşündedir.

[359] Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 41-42. Sultan II. Abdülhamid tarafından Muallim Naci'nin başkanlığında Osmanlı'nın kuruluş devirlerinin yazımı için gönderilen askerî heyete katılanlardan biri de Ressam Ali Rıza Bey (ö. 1930) olup Söğüt, Bilecik, Eskişehir, Bursa, Yenişehir gibi şehirlerdeki Türk-İslâm eserlerini resmetmiştir. M. Uğur Derman, "Ali Rıza Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29.06. 2022)

siyaseti olarak yorumlanmaktadır.[360] Bursa'da bu siyaset -*Karîn-i Sânî*- Mabeyn Başkâtibi Hacı Ali Paşa ile sürdürülmüştür. Ali Paşa'nın gayretleriyle üzerine parmaklık yaptırılan Süleyman Çelebi'nin kabrine Şemsettin Efendi'nin araştırmaları sonucu bulduğu vefat tarihi yazdırılmıştır.[361] Paşa aynı ihtimamı İsmail Hakkı Bursevî, Molla Hüsrev, Molla Hayalî ve Hisar'da Yerkapı Mezarlığı'nda medfun Abdülkâdir Geylanî soyundan geldiği bilinen Cafer Efendi'nin kabrine de göstermiştir.[362]

Kutsal mekân fikrinin öne çıkmasının sebeplerden biri de İttihad-ı İslâmiye'yi tahkim eden diğer unsurlar yanında *Mekke, Medine, Kudüs başta olmak üzere İslâm beldelerinin İstanbulla olan irtibatlarının yeniden düzenlenmesi ve yeni bir İslâm dünyası düşüncesi ve kutsallık-mekân-şehir tasavvurunun inşa edilmesidir*.[363] Bu tasavvuru somutlaştıranlardan biri olarak Mabeyn Kâtibi Numan Kâmil 1898 yılında Cenevre'deki müsteşrikler kongresinde sunduğu tebliğde *Memâlik-i Mahrûse-i Osmaniye*'nin 'mehd-i beşer' olduğunu örneklerle açıklamıştır: Adem ve Nuh'un buluşma mekânı Cidde, Nuh'un indiği Ararat, İbrahim'in mekânı Urfa, Seylü'l-Arim'in baş gösterdiği Yemen, Musa ve İsa peygamberlerin mekânı Tur-ı Sina ve Filistin, Peygamberlerden sonra filozofların bilgiyi yaydığı *Asya-yı Suğra* denilen Mısır ve Zerdüşt'ün davetini duyurduğu Basra *acâib-i seb'a*nın bulunduğu Osmanlı topraklarındadır. İmparatorluğun her tarafının güçlü medeniyetlere kaynaklık ettiğinin delili yirmiyi aşkın bu beldedir. 'Muhyî-i a'zam' lakabıyla II. Abdülhamid Han, felaketler geçirmiş olsa da *ebed-müddet* olduğuna inanılan devleti ihya etmiştir.[364]

Şemsettin Efendi'nin 1910'lu yıllarda Bursa'nın meşâyihi ve tekkelerini anlattığı eserinde bu düşüncenin izlerini görmek mümkündür. Şöyle ki *devlet-i ebed-müddet Osmaniyye'nin* ilk merkezi Bursa'dır ve şehrin husûsiyeti evliyaların koruması altında

---

[360] İ. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm* I, 276.

[361] *Diyâr-ı Şemsî*, 150, 618. Şemsettin Efendi türbenin yakınında olan Yoğurtlu Baba/İlahizâde Tekkesi mütevellîsi ulemadan Şarlızâdelerin türbenin imarına dikkat etmediğini belirtmeden geçmez. Yenifikir Gazetesi'nde türbe hakkında yazdığını belirtmişse de gazetenin söz konusu sayısına ulaşılamamıştır.

[362] *Hâkisâr-ı Şemsî*, 57, 94, 174-175.

[363] İ. Kara, "Halife, Sultan, İmparator", 478-479.

[364] Numan Kâmil, "İslâmiyet ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Hakkında Doğru Bir Söz", İsmail Kara, Elif Ay (haz.), *Hilafet Risaleleri*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 1/355-365. Buna benzer bir tasavvur Ahmet Muhtar Paşa'nın hilafet metninde de görülür. 2/331-332. Şehirleri tazîm içerikli kullanılan sıfatlar için Muhammed Emin el-Mekkî'nin çalışmasına bakılabilir. 2/261-280.

olmasıdır[365]. Evliyaların başında ise bütün Bursa halkı ve etrafının intisap ederek feyiz bulduğu, 'âfakı tutan' kerametlerin sahibi[366] *metâf-ı kudsiyân birer âsitâne-i feyz-resân* Emir Sultan gelmektedir.[367] 1889 yılında Hayrullah Nedim Efendi'nin derlediği ile birlikte ona yakın menâkıb ve kendi şahitlikleri üzerinden Şemsettin Efendi, her eserine uğur sayarak Emir Sultan ile başlamaktadır. Şehri halifeleri ile kuşatan Emir Sultan'dan gazâ için izin almaya gelenlerden biri kendisine *kutbu'l-aktâb ve mefharu'l-ahbâb* olarak hitap etmektedir.[368] Kendisinin şehirde hâlen kutsallığının sürdüğü kabul edilen nişânelerinden bazıları Asâ suyu, Kara Mustafa Kaplıcası'ndaki ayak izi ve keşişlerle görüştüğü sırada Keşiş Dağı'na ismini veya hatırasını bıraktığına inanılan yollardır.[369] Şemsettin Efendi Emir Sultan kadar Bursa'nın fethine katılan Geyikli Baba, Ahi Evran, Abdal Musa, Abdal Murad, Karaca Ahmed, Kumral Abdal ve Doğlu Baba'nın şehrin Müslüman kimliği kazanmasındaki rollerini vurgulamaktadır.[370] Bursa'nın bu erenlerin katkılarıyla İslâm toprağı oluşu Konstantiniyye şehrini 'belde-i tayyibe' kılan Sultan II. Mehmet zamanında fetihte şehit olanların, bulundukları yerde defnettirilip sur içi ve civarının makam, meşhed ve ziyaretgâh haline getirilmesiyle tekrar edilmiş[371] böylece

---

[365] "Bursa burc-ı evliyâ demekle meşhûr-ı dünyâ bir şehr-i dil-güşâ ve bir câ-yı ferah-fezâdır. Devlet-i ebed-müddet-i Osmâniyye'nin ilk pâyitahtı olmakla beraber birçok evliyaullâhın mehd-ârâ-yı vücûd olduğu şeref-i maddî ve manevîyi hâiz bir şehirdir. Terceme-i hâlini yazacağım Bursa'nın medâr-ı iftihârı Cenâb-ı Emîr Buhârî kuddise sırruhu'l-Bârî Hazretleri de o zümre-i veliyyullâhtandır." *Yâdigâr-ı Şemsî*, 36.

[366] Kerametlerinden biri Peygamber'in tasdik etmesinden sonra elindeki kandille Bursa'ya gelmesi ve kandilin söndüğü yere yerleşmesidir. "Huzur-ı nebevîde *ve aleyke's-selâm yâ veledî* hitabına nâil olan Emir biraz zaman sonra taraf-ı zî-şeref-i cedd-i emcedlerinden bir işâret-i maneviyye üzerine Rûm diyârına azîmete memûr olmuş ve mahall-i maksûda vâsıl oluncaya kadar kendilerine rehber-i manevî olarak nûrânî bir kandil gidecekleri mahalleri irâe edermiş. Vaktâ ki Bursa'yı şeref-i kudûmlarıyla müşerref buyurmuşlar ve el-yevm bulundukları mahalde kandil-i mezkûr muntafî olmuş. *Yâdigâr-ı Şemsî*, 38.

[367] *Hâkisâr-ı Şemsî*, 21-22.

[368] Ayrıntı için bk. Özkan Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyasî Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri (*İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015).

[369] M. Cavid Baysun, *Emîr Sultan'ın Hayatı ve Şahsiyeti*, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1/1 (1949), 77-94.

[370] *Bu zevat bazı mutaassıpların zannı gibi hazır yiyici değil. Düvel-i Osmaniye'nin ilk teşekkülü zamanı ki alem-i İslâm herc ü merc içinde idi. Abbasiler mahvolmuş, diğer hükümat-ı İslâmiyye tavâif-i mülûk olarak birbirlerinin aleyhine düşmüş, Endülüs mahvolmakta. Velhâsıl İslâmiyet korkulu bir halde iken tedbirat-ı İlahiyye'ye mazhar, adaletperver Osman Gazi'nin kurduğu devleti takviye ve kuvve-i maneviyelerini tezyîd için civardan, daha uzaklardan ulema, meşayih, bahusus keramat-ı kevniyyeleri zahir evliya-i kiram peyderpey gelmekte ve alâ merâtibihim kendilerine hürmet edilmekte. Onlar da her vechile hükümete yardım ve harbe iştirak edenlerle bulunmuş. Diyâr-ı Şemsî*, 23. Bu cümlelerin 1930lu yıllarda yazıldığı göz önünde tutulduğunda Şemsettin Efendi'nin savunmacı üslûbu anlaşılır hale gelmektedir.

[371] Akt. İsmail Kara, *Biraz Yakın Tarih Biraz Uzak Hurafe* (İstanbul: Kitabevi, 1998), 29.

üzerinde yaşanılan toprağa kalıcılık ve süreklilik kazandırılmıştır. Tanpınar'ın söylediği gibi 'halkın semt semt kutluladığı bu yerleri daha sonra mimarî gelerek giydirmiştir'.[372]

Mekânın kutsallığı fikri Cihan Harbi yıllarında "vatan"la birlikte anılmaya devam etmektedir. Şemsettin Efendi 1916 yılında kaleme aldığı makalesinde mahfazası olması hasebiyle vatanı dinden daha kıymete değer bulmaktadır:

> *"Din nedir? Bir cevher giran kıymettir. Vatan nedir, onun mahfazasıdır. Mahfazası olmayan mücevher zâyî olur. Şu halde hürriyet hâsıl etmekten ise evet evvela vatanı muhafaza için ne lâzımsa yapalım, çalışalım…Vatan olmazsa din nasıl mevcûdiyetini muhafaza eder? Vatansız din milletsiz hükümete benzer. Dinsiz vatan da hükümetsiz halka müşâbihtir. Bunlar birbirine lâzım-melzum kabîlindendir. Düşünelim istilâya uğrayan ülkemizdeki camiler, medreseler, tekkeler ne oldu? Kimini yaktılar, yıktılar kimini ahır yaptılar değil mi? Şu halde dinin muhafazası için evvela vatanı tasallut-ı a'dâdan, müdâhale-i ağyardan muhafazaya çalışmalı. Bu çalışmak el birliğiyle olur, ittihad ve ittifakla olur. Hubbu'l vatan mine'l-imandır."*

Sonraki satırlara sûfî bakışını yansıtan Şemsettin Efendi harp yıllarının gerginliği ve ivediliği ile üzerinde yaşanan vatanı öncelemiş gözükmektedir: *Amma bu vatan vatan-ı aslî, âlem-i ervah imiş. Şöyle imiş, böyle imiş. Zararı yok. Kelâmullah'ın cevâmiu'l kelîm olduğu gibi kelâm-ı Nebî de öyledir. Bu sözün zâhirîsi de matlûbtur, bâtınîsi de.*[373] Neredeyse yirmi sene sonra 1933'de kaleme aldığı *Diyâr-ı Şemsî'*de Şeyh Efendi için *Hubbu'l vatan mine'l iman* hadîsi Bursa'nın yazılamamış tarihi için bir teşvik aracı olmuştur. "Bursa'ya Medhiye" şiirinde, yazdığı şehir tarihini Allah rızası ile meşrûlaştırmaktadır: "*Vatan hubb-i imandandır* buyurmuştur Resulullah/Onunçündür ki ben yazdım kitabı livechillah.[374]" Şeyh Efendi bununla sınırlı kalmayacak, XVIII. yüzyılda vefeyatnâme geleneğinin sürdürücüsü Beliğ Efendi'den naklettiği ikinci bir

---

[372] Ahmed Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), 181.

[373] Şemsettin Mısrî, "Din Vatan", neş. Mustafa Tatcı - Kamil Akarsu, *Yedi İklim*, 6/46 (1994), 60-61.

[374] *Diyâr-ı Şemsî*, 6, 890. Bu hadisin o devirde matbuatta nasıl yankılandığı konusu şimdilik irdelenememiştir. Kırk yıl arayla iki müellif aynı başlıklarla konuyu işlemişlerdir: "Hubbü'l-Vatan Mine'l-İman", Londra: Yeni Osmanlılar Cemiyeti - [Kayazâde] Reşad, 29 Haziran 1868, *Hürriyet* 1/1-2 ve Ahmed Şirani, İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 26 Eylül 1327, *Beyânülhak* 5/130, 2350-2351.

hadisle iddiasını güçlendirecektir. Şemsettin Efendi'den önce Gazzizâde Abdüllatif Efendi de *Destur ya Ricâlullâh* diyerek başladığı vefeyatnâmesinde dedesi Mustafa Nesib Efendi'den aynı hadîsi aktarmıştır: *eş-Şâmü Şâman. Şâmu'l Arap Dimeşk liennehû meşhedü'l enbiya ve'ş Şâmü'r Rum el-Bursa liennehû merâkidu'l evliya*. Rivayete göre şehir Nûh tufanında kuma garkolduktan sonra Bursa kalesini Âd kavmi yaptırmış, Hz. Süleyman geride kalan kumu Asaf b. Berhaya ile Kumla isimli beldeye develerle naklettirip şehri meydana çıkarmıştır. Hz. Süleyman'ın veziri 'Şunda bir şehir var bulunursa' demiş, 'Bulunursa'dan Bursa ismi galat olmuştur[375]. Tanrı cennete misal olmak üzere dünyada Bursa'yı yaratmıştır.[376]

Şemsettin Efendi 1933 yılında bu satırları kaleme alırken yüzlerce sayfa ile külliyatını oluşturduğu kutlu şehrin tekke, türbe, cami ve medreseleri harap olmaya bırakılmakta, mezarlıkların çoğu imha edilmektedir. İmparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde Şeyh Efendi kutsal olduğuna inanılan mekânların yerine ikâme edilen eserlere şahitlik etmektedir. Tekkelerin idman yurduna dönüştüğü, camilerin satıldığı, medresede sinema oynatıldığı, yerinden edilmiş mezar taşlarının açık hava müzesinde sergilendiği, türbelere kilit vurulduğu bir zamanda tamamlamaya çalıştığı şehir tarihinde tekkeleri, medreseleri, türbeleri, cami merkezli mahalleleri anlatmaya devam ederek bir direnç sergilemektedir.

Bu meyanda kutsal fikrinin dejenere oluşunun şehirciliğe yansıması ve esasen bunun Cumhuriyetle başlamadığı bu bölümde gösterilmek istenen meselelerden bir diğeridir. Bu nedenle Sultan Abdülaziz döneminden bu yana şehrin 'modern' bir yapıya kavuşması imkânının seçilen örnekler özelinde açığa çıkarılması ve bunun Şemsettin Efendi'nin şahitliğinde sergilenmesi amaçlanmıştır. Şemsettin Efendi şehir mekanını ele aldığı eserlerinde sırasıyla işlediği mezarlık, cami, medrese, türbelere *Diyâr-ı Şemsî*'de mektep, kütüphane, han, hamam, çeşme, otel, kaplıca vd. eklemiştir. Bölümü kurgulamak üzere bahsi geçen konuların incelendiği eserler tahlil edilirken Şemsettin Efendi'nin tasnifi değil şehrin değişen yüzünün kendisi tarafından nasıl yorumlandığı önem kazanmıştır. Meydan-ı Osmanî'nin ortaya çıkarılması, muhacirlerin yoğun göçü nedeniyle açılan

[375] Gazzîzâde Abdüllatif Efendi, *Hulâsâtü'l-Vefeyât* I (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım), haz. Ayşe Nur Sır Dündar (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015), 226-227.

[376] *Diyâr-ı Şemsî*, 856. *Velhâsıl Cenâb-ı Hakk'ın dünyada cennete şibih bir şehir olmak üzere yâd ettiği bir mevki-i dilârâ ve bir mahall-i ferahfezadır.*

mahalleler, modernleşmenin aynası caddeler ve Müze bu meyanda değişikliğe önayak olan şahıslar merkeze alınarak işlenmiştir.

Şemsettin Efendi şehrin inşasına katkıda bulunan bu şahısları önemle vurgulamaktadır. Atandıkları medreseleri tamir ettiren reisü'l-müderrisîn Rıza ve Tahtakıran Sadık Efendiler, ilk Belediye binasını yaptıran Şehbender Mustafa Ağa, mezarlıkları meydana çıkartan Kebapçı Şerif Ağa, Meclis-i Mebusan'a sunduğu raporlarda çöken köylerden bahseden, ayrıca Selimiye mahallesinin kurulmasında öncülük eden Rusçuklu Mustafa Efendi, şehrin bir nevî manevî mimarı denebilecek *Şemsü'l Mekâtib* kurucusu Moralı Mahmut Efendi ya da Kız Hayat Mektebi kurucusu Selanikli İsmail Hakkı Bey bunlardan bazılarıdır. Bu tarz bir insan çeşitliliği olması arzu edilmişse de şehir mekanına dâir Şemsettin Efendi'nin kayıtlarının ele alındığı bu bölüme hakkında yeterli malzeme bulunabilen, Bursa'nın modernleşmesinde köşe taşı olması itibarıyla birçok çalışmaya konu olan Vefik Paşa ile başlanması uygun görülmüştür. Vefik Paşa bünyesinde en eski Belediye binasından, Tophane sırtlarında sultan türbelerinin açığa çıkarıldığı Meydan-ı Osmanî'den, yeni açılan cadde ve mahallelerden ve dahi imhasına başlanan Deveciler Mezarlığı'ndan bahsedilmiştir. Vefik Paşa'dan sonra Mısrî Dergâhı ile olan alâkası ve şehirde yaptığı yoğun bayındırlık çalışmaları dolayısıyla Reşit Mümtaz Paşa bürokrasiden seçilen ikinci isim olmuştur. Onun döneminde kurulduğundan dolayı Müze, R. Mümtaz Paşa başlığı altında yer almaktadır. Yapım başlığı altında faaliyetleri anlatılan diğer şahıslar tesis ettiği mahalle, mescid, mektep ve Mabeyn'le kurduğu yakın ilişki ile öne çıkan Şeyh Sâbit Efendi ve şehirdeki ilk fabrikayı kurarak Ermenilerin tekelindeki koza yapımına katkıda bulunan Fabrikatör Osman Efendi'dir. İkinci bölümün ikinci kısmında mezarlık konusu şehrin mezarlıklarını müstakil bir eserle kayıt altına alan Şemsettin Efendi'den alınan ilhamla ayrı bir başlık oluşturmaktadır. Zira yukarıda kendisinin Cihan Harbi zamanında yapıldığını belirttiği *tasallut-ı a'dâ* ve *müdâhale-i ağyar* artık bir 'iç kolonizasyon' şeklinde devam etmektedir[377]. Bu kısımda Bursa mezarlıkları kısaca özetlenmiş, Şemsettin Efendi'nin öngördüğü şekilde, meydana getirilecek Açık Hava Müzesi konuya dâhil edilmiş, daha sonra Şeyh Efendi'nin şehre gelen müsteşriklere eşlik edişini içeren mezarlık mesâilerine ve şehrin nisbeten uzak bir

[377] Suavi Aydın, "Ekolojik Tahribat ve Kültürel Çöküş: Bir Şehir Yaratma Projesinin İflası Olarak Ankara", haz. Funda Şenol Cantek, *Cumhuriyet'in Ütopyası: Ankara* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2012), 57-59.

yerinde açılan Asrî Mezarlık'a değinilmiştir. En son alt başlık daha çok bir zihniyet değişikliğine işaret etmektedir. Alaylarla taşınan cenazeler artık Sanayi mızıkalarıyla kaldırılmakta, ailelerinin isteksizliğine ya da yasaklara maruz kalmaktadırlar.

Bütün bu meselelerin yapım-yıkım sarkacında ele alınmasında Can Ulusoy'un tezi etkili olmuştur. Kendisi 'Taşrada Kent ve Aydın: Bursa Örneği (1930-1950) başlıklı tezinde 1930'lu yıllarda yeni bir millî tarih ve millî kültür algısı inşa edilmeye çalışılan dönemi Cumhuriyet'in sembolik inşası açısından bir 'yapım', bununla birlikte çeşitli vakıf eserlerini bilhassa dergâhları metruk bırakması açısından 'yıkım' muvacehesinde işlemektedir. Bahsedilen süreç burada biraz daha geriye çekilerek XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşmenin meydan, mahalle, müze gibi unsurları yapım, buna paralel olarak devam eden mezarlık imhaları ise yıkım başlığı altında incelenmiştir. Bu kompozisyon şehrin kutsal ve modern arasında salınan müstereddit yüzünü açığa vurduğu kadar şehri kaleme alan Şemsettin Efendi'nin de tereddüdünü ortaya koymaktadır. Üçüncü bölümde yorumladığı şehir adetlerinde ve şehrin terakkîsi için getirdiği tekliflerde bu tereddüt daha belirgin hale gelmektedir.

A. YAPIM

Bu başlık modernleşmenin unsurları olan meydan, mahalle, müze etrafında şehrin yeniden yapılanmasını bir sûfî duyarlılığı ile ortaya çıkarmayı planlamaktadır. Eserlerini daha ziyade acil, pratik kaygılarla kaleme alan Şemsettin Efendi 1923 yılından itibaren şehrin mezarlıklarını *Karâr-ı Şemsî*'de, camilerini *Medâr-ı Şemsî'*de, medreselerini *Devvâr-ı Şemsî*'de, türbelerini ise *Hâkisâr-ı Şemsî*'de incelemiş ve adı geçen eserlerin tümünü *Diyâr-ı Şemsî* adlı şehir tarihinde yeni bir kurgu çerçevesinde özetlemiştir. Sultanlarla başladığı şehrin tarihinde onların türbelerini öncelemiş, daha sonra Bursa'da medfun olan meşhurların türbelerini tasnif etmiştir. *Bursa'nın Mahallatıyla Cevâmi-i* Şerife kısmında daha önce konumu, bânîsi, 1920'li yılların sonundaki evsafı, etrafındaki yapıları ayrıca Evkaf ve Kadı Sicillerinden aldığı bilgileri derleyip müstakil olarak ele aldığı iki yüz küsûr camiyi mahalleler bünyesine eklemiştir. Peşi sıra seksen küsûr medreseyi kadro durumları, dereceleri, son müderrisleri ve kapandıktan sonraki durumları ile ele almış, *Bursa'da Bulunan Medaris* başlığıyla özetlemiştir. 1930'lu yıllardaki hali ile metruk halde bırakılmış, ilga edilmiş, defne kapanmış, umuma açılmış

mezarlıkları ise olanları iki sayfada özetlemiştir. Adı geçen eserleri on sene içinde (1923-1933) kaleme almışsa da Şemsettin Efendi'nin şahitlikleri Vefik Paşa'nın müfettişlik dönemine geri uzanmaktadır. Şeyh Efendi'nin Bursa hakkında yazan müelliflerle karşılaştırıldığında bu on seneyi çok daha kapsamlı, ayrıntılı ve kendine özgü şekilde yazdığı görülmektedir[378]. Burada, eserler seçilen tematik konular merkezinde çapraz okunarak şehirdeki yeniden yapılanmayı ve önayak olanları öne çıkartmak için kullanılacaktır.

1. VEFİK PAŞA

a. Belediye Binası

Osmanlı şehirciliğinde sultanın şahsında tezahür eden gücün eserlerle açığa çıkarılması anlayışından giderek vazgeçilmiş, sivil bürokrasi genişleyip önem kazandıkça merkezî iktidarın şehirde görünümünün yerini kamu yapıları almıştır. 1841 yılında merkezi Bursa yapılan Hüdâvendigâr'da Dilaver Paşa vilayet teşkilatını kuracak, Belediye hizmetlerini tüm Anadolu şehirlerine yaygınlaştırmak amacıyla çıkarılan yönetmelikten bir sene sonra 1866 yılında Bursa'da Belediye teşkilatı kurulacaktır.[379] Bu teşkilata katkı sunanlardan biri de Belediye binası için devreye girecek olan Kütahyalı Şehbender Mustafa Ağa'dır (ö. 1884). Aynı zamanda Eminiyye Dergâhı şeyhi Bahâeddin Efendi'nin kayınpederi olan Mustafa Ağa, Sultan Abdülaziz'i (1861-1876) Bursa'ya geldiğinde konağında ağırlayan Tahir Ağa surre emini olup Paşalık payesi aldığında yerine geçmiş, konağının karşısına başkan sıfatıyla Belediye Binası'nın bir kısmını yaptırmıştır. Türkiye'nin en eski belediye binası olan bu yapı şehrin merkezinde XIV. yüzyılda inşa edilen Orhan Külliyesi'ndeki Orhan Camii'nin karşısında, muhtemelen külliyenin misafirhanesi ve zaviyenin olduğu boş arsa üzerinde, Hükümet Caddesi'nin kuzeyinde yer almaktadır.[380] Ahmed Vefik

[378] Bu yıllarda Bursa hakkında yazanlar, *Mihrap* Dergisi'nde Mehmed Şeref, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda Mehmed Ziya ve Amasyalı Hüseyin Hüsameddin, *Hayat Mecmuası*'nda Mimar Kemaleddin, Nureddin İbrahim, *Yeni Mecmua'*da Feyzi Lütfi ve Mehmet Talat'tır. 1931-1937 senesinde eser veren müellifler ise Osman Şevki, A. Cemal, Sedat Ataman, Turgut Koyunluoğlu ve Nazım Yücelt'tir.

[379] Nursal Kumaş, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat* (1876-1909) (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2020), 18-21.

[380] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 169. Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 33.

Paşa'nın (ö. 1891) müfettişliği döneminde[381] yapılan Hükümet Binası ile valiliği döneminde yapılan Belediye Binası'nı birbirine bağlayan Hükümet Caddesi, Tanzimat dönemi uygulamalarının hareket noktasının anlaşılması için iyi bir numûnedir. Şehrin klasik dokusunun reddedilmeden değişimi ancak mekân içine serpiştirilen ve yeni yönetim anlayışını benimseyen yapıların varlığı ile olmuştur. Bu uyum neticesinde şehrin ihyâsının mümkün olduğu gösterilmiştir.[382]

b. Meydan-ı Osmanî

XVI. yüzyıl ortalarına kadar hanedan mensuplarının çoğunun ebedî istiratgâh olarak tercih ettiği Bursa'ya yalnızca fetihten önce vefat eden Osman Gazi'nin ve İznik'te ölen Orhan Gazi'nin nâşı değil esarette ölen Bayezid Han'ın ve Edirne'de ölen Sultan II. Murad'ın nâşı da getirilmiştir. Zira hatırası belleklerden silinip bir süre sonra unutulmaması, ölülerin ataya dönüşebilmesi için varlığını imge olarak koruyabilmek ve bir ritüel oluşturmak gerekir.[383] Seçilen mekân da şüphesiz önem arzetmektedir. Topkapı Sarayı'nın Bizans Akropolisi üzerine inşa edilmesi ile Meydan-ı Osmanî'nin Bizans Eski Saray'ı üzerine konuşlandırılmasının arkasındaki düşünce birbirini çağrıştırmaktadır.[384] Ankara'da Augustus Tapınağı'nın Roma dönemindeki işlevi yok olsa da mimarînin değişen bir göstergesi olarak şehir dokusunun sürekliliğine katkısı Hacı Bayram Veli türbesiyle devam ettiği gibi eski Bizans Kilisesi'nin yerinde ihya edilen bu türbeler de şehrin kimliğinin 'zengin bileşenleri'ni ortaya çıkarmaktadır. Bu geçmişle yüzleşmek hem kendi tarihinin bilincine varmak hem de kırılma noktasında bir süreklilik sağlamaktır. [385]

---

[381] https://www.sayistay.gov.tr/tr/Upload/95906369/files/tarihce/Osmanli_Baskanlar.pdf. Vefik Paşa 29 Mayıs 1862-25 Şubat 1863 tarihleri arasında müfettişlik, 4 Şubat 1879-16 Ekim 1882 arasında ise Bursa valiliği yapmıştır. Albert Gabriel 1880'de yayınladığı *Album Historique de Brousse*'da 1855 depremine ve 'Çalışkan Vali' Vefik Paşa'nın rolüne değinmiştir. Gabriel, *Bir Türk Başkenti*, 4.

[382] Uslu, *Ahmed Vefik Paşa*, 86, 88.

[383] Sayın, *Ölüm Terbiyesi*, 10, 14.

[384] Camisini İstanbul yerine Edirne'de yaptıran ve Ayasofya'ya defnedilen II. Selim'den sonra padişah türbeleri yeni bir mekânsal boyut kazanmıştır. Payitahtın en görünen yerlerinde birikmeye başlayan bu türbeler hanedanın ritüelleri ve cülûs törenlerinde önemli bir yer tutar. Tahta yeni geçen padişahın Hz. Eyüp'ün türbesinde kılıç kuşanmasından sonra şehre girerek atalarının türbesini tek tek ziyaret etmesi cülûs töreninin en gösterişli unsurudur. Sultan Selim Camii'nden Ayasofya'ya uzanan güzergâh merasim yolu haline gelir. Akt. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 42-45.

[385] Suna Güven, "Ankara'nın Taşına Bak: Kentsel Bellek ve Süreklilik Üzerine", *Cumhuriyet'in Ütopyası: Ankara*, haz. Funda Şenol Cantek, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2012), 33.

1855 depreminden[386] sonra Sultan Abdülaziz'in Bursa'ya yaptığı gezi sayesinde var olan meydanın ortaya çıkması bu türden bir niyetin neticesi olmalıdır. Gezi sırasında Sultan Osman'ın sandukasına resmî günlerde ve bayramlarda kullanılmak üzere Sultan adına yapılan murassa bir nişan asılmıştır.[387] Gezinin ardından Ahmet Vefik Paşa Sağ Kol müfettişi olarak şehre gönderilmiş[388], harap hale gelen Osmanlı Devleti'nin ilk hükümdarlarının türbeleri Sultan'ın emri ile 1863 yılında onarılmış, türbelerin içinde bulunduğu alan genişletilerek etrafı çevrilmiş ve Meydan-ı Osmanî adıyla açılmıştır.[389] Osman ve Orhan Beylerin türbelerinin açığa çıkarılacağı dönemde Şemsettin Efendi'nin babası İsmail Nazif Efendi de burada görev almıştır.[390] Şemsettin Efendi'nin Meydan-ı Osmanî'yi 'yâr u ağyâre karşı tesviye edilecek' bir yer olarak nitelemesi muhalif duruşunu göstermesi açısından önem arzetmektedir.

Şeyh Efendi buradaki yapılara dâir notlarında 1930'lu yıllarda Vefik Paşa'nın yaptırdığı büyükçe havuzlu şadırvanın dışında kuzey yönünde, kulenin karşısında ufak bir şadırvan ve kapının her iki tarafında ufak çeşmeler bulunduğunu aktarmaktadır.[391] Belediye binasını yaptıran Şehbender Mustafa Ağa Orhan Gazi'nin karısı Nilüfer Hatun'un yaptırdığı Darphane Mescidi'ne minber ekleyerek camiye dönüştürmüş fakat hatipliği sürdürecek vakfı olmadığından bina mescit olarak kalmıştır. 'Her nereye tayin olunduysa inşa ve îmarına muvaffak olan' Ulucami imamı Rıza Efendi deprem nedeniyle hırpalanan meydanın batı tarafında müderris olarak atandığı Orhan Medresesi'ni 1887 yılında yeniden inşa ettirmiş, medreseye bitişik Molla Fenârî'ye nispet edilen mescidin ise 1894

[386] Tuzpazarı Mektebi hocası Şemsettin Efendi'nin büyük dedesi Sadi şeyhi Said Efendi'ye müntesip Şeyh Hacı Çelebi Gökmenzâde Rifat Efendi de (ö. 1868) bu depremi anlatan bir eser kaleme alır. Neslihan Özaydın, *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 13, 15, 67. Depremde Niyazî-i Mısrî Dergâhı da harap olacak İ..MTZ.(05) 17-635., Mısır valisinin kızkardeşi Nazlı Hanım tamir ettirmek için talepte bulunacaktır. BOA. A.}MKT.MHM. 89-79.

[387] On satırlık türbe kitabesini Mevlevi Zeki Dede ta'lik yazıyla yazmıştır. Doğan Yavaş, "Osman Gazi Türbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29. 06. 2022) "…son mısranın noktasız harfleri ebced hesabıyla cem edilirse türbenin ve şimdiki meydanın yapıldığı 1280/1863 tarihi zuhûra gelir." *Diyâr-ı Şemsî,* 15-16, 83.

[388] Yılmaz Akkılıç, "Beş Padişahın Bursa Gezileri", *Bursa Defteri* (2000), 4/37.

[389] Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29. 06. 2022)

[390] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 205.

[391] *Diyâr-ı Şemsî*, 818.

yılında inşasına aracılık etmiştir.[392] Meydan kapısının doğu tarafında olan Osmaniye Mektebi'nin yolun genişletilmesi sırasında kaldırılmasından sonra yerinde yalnızca bir kabir kalmıştır.[393] Kaldırılan yapılardan biri de evini Darü'l-hadis yapıp vefâtında oraya defnolunan Şeyhülislam İmam-ı Sultânî Mehmed Efendi'nin Osman Gazi Türbesi önüne tesadüf eden kabridir.[394] Meydanda bir de Ulucami civarından buraya nakledilen Kırk Kızlar lakaplı kabirler bulunmaktadır. Yıldırım Bayezid'in cariyesi olduğu söylenen bu kişiler Ulucami'nin kıble tarafından[395] kaldırılıp güneydoğu yönüne konulmuş daha sonra Sultan Osman Türbesi'nin doğusuna nakledilmiştir. Ona yakınının buraya taşınmasına Ulucami'nin kıble duvarında bulunan Hoca Kabûlî'nin kabrinin imha edilmesi sebep olmuştur.[396] Meydandaki önemli bir unsur da sancak kulesidir. Mühendis Batyano tarafından hazırlanan 1862 tarihli Meydan-ı Osmanî çevre düzenlemesi krokisinde yapılacağı belirtilen[397] kuleye bu döneme ait keşif defterlerinde rastlanmamaktadır. 1891/1892 tarihli Bursa Salnamesi'nde Osmancık Meydanı'nda şehrin ebniye-i âliyelerinden biri olarak sayılan kuleden kuzey yönünde olması dışında Şemsettin Efendi bahsetmemektedir.

c. Yeni Açılan Caddeler ve Mahalleler

1855 depreminin 'modern şehirciliğin yürütülebilmesi için gereken fiziksel ve idarî ortamı yaratması ve şehir yöneticilerinin bu bağlamda işini kolaylaştırması'[398] dışında

[392] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 33, 37, 118, 205-206.
[393] *Diyâr-ı Şemsî*, 640.
[394] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 205.
[395] Ulucami'nin doğusunda bulunan, Aslan olan ceddinin isminden dolayı Esediyye, cami musallasına yakınlığından dolayı da Musalla Medresesi denilen medrese yol çalışmaları dolayısıyla yıkılmış, medresenin içinde bulunan bânîsi Hacı İvaz'ın (ö. 1439) kabri kalmıştır. Prens Abbas Halim Paşa'nın valiliği döneminde etrafındaki ev ve hanlar yıkılarak daha doğusunda kalan bir yerde yeniden inşa edilmiştir. (129, 558.) Bir müddet İmam-Hatip Mektebi ve CHF merkezi olarak kullanılmış daha sonra Belediye tarafından istimlak edilip meydan haline getirilmiştir. 1930lu yıllarda sinemaya çevrildiğini Şemsettin Efendi haber verir. Hacı İvaz'ın kabri Ulucami'nin kıble tarafında hâlen bulunan tek kabirdir. Bu civarda kaldırılan yapılardan biri de Hundi Hatun Mektebi'dir. *Diyâr-ı Şemsî*, 408.
[396] *Diyâr-ı Şemsî*, 15, 154. "Kırk adet muhtereme-i bâkire imiş. Amma kimdir kimin nesidir, bizim afyoncu Bursalılardan bilen yok. Mükemmel mezarlar, muayyen şekilde beyaz mermerlerle yazısız taşlar var idi. Fakir çocuk idim bilirim. Bir gece hepsini birden gelin etmişler. Güya Yıldırım'ın cariyeleri imiş deniliyorsa da bir eserde görmedim." *Hâkisâr-ı Şemsî,* 209.
[397] Hakkı Acun'un bir fotoğrafa dayandırdığı bu tespit, sonraki kaynaklarda tekrarlanmış ve literatüre bu şekilde girmiştir. Ayrıntı için Hüseyin Gürsel Bilmiş, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 221-222.
[398] Raif Kaplanoğlu, "Bursa'nın Kentsel Gelişimi", *Bursa Defteri* (2008), 31-32/42.

XIX. yüzyılda Osmanlı'da yaşanan hareketlilik Bursa'ya da yansımış, iç ve dış ticarette yaşanan gelişmelere paralel olarak şehirde bir dönüşüm yaşanmıştır. Özellikle ipek ticaretinin akış merkezi olan Bursa, hammaddenin Fransa'ya gönderildiği Mudanya limanıyla bağlantı konusunda ilerleme katetmiş, nüfusun göçlerle artması şehirde doğal bir büyüme meydana getirmiştir. Ayrıca kaplıca sularının şifasının cazibesi insanların şehre ulaşmasını kolaylaştıracak yol yapım çalışmalarında hızlı bir gelişmeye sebep olmuştur.[399]

Tanzimat reformlarının İstanbul dışında uygulanmaya başlandığı ilk kent olmuş, özellikle kent merkezi ve çevresinde yeni yolların açılması, var olanların genişletilmesi ve düzenlenmesi Bursa'nın kentsel değişiminin önemli bir boyutunu oluşturmuştur.[400] Payitaht olan İstanbul'dan sonra imparatorluğun diğer semtlerinin de 'kiremit ferşiyle İstanbulvâri bir cadde haline' getirilmesi istenmekte, ızgara planlar şehirlere hâkim olmakta ve silueti minarelerle birlikte kışla kuleleri paylaşmaktadır. Siyasal iktidar kamusal alanda görünürlüğünü pekiştirerek çıkmaz sokakları açmakta, kapı eşiklerine kadar ölçüye bağlamaktadır. Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa'daki faaliyetleri de buna örneklik teşkil eder.[401] Vefik Paşa Bursa'da görevlendirilmeden önce Paris'te Osmanlı elçisi olarak bulunduğu sırada Baron Haussmann'ın yaptıklarını gözlemleme fırsatı bulmuş, Evkaf Nazırı olarak çalıştığı dönemde Süleymaniye Camii'nin restorasyonunda bulunmuştur. Bursa'nın modern anlayış ve eski ihtişamın birleşmesiyle ortaya çıkacak yeni bir şehir görüntüsü kazanması arzulanırken geleneği ve modernliği sentezleyebilecek bir reformcu olarak Ahmed Vefik Paşa seçilmiştir.

Şehrin yeniden inşasında Avrupalı mühendislerin askerî okullar müfredatına eklemiş oldukları şehircilik yöntemleri ve Suphi Bey'in çizdiği kadastro planı kullanılmış, Ahmed Vefik Paşa şehirdeki ilk modernleştirme çalışmalarına yollardan başlamıştır. Hüdavendigâr eyaleti ile çevredeki Kütahya, Eskişehir gibi büyük kentleri birbirine bağlayan yeni yollar açtırmış, Gemlik ve Mudanya yollarını genişletmiştir. Onun

[399] Özaydın, *1855 Depremi*, 201-202.
[400] Sevilay Kaygalak, *Kapitalizmin Taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 178.
[401] Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir: 19. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekânsal Değişimler Üzerine", *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* (2000), 10/142-144, 194.

zamanında Deveciler Mezarlığı'nın ortasından geçen Gemlik Caddesi (Yeni Yol) açılmış, Çekirge'yi merkeze bağlayan yol inşası tamamlanmıştır. Daha sonra kentin ana sokakları genişletilip düzleştirilmiş ve çıkmaz sokaklar kaldırılmıştır. Yeni bir kent merkezi inşası yerine yeni yol ağıyla merkeze ulaşımı kolaylaştıran, yeni anıtlarla eski anıtları bağdaştıran bir doku oluşturulmuştur. Ulucami'nin güneyinden geçen doğu-batı doğrultulu Saray Caddesi düzenlenerek ismi Hükümet Caddesi olarak değiştirilmiştir. Gemlik Caddesi yeni yönetim merkezi olan Hükümet Caddesi'ne, Hükümet Caddesi de Ulucami'ye ve Bizans Kalesi'ne bağlanmaktadır. Hükümet Caddesi'nin Setbaşı'ndaki ucundan başlayarak güneye Uludağ'ın eteklerine doğru ilerleyen ve Hünkâr Köşkü'ne ulaşan İpekçilik Caddesi de yine bu dönemde açılmıştır.[402] Şehrin eski merkezinin iktidar için bir sahne vazifesi görmüş olması aynı bölgede kurulan tiyatro metaforun somutlaştığını göstermektedir. Kışla ve Hükümet Konağı merkezde olup yeni açılan yollar, rıhtım ve tramvay yolunun kesiştiği yerdedir. Camileri birbirine bağlayan yollar artık hükümet konaklarına, istasyona ya da kışlaya çıkmaktadır.[403]

Ahmet Vefik Paşa ayrıca 1862'de yapılmış şehir haritasını esas alarak göçmenlere yeni mahalleler oluşturmuştur. Suphi Bey'in başkanlığında hazırlanan harita Paşa'nın uygulamaları sonucu mekânsal dönüşümün başlamasından önceki durumunu niteleyen çalışmalardan biridir.[404] İki sene içinde nüfus üçte bir oranında artmış, şehre 27.000 göçmen gelip yerleşmiştir.[405] Paşa'nın Bursa valiliğinden önce 1877-78'de imparatorluğun üçte birinin, çoğu Müslüman ve Türklerden oluşan yüzde yirmiden fazla nüfusunun kaybedildiği bunalımlı günlerin ardından hayatta kalanlar İstanbul, Girit, Suriye dışında[406] Bursa'ya da yerleştirilir. Bu dönemde muhacirler için kurulan mahalleler Molla Arap yolu üzerinde Vefikiyye ve Alacahırka civarında Tatar muhacirlerinin yerleştirildiği Paşa Mahallesi'dir. Ayrıca Paşa'nın valiliği sırasında Pınarbaşı Mezarlığı'nın yarısından fazlası Tatar muhacirlerine verilerek Mecidiye ve

[402] Bilmiş, *Bursa'da Mimarlık Ortamı*, 23. Beatrice Saint-Laurent, "Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa ve XIX.Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri,* ed. Paul Dumont (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 88.
[403] Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir", 147-152.
[404] Zeynep Dörtok Abacı (ed.), *Bursa'nın Zenginliği: Göçmenler* (Bursa: Osmangazi Belediyesi, 2008).
[405] Kazım Baykal, *2000 Yıllık Belediye* (Bursa: Üçkardeşler Matbaası, 1976), 19.
[406] Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 127-128.

Tefriciye Mahalleleri oluşturulmuş, mezarlığın üst tarafında bulunan Hızırlık ve Seyyid Nasır mahalleleri şenlendirilmiştir.[407]

Vefik Paşa'nın şehre getirdiği bir yenilik de yukarıda vurgulanan ızgara tipinde mahallelerdir. Cami etrafında zamanla büyüyen mahalle biçimi yerine, yola yakınlığı ve bağlantısı öncelenen ve bir bütün olarak tasarlanan mahalle tipleri ortaya çıkmıştır. Izgara tipi planlar daha çok, yangın ve deprem gibi felâketler sonucunda hasar alan mahalleler ile göçmenlerin yerleştirileceği mahallelerde ve bilhassa şehrin doğusunda bulunan ve genellikle Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde mahallelerin onarımı sırasında kullanılmıştır.[408] Setbaşı'nda Mehmed Karamanî ve Veled-i Harrat mahalleleri buna örnektir.[409] Vaktiyle Ermenilerin yaşadığı bu yerler XX. yüzyılın başında Müslüman mahallesidir[410].

d. Mezarlıklar[411]

[407] *Diyâr-ı Şemsî,* 490, 552, 648. Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 88. Şemsettin Efendi önce Medâr-ı Şemsî'de daha sonra *Diyâr-ı Şemsî*'de muhacirlerin gelişi, gayr-i müslim mahallelerin boşalması gibi nedenlerle şehrin topografyasının seneler içinde değişimini anlatır. "Yıldırım Bayezid devrinde Yıldırım Camii şehrin ortası kabul edilirken Çamlıca ve Aydede'ye kadar yerleşime açılmış, İstanbul ve Rumeli'nin fethi devam ettikçe buralara göç olduğundan dolayı Bursa'nın nüfusu altı bin haneye inmiş." Mısrî, *Medâr-ı Şemsî,* haz. Kara vd., 279. XIX. yüzyılda Rumeli'den gelen ters göçlerle nüfus artışa geçmiştir. Diyâr-ı Şemsî, 33-34. Kendisinden önce Naib Efendi (1905) *Mirat-ı Bursa*'da, Hacıbeyzâde (1920) *Bursa Sergisi Rehberi*'nde Bursa mahallelerini sayar. Şemsettin Efendi de 1930lu yıllarda Emir Sultan'ı önceleyerek cami merkezli sunduğu listede 179 adet mahalleyi nüfus kayıtlarını da aktararak sıralar. Daha sonra Halkevi'nde mahallelerin isimlerinin Türkçeleştirilmesi konusunda çalışacaktır. 1877-1905 arası Bursa sancağında kurulan yirmi dokuz göçmen mahallesi, göç ettikleri bölge ve iskân tarihleri için bk. İsmet Sarıbal, "*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Muhaceret, İskân ve Entegrasyon: Bursa Sancağı Örneği*" (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 112-113.

[408] Saint-Laurent, "Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", 85.

[409] *Diyâr-ı Şemsî,* 542. Mısrî, *Medâr-ı Şemsî,* haz. Kara vd., 152, 163.

[410] *Hâkisâr-ı Şemsî*,129. Mısrî, *Medâr-ı Şemsî,* haz. Kara vd., 255.

[411] Mezarlık tahribatları Osmanlı Devleti'nin yoğun bir şekilde karayolu, demiryolu, köprü gibi bayındırlık hizmetine yöneldiği Tanzimat sonrası döneme kadar geri götürülebilir. Bu süreçte tarihî üç büyük mezarlıktan Eyüp ve Karacaahmet varlığını bir şekilde sürdürürken Galata'nın etrafı yoğun bir şekilde yerleşim alanına dönüştürülür ve 1840-1920 yılları arasında Büyük Mezarlık yok edilir. Galata'ya Türk bir görünüş veren, Evliya Çelebi'nin ailesini ve birçok denizcinin hatırasını içinde barındıran Büyük Mezarlık'tan geriye kalan tek kabir Meyyitzâde türbesi olduğu sanılarak yıkılmaktan kurtulan Lohusa Kadın Türbesi'dir. Yüksek Kaldırım yokuşunda bir set duvarının üstünde tabakalar halinde üst üste istiflenen taşlar da bu süreçte yok olmuştur. Bu devirde Taksim'den Fındıklı sahiline kadar uzanan mezarlık bölgesinde yapılan ilk anıtsal bina Gümüşsuyu Askerî Hastahanesi'dir. 1847'de dört dönümlük bir arazi üzerinde yapımına başlanan hastahane için mezarlığın bir kısmı istimlak edilmiştir. Bu bölgede yapılan ikinci anıtsal bina ise 1870'lerde yapımına başlanan Alman Elçilik Sarayı'dır.

Doğu ve batı tarafında iki bekçi bulundurulduğu mahkeme sicillerinde geçen[412], zamanla Bursa'nın en büyük mezarlığı haline gelen Deveciler Mezarlığı, etrafındaki Abdal Mehmed ve Hasırpuş Dede'nin türbesi dolayısıyla mâmur haldedir. İbrahim Sarim Paşa'nın valiliği sırasında Cevizlik'e kadar getirdiği Gemlik Caddesi'nin 1864'de Vefik Paşa tarafından şehir merkezine ulaştırılması mezarlığın ikiye bölünmesine sebep olmuştur. Bu imhada yok edilen mimarî eserlerden biri Kayhan'a dönen sokağın başında bulunan ve içinde medrese de barındıran Köseler Camii'dir[413]. Vefik Paşa zamanında müdahale edilen tek mezarlık burası değildir. Namazgâh'tan Işıklar'a giden yolun sağ tarafında bulunan Yeniyer Mezarlığı Tatar göçmenlerini yerleştirmek amacıyla imha edilmiştir. Hâkeza Irgandı Köprüsü ile Yeşil Medresesi arasındaki sette yer alan Kurtoğlu Mezarlığı'na önce Ermeniler yerleştirilmiş bilâhare Yunanistan göçmenleri için konut yapılmıştır[414]. Paşa'nn müfettişliği sırasında fabrikanın atıkları geldiği için Ermenilerle tartışma yaratan bu mezarlık 1930'lu yıllara kadar varlığını korumuştur.[415] Eski Garaj'ın yanındaki Yeniyer (Mer'a) mezarlığı ise Kırım göçmenlerine yerleşim yeri açmak için yok edilmiştir.[416],

Yalnızca büyük kabristanlar değil yol üzerinde müstakil bazı kabirler de açılan yolların gadrine uğramıştır. Kutsal bellenen şehir artık türbeler ya da kabirlerle değil 'onlara rağmen' büyümektedir.[417] Meydan-ı Osmanî kısmında bahsi geçen Kırk Kızlar'dan başka Vefik Paşa'yı uğraştıran kabirlerden biri de Ulucami'nin kıble duvarındaki Yürüyen Dede türbesidir. Bu ismi almasının sebebi Pınarbaşı'nda defnolunduğu halde Ulucami'ye defaatle geri döndüğünün rivayet edilmesidir. Vefik Paşa'nın kaldıramadığı tarihsiz olan taşın üzerinde Mustafa yazmaktadır.[418] Paşa'ya rüyasında göründüğü söylentilerine karşı Şemsettin Efendi ihtiyatlı davranmaktadır: *Belki de öyledir veyahut efkâr-ı umumiyede Yürüyen Dede'ye bir itikat vardır. Halkın îtikad-ı maneviyesine halel*

Semavi Eyice, "Mezarlıklar ve Hazireler", *İslâm Dünyası'nda Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri,* ed. Jean-Louis Bacque-Grammont vd. (Ankara: TTK, 1996), 129.

412 Saint-Laurent, "Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", 86-88. 1899 tarihli Hüdâvendigâr Salnamesi'nde verilen planın detayında yol görünmektedir.

413 Mısrî, *Medâr-ı Şemsî,* haz. Kara vd., 142.

414 Bedri Mermutlu - Hasan Basri Öcalan, *Tarihi Bursa Mezar Taşları-Bursa Hazireleri* (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2011), 1/16.

415 *Diyâr-ı Şemsî*, 550.

416 Mermutlu – Öcalan, *Bursa Hazireleri* I, 16.

417 Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir", 156.

418 *Diyâr-ı Şemsî*, 154.d, *Karâr-ı Şemsî*, 593

gelmesin diye Paşa böyle bir siyaset kullanmıştır. Çünkü böyle zatların hâlâ dünyaya irtibatı olsa idi Deveciler Mezarlığı'nda binlerle mazanneden zatlar var idi. Elbette biri Belediye veya Evkaf müdürlerinin rüyasına girer idi.[419] Son Osmanlı vak'anüvisi Abdurrahman Şeref de olayı bir mizansenle süslemektedir: "Bursa caddelerini tevsî eylediği esnada Yürüyen Dede isminde bir türbenin hedmiyle sokağa ilavesi lâzım gelmiş, Ahmet Vefik Paşa ulema ve eşraftan bazılarıyla beraber türbenin başına gidip 'Yürü Ya Dede!' diye üç kere nida ettikten sonra 'Dede Hazretleri elbette yürümüş gitmiştir. Ayakaltında kalmayacak ya!' diyerek türbenin hedmini emretmiş."[420] Şemsettin Efendi'nin Cuma salâsı vaktinde kayyımların yürüyemeyen çocukları önünde salladığını 'takanası da meşhur'[421] şeklinde tavsif ederek aktardığı Yürüyen Dede'nin 1892 yılına kadar mevcut olduğu, bir gazete yazısından anlaşılmaktadır.[422]

'Fukaraya para yetiştiremediğinden müteessiren' vefat eden defterdar Münir Bey'e (Münir Paşa'yı kastetmektedir) kıyasla sadrazama "Para yoktur, para yoktur, para yoktur" diyen Ahmet Vefik Paşa'nın cesareti[423] şehrin tanzimindeki kararlarına da yansımış gözükmektedir. *Baldırı çıplakların dirliğini kesen*[424] *ve ...bastonla kovalayan* Paşa'nın görevden azledilmesinin asıl sebebi başka yerlere yerleştirilebilecek iken kabristanları muhacirlerin iskânına açması ve buralara hastahane, kahvehane ve gazino yaptırmasıdır.[425] Paşa, muhacir iskânına elverişli mirî araziler ile Yıldırım Bayezid Camii

[419] *Hâkisâr-ı Şemsî,* 209, 246. Mısrî, *Medâr-ı Şemsî,* haz. Kara vd., 27.
[420] Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri,* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1339/1921), 230. Kontrol.
[421] Takanot ve Gezurot, hahamların zamanın gereksinimlerine göre eğitim, sosyal ve dinî alanlarda koydukları kanunlardır.
[422] Bursa Gazetesi (4 Zilhicce 1310/19 Haziran 1892), 3. Ulucami yakınlarında, Yürüyen Dede kabrinin karşısındaki mağazasında Saatçi Rolin, "fiyat-ı maktû" uygulandığından övgüyle söz etmektedir. *O cadde vaktiyle pek dar imiş. Hatta 1278 Şevval'inde Abdülaziz Han'ın Bursa'ya geldiğinde arabası oradan geçer mi geçmez mi diye ölçmüşler, üç dört parmak kadar dar gelmiş. Karşı tarafta bir eskici dükkânı var imiş. Onu beş yüz kuruşa istimlâk etmişler de ...el-yevm duvarda bellidir. İtimar-ı Şemsî,* 27-28. 1930lu yıllarda dikili olan defnesini kurutmak üzere kireç dökmelerine rağmen daha da canlandığını Şemsettin Efendi haber vermektedir.
[423] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara vd., 170.
[424] Şemsettin Efendi de 'Vefik Paşa bu baldırı çıplakları men için çok çalıştı. Şehre gelenlerin dirliklerini kestirdi.' diyerek konuya değinmektedir. *Diyâr-ı Şemsî,* 849. Ahmet Vefik Paşa'nın efelerin dizlerini makasla kestirmesi. Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 64, dn 83.
[425] Eyice, "Mezarlıklar ve Hazireler", 1/130.

civarında bulunan yüz elli hane muhacir iskân edilebilecek durumdaki harap mahalleyi görmezden gelerek şehrin içindeki mezarları yıktırmıştır.[426]

2. ŞEYH SÂBİT EFENDİ

Bursa'da *kaht-ı rical* yaşandığı zamanlarda Moralı Dergâhı şeyhi Mustafa Lütfi Efendi'nin halifeleri olması nedeniyle pirdaş olan Şeyh Sâbit ve Şemsettin Efendi Muharrem cemiyetlerini ısrarla devam ettirmektedirler. Bir Muharrem günü Şemsettin Efendi'ye 'Emin oldum ki o gün rûhâniyet-i İmam Hüseyin dergâhta mevcud idi" diyen Halil Paşa (1897-1898), Şeyh Sâbit ile tertip ettikleri bir aşûre gününde 'Meşayihin abrûyusunuz, sizin olmadığınız mecliste bir zevk olmuyor." şeklinde iltifatta bulunmuştur.[427]

Şemsettin Efendi'nin deyimiyle *ümmî ise de umur-ı dünyeviye ve siyasîyeye vâkıf* olan Sabit Efendi (ö. 1911)[428] ile harap olan dergâhlarının durumunu beyan etmek üzere 1892 sonbaharında İstanbul'a gittiklerinde[429] Şemsettin Efendi yirmi beş yaşında posta henüz oturmuştur. Yetmiş beş yaşlarında olan Sâbit Efendi ise 1863'deki Setbaşı yangınında yanan, bilâhare 1877 yılında açılan cadde dolayısıyla bir kısmı yola gidip metruk hale

---

[426] Sarıbal, *Muhaceret, İskân, Entegrasyon*, 106. Hüdâvendigâr Valisi Ahmed Vefik Paşa aleyhindeki isnadat ile cevaplarını hâvî varaka. Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, [Y. EE..] 10/4, 11 Muharrem 1300 [22 Kasım 1882].

[427] "… Hâşâ gurur değil fakat tahdis-i nimet için söylüyorum ki esbak Vali Halil Paşa'nın ihzârında meşâyihten beş on kişi idik. Maarif Müdürlüğü'nde bulunan Hacı Veli Efendi bizi valiye güya tarif etmek istedi 'Efendim' dedi, 'Şemsettin Efendi dâîniz güzel ilahiler biliyor; şöyledir, böyledir.' Vali 'Evet evet bilirim, gördüm, iftihar ederiz. Biz degil Bursalı iftihar etsin ki böyle bir şeyhleri var.' Dedi. Taltif etti ama hâzirun üzerinde nasıl bir tesir yaptı bilmem." *Dildâr-ı Şemsî,* 179.

[428] *Nev-i şahsına münhasır* Şeyh Efendi "…umûr-ı dünyeviyyede istihsâl-i matlabın yolunu bilir ve her yere mürâcaatın usûlünü bulur, anlar. Mâbeyn'e gider, vükelâya çatar. Bâhusus Bursa'ya gelecek valilerin teveccühünü kazanır. Her işe girer çıkar…Yürüyüşü levendâne, revişi rindâne, görenlerin mutlak nazar-ı dikkatini celbederdi. Bununla beraber muhibb-i Ehl-i Beyt-i risalet olup Muharrem'de mersiyyeler okutur, aşûre pişirerek hava müsait olursa Teferrüc'e ve Ramazan Baba civarındaki vâsi sahraya davet ederek münâdi vasıtasıyla ilan ettirir, fukaraperver, ehlullah bendesine hürmet eder idi. Sinni yetmişe karîb olduğu halde kuvvetini zâyi etmeyerek vefatına yakın zamana kadar bulunduğu mahallere yayan giderdi. Gençliği hengâmında nâmını herkese tanıtmış, bazen pek latîf nükteler sarfeder, latîfeler ederdi. Bir işe mübâşeretinde 'Bu akşam istihâre ettim, şöyle zuhûrat oldu' diyerek başlardı." *Yâdigâr-ı Şemsî*, 402-403.

[429] "…tekâyâ hakkında merhum Sultan Abdülhamid'in hüsn-i nazarı olduğu cihetle bizimkini de imar etmek ve kendi yaptırdığı camilerin resimlerini takdim eylemek üzere Fakir'i tercüman gibi yanında götürmesini teklif etti. Gerçi meşrebime muhalifti; Bab-ı Hâlık var iken mahlûktan bir şey talep etmek istemezdim lâkin çok icbar etti. Bazı zevat da 'Bu âlem, âlem-i esbabtır belki muvaffak olursunuz" diye teşvik ettiler." *Dildâr-ı Şemsî, 35.*

gelen Seyyid Baba Dergâhı'nın meşihatinde görevlidir. Dedesi Seyyid Mehmed Baba'nın evini vakfederek kurduğu dergâhı torunu Sâbit Efendi yenilemek istese de muvaffak olamamıştır.[430] Meramlarını arzeden şeyh efendileri yukarıda bahsi geçen *Karîn-i Sânî* Hacı Ali Paşa o sene Diyârbakır'da kırk kadar caminin yaptırıldığını söyleyerek geri çevirmiştir. Gazetede Mısrî Dergâhı'nın îmar edileceğine dâir haber çıksa da Sâbit Efendi'nin gösterdiği fotoğraflar işe yaramamış, müspet cevap alınamamıştır.[431]

Sabit Efendi'nin bir faaliyeti de şehre gelen muhacirlere yardım etmektir. Bu manada faaliyetlerini gösteren ilk belge 1890 tarihlidir. Umurbey Mahallesi'nde bulunan Kayalık mevkiindeki arazisini Batum muhacirlerine bağışlamış ve bir nişanla taltif edilmiştir[432]. Bursa'ya gelen Almanya elçisine verdiği ziyafetler dolayısıyla aldığı nişanlar ise Bursa gazetelerinde ilan edilmiştir.[433] Sâbit Efendi'nin kendi dergâhı yakınlarında bağışladığı diğer mahalleye de iki yüz muhacir iskân edilmiş ve Şeyh Sâbit Mahallesi ismi verilmiştir.[434] Ramazan Baba Dergâhı'nı ihya edene değin bu mahallede yaptırdığı mescitte bir müddet Mısrî âyini düzenlemeye devam etmiştir.[435] Şeyh Efendi yaptırdığı mescit için ünlü hattatlara levhalar yazdırmış, camiye bitişik yaptırdığı ibtidâî mektebe maaşını karşılamak üzere yeni usûlü bilen Cemil Efendi isminde bir hoca getirmiş böylece şehir merkezinden uzakta bulunan çocuklara eğitim imkânı sağlamıştır.[436] Mahalle mescidi ve mektebine ilaveten "Yeni Su" adı verilen kaynaktan su getirterek iki

[430] *Diyâr-ı Şemsî,* 166.
[431] *Dildâr-ı Şemsî,* 41-42.
[432] Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye Defterleri*, İ..DH../no: 1203 gömlek: 94181
[433] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 402. Bursa Gazetesi (5 Ca 1308/16 Ocak 1891), 8. Akt. Mürvet Yaman, *19. Yüzyıl Sonunda (1890-1893) Bursa Sosyal Hayatının Basındaki Yansıması: Bursa Gazetesi Örneği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005).
[434] Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubî Kalemi* DH.MKT no:1806 gömlek: 50. Bu mahalle daha sonra Vefikiye ve Mollaarap mahalleleri ile birleştirilerek Mollaarap ismini alacaktır. Salih Çift, "Bursa'da Bir Mısrî Dergâhı ve Son Postnişîni: Seyyid Baba Tekkesi ve Şeyh Sâbit Efendi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/ 2 (2004), 209.
[435] Diyâr-ı Şemsî, 518. Yapılan binalar sağlam olmaması nedeniyle yirmi sene içinde harap vaziyete gelmiştir. *Yâdigâr-ı Şemsî,* 402.
[436] Akt. Çift, "Şeyh Sâbit Efendi", 109. *Bursa Gazetesi* (28 B 1310/15 Şubat 1893), 109. Arşiv belgesinde (DH.MKT. 1821 – 105) bahsi geçen cami Şemsettin Efendi'nin verdiği bilgilere göre Şeyh SâbitMahalle Mescidi olmalıdır.

de çeşme yaptırmıştır.[437] Gayretleri yankı bulan Şeyh Efendi 1892 senesinin ilk aylarında tekrar ödüllendirilmiştir.[438]

Sâbit Efendi'nin ihyasına öncülük ettiği binalardan biri depremde zarar gören Karaçelebizâde Camii'dir.[439] Eşrefî meşâyihine tevcih edilen Eyüp Efendi ve Yakup Efendi Dergâhı etrafına yerleşen meşayih ailelerinden oluşan Eşrefiler Mahallesi'ndeki Eşrefiler Mescidi de Sâbit Efendi'nin elinden geçmiştir. İpekçilik Okulu, eski adıyla Tohum Mektebi'nin doğusunda yangın ve yapılan yeni yol nedeniyle harap olan Eşrefiler Mescidi'nin[440] yapımı bölgedeki Ermeniler yüzünden uzun zaman ertelenmiştir. Şeyh Efendi Seyyid Baba Dergâhı'nın yakınlarındaki mescidi de tamir ettirmek istemiş fakat ne dergâh ne mescid ihya edilememiştir[441]. Dergâh'a yakın olan yerlerden biri de Hamidiyye Orta Mektebi'dir. Karaağaç mahallesinde Ermenilerin açmaya teşebbüs ettiği mektebi Şeyh Sâbit Efendi'nin Mabeyn'e bildirmesi üzerine Ermenilerin ellerinden alınan mektep önce Muallim Mektebi, ibtidâî mektep sonra da Rüştiye'ye çevrilmiştir.[442]

Sâbit Efendi'nin kurduğu bir diğer mahalle Pir Emir civarındadır. 1892 senesinde Sultan II. Abdülhamid'e nispetle Hamidiye adı verilen mahalle muhtemelen padişahın hal'inden sonra kurucusunun adıyla "Şeyh Sâbit Mahallesi" olarak anılmıştır.[443] Meydana getirilen bu mahallenin imamet, hitabet ve meşihat cihetleri Şeyh Efendi'nin uhdesine verilmiştir. Mahallede tamir ettirdiği caminin 1897 senesine denk gelen resmî açılışında ilk hutbeyi Şemsettin Efendi okumuştur.[444] Sâbit Efendi'nin bu arada ihya ettiği diğer bir yapı harap ve boşta bulunan Ramazan Baba Dergâhı'dır. Kendisi inşasını üstleneceğine söz vererek meşihati üzerine aldırmış, tevhidhane ve bazı bölmeler eklettirerek 1897 senesinde âyin

[437] Sarıbal, *Muhaceret, İskân, Entegrasyon*, 139.
[438] Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubî Kalemi* DH.MKT no:1901 gömlek: 67. 1892'nin Ocak ayında dördüncü rütbeden Mecidi nişanı İ..DH.. / 1260 – 9890, Şubat ayında Osmani nişanı DH.MKT. / 1923-10.verilir.
[439] Akt. Çift, "Şeyh Sâbit Efendi", 211. Bursa gazetesi sy. 86 (14 Safer 1310/7 Eylül 1892).
[440] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 52. 1930lu yıllarda minaresi ve boş arsa içindeki birkaç kabir mevcut haldedir. *Hâkisâr-ı Şemsî*,146.
[441] *Diyâr-ı Şemsî*, 480.
[442] *Diyâr-ı Şemsî*, 631.
[443] Akt. Çift, "Şeyh Sâbit Efendi", 209. *Bursa Gazetesi* (21 Ramazan 1309/19 Nisan 1892). 1940'lı yıllarda ismi tekrar değiştirilerek "Akçağlayan Mahallesi" olur.
[444] Yâdigâr-ı Şemsî, 286; Medâr-ı Şemsî, 67. Sâbit Efendi'nin vefatı yani 1911'den sonra caminin çatısı yıkılacaktır. *Diyâr-ı Şemsî*, 491. Pîr Emîr Mescidi'ne yapılan bir vakıf da 26.3.1315/1897'de Şerif Mehmed Efendi b. Şeyh Sâbit ve Fahriye b. Abdullah tarafından bağışlanmıştır (Bayrak, *Vakfiyelere Göre XIX. Yüzyıl Bursa* Vakıfları, 28).

icrasına başlamıştır.[445] Hilmi Dedebaba da binaya düşürdüğü tarihte Sâbit Efendi'nin adını anmaktadır.[446]

3. FABRİKATÖR OSMAN EFENDİ

İmparatorluk sınırları içinde genel olarak karşılaşılan bütçe sorunları nedeniyle bazı memurlar veya ileri gelenler inşaat masraflarının karşılanması konusunda idareye nakdî yardımda bulunmaktadırlar. II. Abdülhamid döneminin yapım-onarım işlerinin bu şekilde yapılan yardımların da katkısıyla yürütülmeye çalışıldığı bilinmektedir. Devlet bu yardımlara karşılık, hem bu tür bağışları toplumsal tabanda özendirmek hem de bağışçıları onurlandırmak için otoritenin simgesel gücü anlamına gelen nişan ve rütbeler dağıtmaktadır.[447] Bursa Kozahan'da *Ermeni ve Rum tüccarlarla* yarışacak hale gelmesi dolayısıyla Şemsettin Efendi'nin 'İslâmlık ve Türklük namına ben iftihar ederdim' dediği, fukarayı ve hayır işlerini gözeten Burdurîzâde Osman Fevzi Efendi de (ö. 1920) de yaptığı hizmetlerden dolayı bu taltiflere layık görülmüştür.

Nuh Ağa'ya[448] mensup olan Osman Efendi[449] Ağa'nın vefatından sonra yerine geçerek Ulucami'nin karşısındaki konağına yerleşmiş[450], Dağıstanlı Hacı Abdullah ile birlikte fabrika açmıştır.[451] 1875 yılında Şeyh Emin Efendi ile birlikte Belediye Meclisi'nde vazifeli bulunan Osman Efendi[452] depremde yıkılıp etrafında Müslüman kalmadığı için harabeye dönen Mollaarap Camii'ni 1888 yılında yaptırmıştır. Sonraları bu muhit giderek şenlenmiş, Tatar muhacirleri yerleşmiştir.[453] Ayrıca caminin doğusundaki Mollaarap İbtidâî Mektebi'ni yeniletmiş, mektep için bir fırın, bir kahvehane ve iki dükkân

[445] Burası yapılana değin kendi kurduğu mahalle mescidinde âyin icrasına devam etmiştir. *Yâdigâr-ı Şemsî,* 402.
[446] *Mehmed Ali Hilmi Dedebaba Divanı*, haz. Gülbeyaz Karakuş (İstanbul: Revak Yayınları, 2012), 459.
[447] Bilmiş, *Bursa'da Mimarlık Ortamı*, 209.
[448] Nuh Ağa'nın yeğeni Said Ağa ile Şemsettin Efendi'nin halası Rabia Hanım evlidir. *Gülzâr-ı Mısrî,* 208.
[449] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 95, 175. "Sanayide Beş Nesil", *BPlas*, 7/26 (2015), 3-4.
[450] Osman Efendi'nin Temennâ mahallesinde bulunan evinin bahçesinde Seyyidler Dergâhı'nın bânîsinin türbesi ve diğer bazı kabirler ilhak edilmiştir. *Karâr-ı Şemsî,* 667. *Hâkisâr-ı Şemsî,*146.
[451] Dörtok, 72.
[452] Coşkun Subaşı, *Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamelerine Göre Bursa Sancağı İdaresinde Bulunan Kurum, Çalışanlar ve Demografik (Nüfus) Yapı* (1287-1295) (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 78, 158. 1292 ve 1301 yılında Bursa Belediyesi başkanı olur. Yücel Öztürk, Bursa Belediyesi, 1302/1884-1885), 482.
[453] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî,* haz. Kara vd., 150, 116.

vakfetmiştir.[454] Duaçınarı bölgesinde 1904 yılında kurulan Şükraniye mahallesinde[455] bir cami daha yaptırmış fakat vakıflarını tescil etmediğinden cami mahallelinin alâkasıyla ayakta kalabilmiştir.[456] Kayhan Camii'ni de tamir ettirme teşebbüsünde bulunmuş fakat gerçekleştirememiş, Evkaf tarafından Belediye'ye havale edilmiştir.[457] Hayır işlerinin devamı olarak Memleket Hastahanesi'nin bir kısmında da emeği geçmiştir.[458]

4. REŞİT MÜMTAZ PAŞA

Reşit Mümtaz Paşa (ö. 1928, Nice) hizmetinden ötürü Şemsettin Efendi'nin takdirini kazanmış Bursa valileri (1903-1906) arasındadır. 'Bir şeye teşebbüs etti mi tecellisi hazır idi' şeklinde sûfî lisanınca övdüğü[459] Paşa'nın döneminde Hükümet Caddesi'nin kuzeyinde, doğu-batı doğrultusunda konumlanan Cumhuriyet Caddesi'nin üç ayda (Hamidiye ve Meşrutiyet'ten sonra bu adı almıştır)[460], Maksem hariç İstiklal Caddesi'nin ise iki ayda açılmış olması[461] karşısında Şemsettin Efendi hayretini gizleyememektedir: *Gerçi ibtidâda itiraz eden çok olur ama sonra dua eden edene. Vâkıa menfaat-ı amme de bazı zarar-ı has da olur ama ona da mesağ vardır. Bakınız şu muvaffakiyete; bir kilometreden ziyade şimdiki Cumhuriyet Caddesi yirmi altı kuruş masrafla açılırsa düşünmeli! Ne yaptı? Caddeye tesadüf eden evlerden, dükkanlardan şerefiye aldı, o paranın bir kısmını istimlaka, bir kısmını yolun küşâdı masrafına sarf etti.* [462] Şeyh Efendi

[454] Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, 202.

[455] Duaçınarı bölgesinde iskân edilen Muhacirlerin oluşturduğu mahalleye Şükraniye isminin verilmesi uygun görülmüştür. Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Mektubî Kalemi* DH MKT no: 935 Gömlek no: 53. Arşiv belgesine göre mahalleyi kuran Bosnalı muhacirler olmalıdır. Sarıbal, *Muhaceret, İskân, Entegrasyon*, 2015, 102.

[456] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 150, 116.

[457] Gazetede gayretlerinden dolayı Evkaf Müdürü Cemali Bey'e teşekkür edilmektedir. Ertuğrul (14 Nisan 1326/27 Nisan 1910), 4. Karâr-*ı Şemsî*, 623, Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 175.

[458] Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 107.

[459] Şemsettin Efendi selefi olan Münir Paşa hakkında aynı hisleri bezlemez. Şiirleri Nilüfer Dergisi'nde yayınlanan Münir Paşa'nın (ö. 1897) Dahiliye Nezareti'nden Hüdâvendigâr valiliğine tenezzülen atandığı ve kendisinin bu duruma gücendiği 'Bursa'da memuriyeti kendine mâl etmez' diyen halkın dilinde dolanmaktadır. İstanbul Saraçhane'de yaptırdığı köşke Şeddad misali giremeyen Paşa'nın bu tavrını Şemsettin Efendi geliştirmek için emekliliğini Belediye Başkanı olarak köyünde geçirmeye karar veren devrin Fransa cumhurbaşkanı Emile Loubet ile karşılaştırır: *Fa'tebirû yâ üli'l-elbâb ve'l-ebsâr ve'l-vicdân! Diyâr-ı Şemsî,* 181, Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 163.

[460] Bilmiş, *Bursa'da Mimarlık Ortamı,* 24. Kaynaklarda Cumhuriyet Caddesi'nden Maksem yönüne doğru Erkek Lisesi'ne kadar olan yol ıslah edildiği (Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, 144) ve Altıparmak Caddesi'nin açıldığı bilgisi de yer alır.

[461] Ertuğrul 740. 27 Şubat 1321

[462] *Dildâr-ı Şemsî,* 122-123. *Yâdigâr-ı Şemsî*, 55.

caddelerin açılışı sırasında meydana gelen yıkımları kaydetmiştir. Cumhuriyet Caddesi açıldığı sırada Tahıl ve Pirinç Hanı'nın bir kısmı yıkılmış[463], Mecidiye-İstiklal caddesinin son açılışında suyu Mısrî Tekkesi'nden giden Ulucami'nin batı tarafındaki İvaz Paşa Çeşmesi çukurda kalmış ve ihtiyaç görülmeyerek kaldırılmıştır[464]. Ayrıca önceleri çıkmaz sokak arasında olan Arap Mehmet Camii caddenin üzerinde kalmış, Pirinç Hanı'nın karşısında bulunan Tavukpazarı mevkiindeki İvaz Paşa Camii'nin cümle kapısı kapanmıştır[465].

Reşit Paşa'nın Gökdere suyunu borularla şehre dağıtmasını Şemsettin Efendi bilhassa önemser.[466] Vefik Paşa'nın girişimiyle Eski Saray'ın yerine yapılan Memleket Hastahanesi de onun döneminde genişletilmiş, İsa Bey Fenarî Camii'nin yanına alınan İsa Bey Medresesi bünyesinde ilaveler yapılmıştır.[467] 1923'ten sonra medrese tamamen yıkılıp hastahane daha kapsamlı hale getirilmiştir.[468] Şehbender Hacı Mustafa Ağa zamanında yaptırılan Belediye Binası da Reşit Mümtaz Paşa'nın valiliğinde büyütülmüş[469], Sultan II. Abdülhamid'in doğum gününde açılışı yapılan ihtişamlı salonda resmi törenlerin gerçekleştirilmesi adet haline gelmiştir.[470]

Paşa'nın Sultan'ın cülûs kutlamasına denk getirdiği açılışlar konusunda Şemsettin Efendi eleştirel tavrını sürdürmektedir. Şeyh Efendi 1904 yılında elden geçirilen Hüdâvendigâr Camii giriş kapısı üzerine konulan tamir kitabesini[471] *Sultan'a karşı bir gösteriş* olarak değerlendirir.[472] Halkın gezinti için çıktığı, Paşa'nın şehre borularla su getirmesi üzerine imha edilen Hamidiye Çeşmesi için yaptığı bir başka yorum Şemsettin Efendi'nin döneme dâir hissiyatını esasen özetlemektedir: *Vakte göre isim koymak bizde mutad olduğundan ol vakt bu çeşmeye de Hamidiyye demişler idi. Bilmem ismine olan nefretten*

[463] *Diyâr-ı Şemsî*, 684, 688.
[464] *Diyâr-ı Şemsî*, 825. Çeşmenin kitabesi için "Üzerinde manzum bir kitabe ve tarih var idi. Vaktiyle yazamadığım için şimdi müteessifim." diyecektir.
[465] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 122-123.
[466] *Dildâr-ı Şemsî*, 197.
[467] *Diyâr-ı Şemsî*, 669. 1905 yılında Reşit Mümtaz Paşa'nın yaptırdığı kısmın açılış fotoğrafı için. IRCICA-90560/27b. Bilmiş, *Bursa'da Mimarlık Ortamı,* 73.
[468] *Diyâr-ı Şemsî*, 524-525.
[469] *Diyâr-ı Şemsî*, 692.
[470] Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, 130. Fotoğrafta Mevlevî şeyhi bulunmaktadır. (Kaynak: İÜNEK- 90560/1) Bilmiş, *Bursa'da Mimarlık Ortamı*, 107-114.
[471] 18 C 1322/30 Ağustos 1904 tarihli tamir kitabesi şöyledir. Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, 163-164.
[472] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 128.

midir nedir ne önündeki kurna kaldı ne suyun burmaları.[473] Yine 1904 senesinde gerçekleştirilen cülûs kutlamalarında dört erkek, bir kız ibtidâî mektebinin, 1905'de ise Tuzpazarı Mektebi'nin açılışı yapılmıştır.[474] Ayrıca külliye olarak Osmanlı mimarîsinde ilk olma özelliği gösteren Orhan İmareti'nin doğu duvarının ortasındaki pencere bozularak kapı yapılmış, Paşa'nın imzasıyla Mabeyn Baş Kitabeti'ne gönderilen yazıda *cülûs-ı ..hazret-i hilâfetpenâhiye şeref müsâdif olacağı yevm-i mes'ûdda küşâdı dahi mukarrer bulunmasına binâen câmi-i şerîf-i mezkûr içun lüzûm olan elvâh-ı celile ile iki kıta kebir şamdânın ihsân..olarak..tamîrhâne-yi hümâyunca îmâl ve tisyârı* talep edilmiş ve Sultan'ın tahta çıkış yıldönümü olan 31 Ağustos 1905'te resmi açılışı gerçekleştirilmiştir.[475] Aynı gün törenle açılan başka bir yapı da 1904 yılında vali ile birlikte Belediye Reisi Mehmet Emin Bey tarafından başlatılan saat ve yangın kulesidir.[476] Anadolu'da en ücra köşelere dahi Arma-i Osmani'yi taşımayı hedefleyen, sayısı otuzu bulan saat kulelerinden biri[477] Osman ve Orhan Bey türbelerini tamamlayıcı şekilde yanı başlarına dikilmiştir.[478]

Şemsettin Efendi, tenkit ettiği noktalar olsa da teşebbüslerini takdir ettiği vali ile şahsî hukukunu geliştirmiş, kimi zaman tekkesinde bizzat ağırlamıştır. Bir keresinde Mevlevîhâne'de Şemsettin Efendi'nin yaptığı duayı beğenen valinin, selefinin aksine tekkeye davet edilmediğini Belediye Başkanı'na söylemesi üzerine Şemsettin Efendi bir sonraki mersiye cemiyetini fırsat bilerek paşayı davet etmiş yine aynı sene Emir Sultan şeyhi Hacı Emin Efendi'nin daveti üzerine Lihye-i Saadet ziyaretinde yaptığı 'tumturaklı dua' ile Paşa'nın dikkatini çekmiştir. Şeyh Efendi ile yakınlık kuran Paşa yeni açılan cadde nedeniyle yıkılması düşünülen Mısrî Tekkesi'nin[479] harem kısmını yenilemek, selamlık kısmını da tamir ettirmek istemiş, masrafları ayrıntısıyla hesaplamışken Bursa valiliğinden ayrılması üzerine vaadini gerçekleştirememiştir. 'Memleketin en zengini'

---

[473] *Diyâr-ı Şemsî,* 837.
[474] Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, 170, 201, 203.
[475] Bilmiş, *Bursa'da Mimarlık Ortamı*, 362. Açılan kapı üzerindeki II. Abdülhamid Han'ın tamir kitabesi Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kaldırılacaktır. Mısrî, *Medâr-ı Şemsî,* haz. Kara vd., 34.
[476] Hakkı Acun, *Anadolu Saat Kuleleri*, 12. "Meydan-ı Osmanî"de Yapılan Üçüncü Saat Kulesi'nin 1905'teki Açılış Merasimi için bk. 1325 Bursa Salnamesi.
[477] Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 57.
[478] Hakan Kaynar, "Siyasal İktidar ve Şehir", 155.
[479] Dergâh'ın hava fotoğrafları ve 1924 planında paftada aldığı şekil için bk. Erhan, *Bir Zamanlar Bursaydı*, 216-221. Dergâhın yerini gösteren 1893 senesine ait Sigorta Şirketi haritasını paylaştığı için Kaplanoğlu'na teşekkür ederim.

olduğu halde tekkenin yerini isteyen komşunun yeni vali Tevfik Paşa'nın getirdiği tekliften memnun kalmaması ve evini tekkeye bitiştiren diğer komşunun vakfiyeye uymayan tavrı (Sakallı Mehmet Paşa'ya mensup olması ve hastalığını öne sürmesi dolayısıyla kabul görecektir) yüzünden tekkenin tamiri mümkün olmamıştır.

İstanbul'a Belediye Başkanı olarak atanan Reşit Paşa Bursa'da çalışmalarından memnun kaldığı Şeyh Vahyi Efendi'nin oğlu Ahmed Münir Bey'i ve Haraççızâde Mehmed Efendi'yi yanına almıştır. Elindeki parayı 'hafiye derdiyle' harcamak zorunda[480] kalan Şemsettin Efendi İstanbul'da Altıncı Daire'de Reşit Paşa'yı Bursa'daki yeni valiye bir tevcih göndermesi ümidiyle ziyaret etmiştir. Zira taşradaki tekkelerin tamiri için bölge meclisinden düzenlenen mazbatanın Bâb-ı Âli tarafından onaylanması gerekmektedir.[481] Paşa'nın mektubu üzerine bir miktar yardım alabilen Şemsettin Efendi Belediye mühendislerinin verdikleri rapordan rahatsız olması bir yana tekkenin sahip olduğu dükkanların kiralarını öne süren Belediye azasının koyduğu engelle Meclis İdaresi'nin tekkeyi Yahudi asıllı birine ihale etmesine razı olmak zorunda kalmıştır. Yahudi ustanın Sultan Reşat'ın gelişi (1909) şerefine Yahudiler mahallesinde tâk-ı zafer yaparken hayatını kaybetmesi ve Belediye Başkanı'nın ilgisiz kalması üzerine Şemsettin Efendi yalnızlığını dile getirerek kendisi işe koyulmuştur: "Kime ne söyleyeyim? Halk hocaların telkînâtı neticesi tekkelere yan bakarken bu sefer ahali her iki fırkaya da yani medreseye de tekkeye de neyzen bakışıyla bakıyordu."[482] Sonuç itibarıyla haremin yıkılması üzerine dergâhın yakınındaki Şeker Hoca Mektebi'ne taşındıkları sene Şemsettin Efendi oğlu Fehameddin'in dünyaya gelişine sevinirken bir yandan verdiği dilekçelerle işi devam ettirmeye çalışmış diğer yandan semahaneden çalınan sancakların izini sürmüştür.

---

480 "Devr-i istibdat hafiyelerinin taarruzuna maruz kalarak" artık müracaat edecek yer bulamaz. Yoluna taş koyanların başına gelenlerin "sille-i Mısrî"den başkası olmadığını söyler (Mısrî, *Gülzâr-ı Mısrî*, haz. Mustafa Kara vd., 44).

481 Tekkenin şeyhinin binanın onarılması için dilekçe vermesi üzerine 'Tamirat müdürü eşliğinde bina keşfedilir ve muhtemel tamir masrafı çıkarılır. 'Münakasa' usûlü ile bu masrafı aşmamak kaydıyla ustalara tamir ettirilir ancak masrafın aşılması mümkün olduğu gibi tamiratın da geciktirilmesi mümkündür'. Bu durum elli sene sonra Mısrî Tekkesi'nde benzer bir durumda yaşanır. Tekke'nin tamiratı sırasında meydana gelen olaylar tarikat şeyhlerinin yaklaşım tarzlarını ve devlet ile olan ilişki zeminini anlamak için ipuçları vermektedir. Şemsettin Efendi'nin tekkenin tamiri için daha önce Şeyh Sabit'le bu kez de yalnız İstanbul'a gitmesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Varol, *Islahat Siyaset Tarikat*, 150.

482 Dildâr-ı Şemsî, 124-129.

a. Müze

Şehirde modernleşmenin bir başka unsuru olan müze Reşit Paşa'nın zamanında kurulmuştur ve her türlü siyasî ve idarî otoriteden soyutlanmış halde şehre duyduğu aidiyet hissi ile hareket eden Şemsettin Efendi şehrin 'kendi hakikatini sürdürebilmesi' için senelerdir taşıdığı hassasiyetin numûnelerini Müze'ye de taşımıştır. Dönem itibarıyla hızlı bir değişim ve yenilenme yaşanan şehirde şehrin hafızası müze üzerinden sürdürülmektedir. Müze kurduğu sosyal bağla kentin asırlarca biriktirdiği kendine has taraflarını törpülemek isteyenlerin önünde adeta direnç sergilemektedir. Modern insan bir savunu hissiyle müzeyi icat ederek 'geçmişle başa çıkmak'tadır. Şemsettin Efendi yaptığı şahsî katkılarla şehrin 'kendiliğinden oluşmuş' anlatısını çeşitlendirip zenginleştirmiş böylece kendinden sonra geleceklerin şehre yönelik idraklerini güçlendirmiştir. [483]

Vilayetlerde müze kurulması fikri XIX. yüzyılın sonlarında dillendirilmeye başlanmıştır. 1897 yılında araştırmalarda ortaya çıkarılan eski eserlerin İstanbul'a gidecekler hariç vilayetlerdeki îdâdîlerde depolanması ve o kurumların bahçelerinde sergilenmesine karar verilmiştir. İki sene önce Kirmasti ve Aziziye kazalarında bulunan lahit ve heykellerin Bursa İdâdîsi'ne gönderilmesi istenmiştir. Burada toplanan eserler kurulacak müze için başlangıç mahiyetindedir. Batılılaşmanın gölgesinde 'âsâr-ı atîkaya' bakış artık bir prestij meselesi olmuştur. Müzelerin taşrada yaygınlaştırılmaya çalışıldığı sırada Bursa'ya Müze-i Hümayun'un ikinci şubesi açılmıştır.[484] Sivas, Selanik, Kudüs ve İzmir gibi bazı şehirlerde teşebbüs edilse de Konya'dan sonra ilk vilayet müzesi Sultan II. Abdülhamid'in cülus yıldönümü olan 19 Ağustos 1320/1 Eylül 1904 günü Vali Reşit Mümtaz Paşa, vilayet erkânı, müze kurucusu Maarif Müdürü Azmi Bey ve Müze-i Hümâyun müdür muavini Halil Bey'in huzurunda Bursa'da gerçekleşmiştir. İslâmî eserler bölümünde çoğunlukla sikkeler, Bursa cami ve türbelerinden toplanan el yazması Mushaflar, halı ve seccadeler sergilenmektedir. *Gustave Mendel tarafından 1908 yılında hazırlanan katalogta, müzede yer alan tüm Yunan, Roma ve Bizans eserlerinin kayıtları*

[483] Ezgi Özdemir, *Kent Kimliğini Yansıtmada Müzelerin Rolü: Selanik Müzelerinden Örnekler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 8, 17, 19, 41, 43.

[484] İsmail Yaşayanlar, "Devlet, Arkeoloji ve Âsâr-ı Atîka: Bir Vilayet Müzeciliği Örneği Olarak Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/35 (2018), 557-558, 565-566.

olsa da İslâmî eserlerin kaydı yoktur. 1930 yılında *Medrese-i Sultanî*/Yeşil Medrese'ye taşınan[485]müzede Şemsettin Efendi bu eserlere değinmiş[486], kendi eseri *Yâdigâr-ı Şemsî*'yi de Bursa Müzesi'ne hediye etmiştir.[487]

1935 yılında Bursa Vilayet Matbaası'nda basılan *Bursa Tarihi*'nde Müze'den bahsedilse de tekke eşyalarından bahis açılmamıştır.[488] Oysa Şemsettin Efendi 1933 yılında kaleme aldığı şehir tarihinde Bursa dergâhlarından giden eşyaları haber vermektedir: Evkaf tarafından satılmasının akabinde Abdülmümin Dergâhı'ndaki sancak[489], tarihini Hasib Efendi'nin söylediği Sahfi Efendi'nin niyaz penceresi önünde asılı levha ve sakal-ı şerif[490], Mustafa Lütfullah Efendi'nin birkaç levhası, Ali Sırrî Efendi'nin oğlu Şemsettin Efendi'ye ait Mısrî Dergâhı mihrabı üzerinde asılı Hz. Pir levhası, kavuklar ve *Atâî Mecmuası*. Bunun dışında Hançerli Sultan olarak bilinen ve bahçesi olmadığı için Millî Kütüphane olarak kullanılan Hoca Muhyiddin Mektebi kitabesi, kütüphaneye çevrilen Hundi Hatun Mektebi'nin üç dilli kitabesi[491], 1926 senesinde yaşadığı köyde Şemsettin Efendi'nin akrabalarını ziyaret ettiği Pehlivan Softaoğlu'nun (ö. 1830) kisbeti, beratı ve mezar taşı müzede bulunmaktadır.[492] Kaleden, Yeşil Cami'den, Muradiye türbelerinden bazı parçalar, Timurtaş minaresi, kaplıcalardaki havuzun etrafındaki mermer direkler ve başlıkları, Yeni Kaplıca'daki kurna, Cami Kebir'deki çeşitli hatlar ve minare kapısının

---

[485] Yaşayanlar, "Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi", 566- 71. Açılış fotoğrafı Özendes, 176. Binanın fotoğrafı: Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi, Def'a 33, Bursa: Matbaa-i Vilâyet, H. 1324, 120-121; *Servet-i Fünûn*, 26 Ağustos 1320, 698/1.

[486] *Diyâr-ı Şemsî*, 37. II. Murad Medresesi de olduğu gibi muhafaza edilerek imareti müzeye çevrilir.

[487] M. Kara Arşivi. Şemsettin Efendi *Diyâr-ı Şemsî*'de müzeden bahsettiği yıllarda Bursa müzesi direktörü Mahmut Halkevi dergisinde Avrupa müzelerine kıyasla müze anlayışını ve Türkiye'deki müzeleri anlatmaktadır. Ayverdi 1981 yılında 'Halini, kâlini bütünüyle içimde duyduğum müzeler ülkesi bugün mazi oldu. Onu yazıya döküp sunabilmek bile büyük bir saadettir' derken Şemsettin Efendi'nin yaşadığı duyguları elli sene sonra yaşamaktadır. "Açık havada hürriyet ve serbesti içinde olan canlı şehrin metrukâtını kafeslere hapsedip, mecburen ve kerhen müze ile iktifa zaruretindeyiz." Ekrem Hakkı Ayverdi, "Çehresi Değişen Şehir", *İslâm Medeniyeti* [İstanbul'un 515. Fetih Yıldönümü Münasebetiyle Fetih Özel Sayısı], 1/10 (1968), 161, 172.

[488] Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi,* Bursa: Bursa Halkevleri, 1935.

[489] *Diyâr-ı Şemsî*, 605.

[490] *Diyâr-ı Şemsî*, 110. *Hâkisâr-ı Şemsî,* 99.

[491] *Diyâr-ı Şemsî*, 423, 399, 842, 335, 632, 634.

[492] "Herkes bunu okuyamaz, diyordu. Okuduk. …Müze'de bulunan pehlivanın kisbetinin yanına ta'lîk edilmesini tavsiye ettim … İşte böyle bir pehlivân-ı zûr-âverde, dest-i ecelde mağlup olur. Bu taşı ahîren Edhem Ağa Müze'ye getirmiştir. Mûmâileyhin yüz seksen kıyye olduğu meşhurdur. Menkıbeleri yazılsa epeyce bir kitap olur." Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara vd., 180-181.

yanında parmaklık[493] ve Saltanat Kapısı yıkıldığı sırada üzerinde olan kitabe 1904 yılında Reşit Paşa zamanında Müze'ye kaldırılmıştır.[494]

Ölümün biricikliğini düştüğü tarihlerle her fırsatta işleyen Şemsettin Efendi mezar taşlarına karşı ayrı bir duyarlılık taşımaktadır. Serpuşu, yazısı ile kendine özgü olduğundan her bir taş kıymeti hâizdir. Bu özgünlüğü yansıtan mezartaşları adeta 'yatmakta olan ölünün hatırasını ayağa kaldırmaktadır.'[495] Her mezartaşı orada yaşamış bir insana ait ve onun fânî âlemdeki varlığının geride kalan son delili, şehrin bir parçası olduğundan Şemsettin Efendi için kıymet taşımaktadır.[496] Hasan Can'ın kırılan taşı Şeyh Efendi'nin Müze, Evkaf ve Maarif Müdürlüğü'ne defalarca iletmesi neticesinde Müze'ye kaldırılmıştır.[497] Deveciler Mezarlığı ilga edildiği sırada "Müze'ye alınması için çok çalıştım, muvaffak oldum amma taşı almaya gittiğimizde taşın uçtuğunu gördük" dediği Baldırzâde Mehmed Efendi'nin ve 'delalet-i acizânemle Müze'ye kaldırılmıştır' dediği İshak Hocası Ahmed Efendi'nin taşı bulunamamıştır.[498] O yıllarda var olduğunu bildirdiği taşlar; mezarlık civarında mahallesi ve camisi olan Kız Yakup'a[499], Deveciler'den ya da bânîsi olduğu At Pazarı Mescidi civarından alındığını düşündüğü 'Hatice Hatun binti İbrahim bin İsfendiyar'a[500], Hoca İlyas Mektebi bânîsi ve yanındaki iki şahsa[501], Düsturhan Camii yanında Emir Üveys bin Emîr Mehmed'e (ö. 1373) ve Nakkaş Sinan Bey'e aittir.[502]

Şemsettin Efendi satılan veya Bursa'dan İstanbul'a nakledilen eserleri de dikkatle takip etmektedir. Yıldırım Bâyezid Türbesi'nde Sultan'ın savaşta giydiği, türbedarın parçalayarak yabancılara sattığı vefkli sarı mintan ve bir kandilin ortadan kaybolduğuna şahit olmuştur.[503] Sultan Mahmud Türbesi'ndeki eşyaların da türbedarlar tarafından

[493] *Diyâr-ı Şemsî,* 704. Şemsettin Efendi de *Âsar-ı Atîka* başlığını vermiştir.
[494] *Diyâr-ı Şemsî,* 44; Raif Kaplanoğlu, *Elveda Bursa* (İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı, 2013), 66-67.
[495] Sayın, *Ölüm Terbiyesi*, 11.
[496] Eyice, "Mezarlıklar ve Hazireler", 123,127.
[497] *Hâkisâr-ı Şemsî,* 155-156. Diyâr-ı Şemsî, 43.
[498] *Diyâr-ı Şemsî,* 162, 192, 213.
[499] *Diyâr-ı Şemsî,* 142. *Hâkisâr-ı Şemsî,* 207.
[500] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî,* haz. Kara vd., 96. *Diyâr-ı Şemsî,* 71.
[501] *Diyâr-ı Şemsî,* 165, 633. *Karâr-ı Şemsî,* 597
[502] Karâr-*ı Şemsî,* 527. *Hâkisâr-ı Şemsî,* 107, *Diyâr-ı Şemsî,* 132.
[503] *Hâkisâr-ı Şemsî*, 153. Bursa'ya dâir diğer bir şahitlik de Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü depolarına getirilen çinilerin 1966 Kasım ayında Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyesi'ne getirildiğidir.

satılmış olduğunu düşünmektedir.[504] Emîr Sultan'da medfun meşhur hattat Zeynelabidîn Ağa'nın (ö. 1698) *Gülistan, Hümâyunnâme* adlı eserleri ile Osmanlı sultanları ve meşayihine ait suretler de Avrupalılar'a satılmıştır.[505] Veled-i Helvâî Camii'nde bir çeşmede gördüğü haç işaretlerinin eski eser olabileceği ihtimaline karşı Müze Müdürlüğü'ne haber vermiş[506] olması Şemsettin Efendi'nin hassasiyetinin yalnızca İslâm eserlerine yönelik olmadığını göstermektedir.

Erdem Yücel, "Vakıf Üzerine ve Müzelik Eserleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1/6 (1980), 98.

[504] *Hâkisâr-ı Şemsî*, 161. *Güldeste*'den ve sicil kayıtlarından teyit eder.

[505] *Diyâr-ı Şemsî*, 410.

[506] Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Kara vd., 275.

B. YIKIM

Bu başlıkta 1930 yılında tamamen imha edilen Deveciler Mezarlığı başta olmak üzere Bursa mezarlıklarının genel durumu tasvir edilmiş, Şemsettin Efendi'nin tespit, tenkit ve teklifleri çerçevesinde mezarlıklarda düştüğü kayıtlar ele alınmış, Şeyh Efendi'nin çalışmaları aynı yıllarda İstanbul'da yapılan çalışmalarla kıyas edilmiş ve açık hava müzeleri ile asrî mezarlıklar üzerinden on senelik süreç (1923-1933) özetlenmiştir. Bu süreç aynı zamanda ölüm algısındaki hızlı değişimi de ortaya koymaktadır.

Şemsettin Efendi'nin ölüme karşı ülfetini ve ölene karşı vefasını gösterdiği satırlar genç yaşlarında doğum ve ölümlere tarih düşürdüğü *İzbâr-ı Şemsî* ile vücut bulmuştur. 1910'lu yıllarda *Yâdigâr-ı Şemsî*'de ölümü Bursa dergâhlarındaki meşâyih üzerinden her seferinde farklı kalıplarla işlemektedir. Daha sonra düştüğü tarihleri *Misbâr-ı Şemsî*'[507] adlı eserinde bir araya toplamıştır. Şeyh Efendi'nin duyduğu ünsiyet ölüme ve ölüye karşı gösterilen duyarsızlıkları kayıt altına alma konusunda kendisini teşvik etmektedir. Bu minvalde 1923 yılında kaleme aldığı *Karâr-ı Şemsî* mezarlıklarda şahit olduğu ihmal ve imhaları barındırması açısından mühim bir kaynaktır.[508] Burada ayrıntılarıyla açıkladığı kabristanları on sene sonra tamamladığı *Diyâr-ı Şemsî*'nin sonunda iki sayfa halinde listeleyerek son hallerinden haberdar etmiştir.

Tarihî mezarlıkların yok edilmesinde öne sürülen sebeplerden görünür olanı sağlık, modernleşme-imar ve kent estetiği ile ilgilidir. 1931 yılında *İstanbul Belediye Mecmuası*'nda dizi halinde yayınlanıp Mimar Şehabeddin imzasıyla basılan broşürde eski mezarlıkların şehrin içinden kaldırılması gerektiği söylenmiştir[509]. Halbuki 1868'de yayınlanan Şehremaneti Yönetmeliği'nde bu husus zaten vurgulanmıştır. O yıllardan beri İstanbul'da şehir içinde defin yasak olmasına rağmen 1930'larda mezarlıkların sağlık

[507] Basılmıştır.

[508] *Hâkisâr-ı Şemsî,* 251-252.

[509] Şahabeddin, "Şehir Mimarisinde Mezarlıklar", *İstanbul Belediyesi Mecmuası* (1931), 6-7-9. Akt. Hüseyin Türkmenoğlu, *Mezar, Mezarlık ve Mezartaşları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi* (Ankara: Milli Folklor Araştırma Dairesi, 1989) Türkmenoğlu'ndan üç yıl önce yüz elli eserden oluşan bir bibliyografya için bk. Sâmân Helvacıoğlu, "Mezarlar, Mezarlıklar, Mezartaşları Üzerine Küçük Bir Bibliyografya", *Tarih ve Toplum* (1986), 25/60-64.

sebebiyle kaldırılmasının istenmesi ve uzun yıllardır ölü gömülmeyen tarihî mezarlıkların kaldırılmasında sıhhî koşulların mazeret olarak sunulması mânidardır. Ölüm kadar değişmez ve geleneklere bağlı sanılan bir olgunun esasen gayet değişken ve dinamik, hem de toplumsal, siyasî, iktisadî ve kültürel değişimle oldukça bağlantılı olduğu açıktır. Hızlı kentleşme sürecinde büyük bölümü tahrip olmuş ve izini kaybettirmiş olmasına karşın mezarlıklar şehrin hayatî bir unsuru olarak kişiliğinin vazgeçilmez bir özelliğini oluşturmaya devam etmektedir[510]. Muhittin Bahâ'nın dediği gibi Bursalılık demek 'Bursa'yı muhit ve mezar eylemek'tir.[511]

1. ŞEHİRDE MEZARLIK İMHALARI

Şemsettin Efendi şehrin tarihine hasrettiği *Diyâr-ı Şemsî*'de 1930'lu yıllarda mezarlıkların maruz bırakıldığı uygulamaları göstermektedir. Şehrin nispeten dışında kalan Emir Sultan ve Pınarbaşı Mezarlığı'nın tersine Deveciler Mezarlığı'nda yapılan kıyımlar Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği dönemine değin geri gitmektedir. Mezarlığın içinde bulunan, yıkılan Kara Hasan Paşa Medresesi yerine Faik Bey'in yaptırdığı medrese Evkaf tarafından satılmış ve kahvehane yapılmıştır. Mezarlığın bir kısmının Belediye tarafından sebze haline dönüştürülmesi Şeyh Efendi'nin son notlarını aldığı son zamanlara denk gelmektedir.[512]

Çekirge yolu üzerinde Yoğurtlu Baba/İlahizâde Dergâhı'nın etrafında olan Dağınık Serviler Mezarlığı'na (günümüzde Karagöz denilen) 1922'lere kadar defin yapıldığı bilinmektedir. Süleyman Çelebi'nin de bulunduğu bu mezarlığın bulunduğu dergâh günden güne harap olmuş hatta hayvan barınağına dönmüş[513], 1950'lerden sonra yok edilmiştir. Çatalfırın'ın alt tarafında, Mer'a Mezarlığı da denen Araba Yatağı mezarlığı 1929'a kadar kullanılmaktadır. Mudanya şosesinin kenarında Fomara binasının

[510] Eldem, *İstanbul'da Ölüm,* 9, 16.
[511] *Bursa Mecmuası* 12/195: 'Bursalılık demekle Bursa'yı muhit ve mezar eylemek…ahalisini sevmek, Bursa tarihi, özelliklerini, Bursa muhitinin tevhitkâr âsârını taşımayı kastediyoruz. Bunun için uzun seneler gerekir. Elbette bir gün çeşitli etkiler sonucunda bir 'mahsûle-i rûhiyat' meydana gelecektir. O zaman yine herkes bir diğerine vatan-ı husûsî birliğinden doğmuş samimiyet ve karabetle bakacaktır. Bugün Bursa bu kıymetli manevî unsurdan mahrumdur'. Akt. Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuryet'e Bursa*, 300.
[512] *Diyâr-ı Şemsî*, 175, 192.
[513] *Diyâr-ı Şemsî*, 601-602.

karşısında olan bu mezarlığın yerine Santral Garajı yapılmıştır.[514] 1930 yılına kadar yıkıldığı söylenen Zindankapı Mezarlığı'nın *Diyâr-ı Şemsî*'de umûma açık olduğu belirtilmektedir.[515] Beşikçiler Mezarlığı park yapılmak üzere Evkaf tarafından kaldırılmış, gerçekleşmeyince satılmıştır. Sûfî Sinan Efendi Camii kuzeyindeki bu mezarlık Kültürpark içine kadar inmektedir. Bahri Baba Tekkesi karşısındaki hazire de park yapılmak üzere ortadan kaldırılmıştır.[516] Şevki Efendi Dergâhı'nın bânîsi Şevki Efendi'nin oğlu önce Beşikçiler Mezarlığı'na defnedilmiş, bahçeye dönüştürülmesi sebebiyle nâşı taşınmıştır.[517] Tekkelerin ilgasından sonra harap olan Zeyniler[518] Dergâhı Evkaf tarafından 1934 tarihinde yıkılmış, bir ucu Davud Kadı Mahallesi'ne ulaşan mezarlığa defin yasaklanmıştır.[519] Üçkozlar, Üftade, Hamza Bey, Şehreküstü Mezarlığı'nda defne izin verilmezken İsmail Hakkı, Seyyid Usûl ve Baba Zakir Tekkesi'nin hazireleri mensupları dışında umûma açılmıştır.[520] Bahsi geçen Şehreküstü Mezarlığı ancak 1904 yılına kadar varlığını korumuş, bu tarihte açılan yol nedeniyle kısmen yola gitmiş 1950'lere doğru tamamen ortadan kaldırılmıştır. Arsanın bir kısmı üzerine Müftülük binası yapılmıştır.[521]

2. AÇIK HAVA MÜZESİ

Kişinin takip ettiği yol ve buna ilişkin inançlar itibarsızlaştırıldığında ötekileştirilmiş ve onun ölümlülüğünü korumak ve gözetmek yük haline getirilmiş olur. Sayın'ın deyimiyle 'buyurgan bir kalıcılık' hissiyle hareket edenler sınırların paylaşılabileceği tek ortaklığın ölüm ortaklığı olduğunu unutmuşlardır.[522] Bu umursamazlık mezar taşlarının sergi alanlarında bir figüre dönüşmüşmesine sebep olmuş, herhangi bir ortaklığın hissedilmediği yerde 'sakıncalı' etiketinin konulması kolaylaşmıştır. Bursa, Edirne, İstanbul ve Ankara'da açılan Etnografya ve İslâm Eserleri Müzeleri yerinde bırakılması ve korunması 'sakıncalı' eserleri depolara kaldırmış, diğerleriyle açık hava müzeleri

[514] Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (İstanbul: TAÇ Vakfı Yayınları, 1982), 42.
[515] *Tarihi Bursa Mezar Taşları,* 438.
[516] Erhan, *Bir Zamanlar Bursaydı*, 118.
[517] *Dildâr-ı Şemsî*, 86.
[518] *Yâdigâr*-ı Şemsî, 379.
[519] *Diyâr-ı Şemsî*, 868.
[520] *Diyâr-ı Şemsî*, 868-869.
[521] Bedri Mermutlu, "Kaybolan Bursa Mezarlıkları", *Bursa'da Yaşam* (2009), 83.
[522] Sayın, *Ölüm Terbiyesi*, 66-67.

oluşturmuştur. 1930'lu yıllarda başlanan bu 'kurtarma operasyonları'na rağmen on binlerce mezar taşı yok olup gitmeye mahkûm edilmiştir.[523] Yetkililerin kasten veya ihmal ederek sebep olduğu tahriplerin bir nedeni de hızla kalabalıklaşan şehirlerin ihtiyacına cevap veremeyen mezarlık alanlarının içinde defin yeri bulabilmek için eski mezarların sökülüp atılması olmuştur.[524]

Dönemin Milli Eğitim Vekili Reşit Galip Bey tarafından valilere genelge gönderilerek mezar taşlarının 'tarihî, etnografik ve bedii kıymeti hâiz vesikalar' olduklarından söz edilmiştir. Genelgede 'Şehirler îmar olunurken sıhhî bir mahzur arz etmeyen eski tarihî makberlerin parklar içinde açık birer müze halinde bırakılmasını lüzumlu buluyor ve eski eserleri koruma fikrinin îmarcılıkla telîfini mümkün görüyoruz' denmiş, kaybolması muhtemel sahipsiz taşların müzede, müze olmayan yerlerde ise Âsâr-ı Atîka depolarında özellikle yerel tarihçilerden yardım alınarak nereden getirildiklerine dâir açıklamalar eşliğinde toplanması istenmiştir.[525] Şemsettin Efendi'nin satırlarında da bu teklifin yer bulması enteresandır: *İslâm âbidâtı demek olan meşâhirin kabirlerini münâsip bir mahalle nakl ile taşlarını oraya diksek olmaz mı acaba?!*[526]
Nitekim bu fikir Bursa'da uygulanmış, Deveciler Mezarlığı'ndan ve başka yerden gelenler bazıları serpuşlarından ayrı halde Muradiye'ye taşınmıştır. Numaralandırılan taşlar baş ve ayak ucu taşları karışmış halde II. Murat Camii kıble yönünde zemine raptedilmişlerdir.[527] Süheyl Ünver 1930'lu yıllarda Muradiye'yi ziyaret ettiğinde açılan çukurların birinin üzerindeki sac levhada Bursa'daki bir kabristandan nakledilen kemikler

---

[523] Çetintaş, *Türk Denizcilerinin Mezar Taşları*, 21-22. Telefon görüşmesinde Çetintaş 1930'da Vakıflar'dan Belediye'ye devredildiğinde mezarlık defterlerinin Sirkeci'deki eski arşiv binasına kaldırıldığını, 1999 depreminden sonra senelerce kapalı kalan evrakın 2008'de Ankara Bölge Müdürlüğü mahzenine gönderildiğini, bilâhare ilgili olanların berat ve pulları ayıklanmış şekilde üçyüz çuval halinde İstanbul'a geri geldiğini ve fakat araştırmaya açık olmadığını, ayrıca vaktiyle burada bulunan Salnameler'in de kayıplara karıştığını söylemiştir. 02.07.2019.

[524] Çetintaş, *Türk Denizcilerinin Mezar Taşları,* 4-5. Açık hava müzeleri ile alâkalı olarak Burhan Felek 1970'lerde Milliyet'teki bir yazısında her mezarlığın yanına 'güzel ve orijinal parçalar'ın toplanacağı bir müze yapılması teklifinde bulunur. Kanlıca Mezarlığı'nda bu fikrin bir benzerinin uygulanmış, fakat gelişigüzel sıralanan taşların estetik bir görünüm arz etmekten uzak kalmıştır.

[525] Çetintaş, *Türk Denizcilerinin Mezar Taşları,* 34-35.

[526] *Hâkisâr-ı Şemsî,* 52.

[527] Muradiye'deki taşlardan bazıları 1985 senesinde seçilerek sergilenmek amacıyla tekrar Yeşil Müzesi'nin bahçesine dikilmiştir. Erhan, *Bir Zamanlar Bursaydı,*119-120, 128. Daha sonra bir sergi-müze yapılması düşünülmüş, Abdülbaki Gölpınarlı bu taşları üç defter tutacak şekilde okuyup kaydetmiştir. Bu defterler Türk İslâm Eserleri Müzesi arşivindedir. Gölpınarlı'nın bu konudaki şahitliğini aktaran Murat Bardakçı'nın mektubu için bk. http://ducanecundioglusimurggrubu.blogspot.com/2012/12/mezar-taslari-muzesi.html

olduğunu okumuştur.[528] 1935 yılında Fazlı Güleç'in valiliği sırasında birçok mezartaşının sergilenmesi için Yeşil Müzesi bahçesi de devreye girmiştir.[529] Bursa Halkevi Dergisi'nde 1949 yılında kentsel yapılaşma nedeniyle kaldırılan on dokuz büyük mezarlık sayılarak eski mezarlıklardan toplanan taşların bir kısmının Muradiye'ye toplandığı söylenmektedir.[530]

3. ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN ŞAHSÎ GAYRETLERİ

Şemsettin Efendi'nin çağa ayak uydurma bahanesiyle devrin idaresini açıkça eleştirdiği tek yer mezarlık imhalarıdır: "Zannedersem bir müddet sonra şehir içinde türbe, kabir kalmayacaktır. Satılan mektepler, medreseler, tekkeler ve mescid civarındaki ufak tefek kabristanlar hep imha edilmektedir. İkiyüz bu kadar cevâmiden kırk altısı şimdilik kadroya dâhil olup, biraz daha tenevvür ettiğimizde onları da musakkafâta tahvil edeceğimize meşhûdâtımız berâat-i istihlâldir. Bazı kimse hakkında 'Anasının ipliğini satmış' derler. Bize de 'Babasının mezarını satmış' diyeceklerdir."[531] Hanım Kızlar Türbesi bahsinde bu kez Bursalılara söyleyecekleri vardır: "Bu üç kız için böyle muntazam kabir ve türbe niçin yapılmıştır, bilen yok. Bursalılar uykuda! Ne alandan ne satandan ne gelenden ne gidenden haberleri yok. Allah uyandırsın! Kütüphanelerde kimse yok. Kahveler adam almaz. Güya tenbelliğin önünü almak için tekkeler kalktı. Yâhu! Nesin, nereden geldin, ne oldun, ne olacaksın? Bir kere insanca düşünmek yok mu? Nedir bu sıfat-ı hayvaniye?"[532] Şeyh Efendi bu umursamazlığı düşmanlık olarak nitelemektedir:

---

[528] 1944 senesinde yaptığı ziyarette bu sacların da çürüdüğünü görmüştür. Süheyl Ünver 'Bursa'nın büyük ölülerinin bir panteonu' olarak bahsettiği mezarlığın üzerine 1945 yılında park ve Sanayi Mektebi yapıldığı sırada lahitlere, kemiklere ve kırık kitabelere şahit olurken 'Onların harîm-i ismetlerini bozanlara lanet okumamak kabil değildir' demekten kendini alamayacaktır. Gazzizâde Abdüllatif Efendi'nin eserine atıfla burada medfun otuz bir şahsı tercüme-i halleriyle birlikte bir makalesinde sunmuştur. Ünver'in 'İsimlerini vermekle suç işlemiş olmayayım' diyerek saklı tuttuğu dönemin valisi 1942-1945 yıllarında Bursa'da ikinci kez valilik yapan Fazlı Güleç olmalıdır. Safiyüddin Erhan, ustası İsmail Sönmez'den (ö. 1988) Deveciler'deki mezar taşlarından uygun görülenlerin kanalizasyon kapağı olarak ve Çelik Palas Oteli'nin mozaik ihtiyacı için ufalanarak kullanıldığını işitmiştir (Safiyüddin Erhan, *Bir Zamanlar Bursa'ydı Bir Pâyitahtın Pâyimali* [İstanbul: Sûfî Kitap, 2016], 119, 122-125).

[529] Bengi Çorum, "Bursa Mezar Taşları ve Türk Sanatındaki Yeri", *Bir Masaldı Bursa* (İstanbul: YKY, 1996), 226. Çorum, İhsan Celal Antel'in Cumhuriyet'in ilk yıllarında Bursa'da çektiği fotoğraflar arasında bulunan mezarlık fotoğraflarından bahsetmektedir.

[530] Hikmet Turan Dağlıoğlu, "Bursa Mezarları", *Uludağ* (1949) 24/153-154. Dağlıoğlu taşların bir kısmının 1985 yılında 'Tarih İçinde Bursa' etkinlikleri kapsamında Türk İslâm Eserleri Müzesi/Yeşil Müzesi bahçesine taşındığını aktarır.

[531] *Hâkisâr-ı Şemsî,* 231.

[532] *Hâkisâr-ı Şemsî,* 202.

Vallâhi bilmem ne diyeyim? Bizim gibi eslâfına düşman bir millet daha vardır diyemeyeceğim. Eserlerinden kendilerinin değerli bir zât olduğunu öğrendiğimiz kimselerin kabri bugün Bursa'da yoktur. Olanlar da günbegün imha edilmektedir. Fakat esbâbı nedir bilmem? (10 Haziran 1928)

Şemsettin Efendi kendi bizzat inisiyatif alıp şehre karşı alâkasını ortaya koymaktadır. Bursalılardan ziyade dışarıdan gelenlerin ilgisine mazhar olan mezarlıkların adeta temsilciliğini yapmaktadır. Halkevi'nde vazife yaptığı dönemde Bursa'nın mühim şahsiyetlerinden Lâmiî Çelebi'nin kabrini bulmak için bilhassa gayret göstermiştir: *Evlad ve ahfâdının taşlarının bazıları mevcuttur. Çok aradım bulamadım. Esasen kabirleri mezbele haline gelmiş, yanındaki fırının odunluğu olmuş. Ne çare ki biz kıymet bilmez Bursalılar ehemmiyet bile vermiyoruz. Ulemamız ve ahâlimiz hep meşâyih-i vahdet-i vücûd meşreb. Ahâlimiz (v)urdum duymaz olduklarından cihan yıkılsa aldırmaz takımlarından olduğumuz için Bursa gibi iftihâru'l-memâlik olan bir şehir, şehr-i harabezâra dönmüştür. 10 Şubat 1933 Cuma günü Halkevi tarih arkadaşlarından bir zâtın vasıtasıyla Lâmiî'nin mezar taşını toprak içinde gömülü olduğu yerden çıkardık. Tarih şubesi reisi olduğum münasebetiyle bir takrir verdik, Belediye'ye yaptırmasını teklif ettik.*[533] Beraber çalıştıkları kişi Ahmet Muhtar Efendi'dir. Şeyh Efendi kabristanın mezbelelik halinden ve şehirdekilerin aldırmazlığından mahcup halde Lâmiî Çelebi'nin kabrini görmek üzere Bursa'ya gelen müsteşriklere eşlik etmektedir. Bunlardan ilki Moskova Darülfünûnu Türkçe hocasıdır: *Rus müsteşriklerinden Vladimir isminde bir zatı Cami-i Kebir müezzinlerinden Akif Efendi getirdi. Türkçe biliyor. Lâmiî Çelebi'yi merak etmiş. Birkaç gün geldi gitti, tarikat hakkında epeyce malumat aldı. Maamafih Lâmiî Çelebi vesâir meşâhirin kabirlerinin, mezarlarının hâl-i harâbesinden adamın yanında mahcup kaldım. Her biri şehrimize hatta milletimize şerefbahş olan zevâtın türbelerine, kabirlerine gittiğimizde o muhibbimiz taaccübde kaldı. Daha doğrusu bizim kadirşinas olmadığımızı gördü, anladı.*[534]

Şehre gelen diğer müsteşrik Alman'dır ve Mevlevihâne'nin karşısındaki Koca Efendi türbesinin yakınındaki Tabib Ömer Efendi'nin kabrini yaptırmıştır: *Hazâkati kerâmet*

[533] *Hâkisâr-ı Şemsî,* 217-219.
[534] *Mısrî, Medâr-ı Şemsî, haz. Kara vd., 143, 155.*

derecesinde olan ve 1742 veyahut 1746 tarihinde vefat eden Tabib Ömer Efendi. Mesmûâtıma göre taşını bir Alman müsteşriki yaptırmış. Zannıma kalırsa bu kabil zevâtın kabirlerini Avrupa müsteşrikleri îmar ve ibkâya sebep olacaklardı[535]*. Âferin kıymetşinâs Bursalılara*![536] Şeyh Efendi'nin kaleme aldığı şehir tarihinde Mevlevî nisbesiyle on adet eserini saydığı Ömer Efendi'nin kırılan taşı neyse ki 1930'lu yıllarda artık şehirlilerin ilgisini çekmiştir: *Geçenlerde taşını kırmışlar idi. Bursa doktorları tarafından tamir edilerek etrafına demir parmaklık çekilmiştir.*[537]

Şemsettin Efendi hiç değilse şehrin ileri gelenlerinin kabirlerinin ortaya çıkarılması temennisindedir. *Ecdâda hürmet fikri bizde yoktur. Nedendir bilmem milletine maddeten, mânen hizmet etmiş kimselerin pek çoğunun bugün medfeni meçhuldür. Ez cümle îcab ediyor, etmiyor. Her ne ise. Bir kabristanın kaldırılmasına karar veriliyor. Halbuki orada pek çok meşâhir medfundur. Hiç olmazsa madem ki nakl-i kubûr câiz imiş. Münasip bir mahalle îfâ olunan kabristanlara nakledilse olmaz mı?* [538] Kabri meçhul olanlardan biri de Molla Yegan Medresesi'nin bânîsidir: *Fakat bugün Yıldırım Mektebi denilen mahalde kabri olmadığı gibi medresesi civarında da yoktur. Ancak medreseyi biraz geçince karşı cihette büyük müdevver taşlarla birkaç kabir görülüyor. İhtimaldir ki bunun ola. Gerçi yarısı olmadığından kat'î hükm de verilemez. Bununkisi de Lâmiî'ye dönmüş. Koca Bursa!*[539]

Şemsettin Efendi medenîliğin göstergelerinden olması hasebiyle risalelerinde de mezarlıkların bakımı, tanzimi, mezarcıların tutumları ve bu tutumların iyileştirilmesi hakkında fikirlerini ifade etmeye ısrarla devam etmektedir:

> *Bizde kabristanlar atların, merkeplerin, köpeklerin mahal ve meskenidir. Pislikten geçilmiyor…Avrupa'da kabristanlar gül bahçesi halini almış, bizimkiler mezbelelik. Avrupalılar vatanımıza geldiği vakit bunları görüyor, pek abes oluyor. Müsteşrikler nâmını, eserini işittiği, okuduğu zevâtı ziyaret için memleketimize gelir. Ne çare ki o zatın yerini, yurdunu bulamaz. Mezarlıklar oranın mezar kazıcısının mâlikânesi olmuş. Tutturabildiğine alır. Sonra adam yirmi otuz lira masraf etmiş. Babasının,*

[535] *Hâkisâr-ı Şemsî*, 250.
[536] *Ezhâr-ı Şemsî*, 126
[537] *Diyâr-ı Şemsî*, 233.
[538] Bîdâr-ı Şemsî, 17-18.
[539] *Hâkisâr-ı Şemsî*, 223. *Diyâr-ı Şemsî*, 148.

dedesinin kabrini yaptırmış. Mezarcı onu bir iki sene sonra bozar, diğer birini defneder. Taşı bir tarafa, kemikleri bir tarafa atılır. Bunlar çok abestir. Belediye mi Evkaf mı bunu nazar-ı dikkate almalı, intizam altına almalı. Çok kimseler var ki zenginlerden birisinin öldüğünü her gün temenni eder ki beş on kuruş istifade etsin. Bu ahlâksızlığın artık derk-i süflâsıdır, bundan aşağısı olmaz. Bir ailenin sönmesini temenni gibi alçaklık olur mu? Mezarcılar da öyle ölü yıkayıcılar da öyle. Bunları ya Evkaf ya Belediye idare etmeli. Bu heriflere aylık tahsis etmeli…Bunlara verilecek para sevap değildir. Bunları kaldırmalı. Hangi daire bakacak ise cenazenin iktidarına göre para almalı, kabristanları mevki mevki bir hale koymalı. Aile kabristanları ayrılmalı, umûm içinde bir tefrîk olunmalı.[540]

4. ASRÎ MEZARLIKLARIN AÇILIŞI

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1926'daki bütçe kanunu tasarısında '…şehirler dâhilinde cenaze defninin men edilerek bu suretle şehir hariçlerinde yeniden kabristanlar tesisi lâzım gelmesine ve kabristan umûruyla Evkaf'ın âtiyen işgaline mahal ve imkân olmamasına…' denilmek suretiyle Vakıflar'ın mezarlıklarla alâkası kesilmiştir. Artık şehir dışında kurulacak mezarlıkları belediyeler hazırlayacak, kayıtsız halde bulunan vakıf bina ve arsaların satışından elde edilecek gelirin yüzde otuzu mezarlıklar için harcanmak üzere belediyelere aktarılacak, bu oran sonraki sene yüzde elliye çıkartılacaktır. 1930 yılına kadar bütçe kanunlarıyla düzenlenen mezarlıklar konusu o sene kabul edilen 1580 sayılı Belediyeler Kanunu'nun 160. maddesi ile tekrar gündeme gelmiştir. Buna göre 'müessesât-ı hayriye bahçe ve hazirelerinde bulunanlar hariç' vakıf mezarlıkların tamamı belediyelere kesin bir şekilde devredilmiştir. Bu kanun ile belediyeler istedikleri vakıf mezarlıkları satabilmektedirler.[541]

Maarif Vekaleti'nin 1933 tarih ve Âsâr-ı Atîka Müzeler Dairesi ifadeli genelgesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1934 yılındaki talimatından Belediyeler ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mezarlıkları satmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Vakıflar

[540] Bîdâr-ı Şemsî, 17-18.

[541] 'Esasen kabristanların imhası kanununun zuhura gelmesi, bundan beş altı sene evvel cem'ine muvaffakiyetim(in) eser-i ilham olduğuna şüphe kalmamıştır.' Önceki bölümde belirtildiği üzere Şemsettin Efendi eserini 1923 eserini tamamlamış olsa da 1930 yılında bazı eklemeler yaparak temize geçirmiştir. *Karâr-ı Şemsî*, 840

ayrıca cami, mescit ve tekkelerden kadro haricine çıkarılması, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla satılması veya başka amaçlarla kullanılması kararlaştırılanların satışı teklif edilmeden önce vilayete başvurarak Maarif Vekaleti elemanlarına mezarların tetkik ettirilmesini, tarihî değeri olanların müzeye nakledildikten sonra satış teklifinde bulunulmasını istemektedir. Böylece seyyar hale gelen mezar taşlarının tarihî açıdan ispat imkânı kalmamaktadır. Yapılan tahribatlar ihmalkârlıkla birleşince şehir mühim bir kaynaktan mahrum bırakılmış, türbelerdeki hukukî kargaşa yaşanmasa da sahipsizlikte aynı kaderi paylaşmışlardır.[542]

Cumhuriyetle birlikte hızlanan süreçte Zincirlikuyu ve Feriköy gibi asrî mezarlıklar devreye girmiş, birçok alanda yapılan yenilikler mezarlıkların iç düzeni ve mimarisinde de kendini göstermiştir. Hemen her şehir ve büyük kasabada kurulan bu yeni mezarlıklarda kabirlerin içi beton duvarlarla örülerek üstü beton kapaklarla kapatılmış, bazen birkaç kat olabilen bu kabirlere birden fazla defin yapılma imkânı elde edilmiştir. Çeşitli kârgir malzemeyle dış görünüşleri itibariyle havuz biçiminde yapılan mezarların baş taşlarına mezar sahibinin pantografla işlenmiş resminin yerleştirilmesi de bu devrede ortaya çıkan ve asrî mezarlık görüntüsünü tamamlayan unsurlardan olmuştur.[543]

Mezarlıkların şehir dışına çıkarılması kanunu gereğince Bursa'da asrî mezarlık 1933 yılında Duaçınarı'nda yapılmıştır.[544] Fakat iki sene sonra çıkan 'Asrî Mezarlık' başlıklı bir gazete yazısı pek de yol katetilmediğini göstermektedir. Bülent Toygar adlı okuyucu Duaçınarı'nın karşısındaki asrî mezarlığın yarım kalan duvarı ve kulübesini gördükçe Ziya Paşa'nın şu beytini hatırlamaktadır: *Noksanını bil bir işe ya başlama evvel/Ya başladığın kârı pezîrâ-yı hitam et.* Pınarbaşı Mezarlığı'nın harap halini anlattıktan sonra sözlerini şöyle bitirmiştir: "Bugün İtalyan mezarları bir müze olmuştur. Medeniyetin her alanındaki başarıklar (sonuçlar) bize gösteriyor ki pek kısa zamanda bu iş de kökünden halledilecek. Buna inanımız var."[545]

[542] Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1995), 420-421, 423.
[543] *Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* I, 3.
[544] *Diyâr-ı Şemsî*, 519.
[545] "Asri Mezarlık", Yeni Fikir (17 Birinci Kanun 1935), 3.

Esasen Falih Rıfkı Atay (ö. 1971) bu durumu on beş sene önce dillendirmiştir. Mustafa Kemal'in yakınlarından Atay 'Yeni Nesiller için Bir Mezarlık' başlıklı yazısında eski mimarînin ruhunun ve havasının anlaşılamadığından şikâyet etmektedir. Eyüp Mezarlığı başlı başına bir eserdir ve kendi zamanında yaşayan sanatkârlar Eyüp'ü anlamakta Unkapanı'ndaki 'gavur taşçı'ların bile gerisinde kalmıştır. Yaşayan İstanbul nasıl bozulmuşsa 'eski İstanbul Müslümanlarının yattığı memleket' de bozulmaktadır. Zira taşlar artık Edebiyat-ı Cedîde Türkçesiyle yazılmakta, kabirlerin kenarlarına tohumlar ekilmekte, ezelî serviler arasında yeni ağaçlar türemektedir. Türk üslubunun en samimi tecellisi olan mezar taşlarındaki yazılar da kaybolmuştur. Atay Suriye ve Hicaz'da dolaştığı kabristanlarda Karacaahmet'teki 'güneşi ve ufku ürperten heybete' rastlayamamıştır: *Belki cüretkârane bir fikirdir. Fakat biz kendimiz için şehrin başka bir yerinde başka bir mezarlık bulmalıyız. Nice asırlardır nice bin Türk neslinin Eyüp sırtında teneffüs ettiği havayı, kemiklerinin tozuyla besledikleri nebatları, bütün nüsgunu onların çürümüş nâşlarından emen servileri bozmaya ne hakkımız var? Bu hürmetsiz, hissiz ve zevksiz neslin tahribatı önünde mezar taşları olsun bir hudut olamaz mı? Mezarlıkların bu sükûtu içinde çirkin bir yaygaraya benzer taşlar dikmek ve yeni hitabetimiz, yeni imlamızla esrarengiz servi rüzgârlarını ürkütmek hodkâmlıkların en şenîi değil mi? Bu neslin ölüleri Eyüp Mezarlığı'na layık değildir. Gülünç mezarlarımız için Şişli sırtlarında veya Amerikan Koleji arkalarında bir mezarlık arayalım.*[546]

1935 yılında Ankara'da da yeni bir mezarlık için proje yarışmaları açılmıştır. Jüri heyeti kararını verirken şunlara dikkat etmiştir: 'Topoğrafik vaziyet, hudutların değişikliği, idare kısımları, bekçi evleri, ruhanî âyinler kısmı, ulus büyükleri ve kahramanlar anıtı, mimarî süslemeler, hususî mezar kısımları, mezar grupları, krematoryum, mimarî meydanlar, havuzlar, kompozisyon fikri'.[547] İstanbul'da ise Zincirlikuyu Asrî Mezarlığı'nın resmî

[546] Falih Rıfkı Atay, "Yeni Nesiller İçin Bir Mezarlık", *Dergâh* (1921), 315. Atay 1971 yılında Zincirlikuyu mezarlığında defnedilecektir. Rahatsızlık duyduğu üsluba uygun olarak mezarı 'kaba bir kaya kütlesi' şeklindedir. Fotoğraf için bk. Orhan Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar* (1453-1978) (İstanbul: Türkiye Anıtlar Derneği Yayını, 1979), 164.

[547] "Mezarlık Proje Müsabakası", *Arkitekt,* 5/11-12 (1935), 321-324. Aynı dergide 1952 yılında yayınlanan bir diğer makalede şehir planlamasında mezarlıkların yeri İngiltere örneği üzerinden tartışılmakta, o dönemde yeni olan 'çimenlik mezarlık'ların gerekli temiz havayı temin etmesi için şehrin içinde olması tavsiye edilmektedir. Arnold Whittick, "Şehir Plancılığı ve Mezarlıklar", *Arkitekt,* 21/243-244 (1952), 72. Mezarlıkların parka dönüştürülmesi o dönemde İngiltere'de de görülen bir uygulamadır. Bunhill Fields Mezarlığı bunlardan biridir fakat Türkiye'dekinden farkı bu uygulamanın kıymetli mezartaşlarının muhafaza edilerek yapılmasıdır.

açılışı 1937 tarihinde şair Abdülhak Hâmid Tarhan'ın defnedilmesiyle Atatürk tarafından yapılmıştır.[548] Asrî Mezarlık inşa edilmeden önce Hatıralar Parkı adıyla daha çok Türk sanat ve fikir adamları ile çeşitli sahalarda şöhret bulmuş insanların defnedileceği bir yer olarak düşünülmüştür. Bu sebeple Ömer Seyfeddin'in nâşı 1939'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kararı ile Kadıköy Mahmutbaba Mezarlığı'ndaki kabrinden alınarak buraya defnedilmiştir.[549] Farklı din mensuplarının bu mezarlıklara defnedilmesi kararlaştırılmış fakat kabule yanaşmamaları dolayısıyla bu amaçla açılan Ankara Cebeci Asrî Mezarlığı'nda bile karar uygulanamamıştır. Atatürk'ün emriyle Zincirlikuyu Mezarlığı'na inşa edilen Türkiye'nin tek ve ilk krematoryumu da talep gelmediğinden yıktırılmıştır.[550]

5. MEZARLIKTA YAZANLAR

Şemsettin Efendi ile 1930'lu yıllarda mezarlıklar konusunda İstanbul'da benzer uğraşları vererek eser kaleme alan şahsiyetlerden biri Behçetî İsmail Hakkı Üsküdârî'dir. Bittiği gün Selim Ağa Kütüphanesi'ne vakfedilen esere hafız-ı kütüp Ahmet Remzi Dede *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*[551] ismini vererek tarih düşürmüştür. Nevcivan Feridun Paşa Cami imam-hatibi olan, kendisini Şâh-ı Nakşibend'in bendesi olarak tanıtan müellif otuz seneyi aşkın vakitte meydana getirdiği tafsilatlı çalışmayı *kitab-ı saadet* olarak tanımlamakta, Karacaahmet'te medfun bazı zevatın yanı sıra Nalçacı Tekkesi, Üsküdar Mevlevîhânesi ve Selimiye Tekkesi hazirelerinden oluşan alfabetik bir fihrist sunmaktadır. Kırk beş yıl sonra kendi arşivinden fotoğraflar kullanarak eseri yayına hazırlayan Şehsuvaroğlu yarım asırdır bu konuya eğilen insanların dağınık çabalarının bir sonuç vermediğinden yakınmıştır. Dönemin Üsküdar Belediye Başkanı'nın vaadine rağmen Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun ayırdığı bütçe ile Karacaahmet'te İlk

[548] Zincirlikuyu'dan önce 1850-1900 yılları arasında Maçka ve Sahrayıcedid mezarlıkları açılmıştır. H.P. Laqueur, "Cemeteries in Orient and Occident. The Historical Development", *Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri* I, 3-7.

[549] 1959 yılına kadar Asrî Mezarlık adıyla bilinen bu mezarlık bu tarihten sonra çok tanınan mevkiinden dolayı Zincirlikuyu Mezarlığı ismiyle anılmıştır. Necdet İşli, "Asri Mezarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29.06. 2022)

[550] Bedri Mermutlu, "Asrî Mezarlık Laiklik Göstergesiymiş Meğer", *Dünya Bizim*, 09.04. 2012

[551] Necdet İşli, "Karacaahmet Mezarlığı", Çetintaş, Behçetî İsmail Efendi'nin eserinde 517 kişinin mezarından bahsettiğini söyler. Yerlerini belirterek kitabelerini kayda geçirdiği için bugün çoğu yerinde bulunmayan kabirler göz önüne alındığında eser önemli bir kaynak durumuna gelmiştir.

Mezar Taşları Müzesi'nin temelini atılmıştır.[552] Belediye Meclisi üyelerine yazılan dilekçede 93 Harbi'nde Erzurum'un bir Ermeni şehri değil bir Türk şehri olduğunun mezarlıklarla kanıtlandığı söylenmektedir.[553]

1931-1934 yılları arasında Karacahmet'te Behçetî İsmail Efendi ile birlikte dolaşıp kendisinden istifade edenlerden biri de Hikmet Turhan Dağlıoğlu'dur. 1931 yılında İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde şeflik, Ankara Arkeoloji Müzesi'nde ise müdürlük yapmıştır. Genel müdür olan Aziz Ogan Topkapı, Edirnekapı ve Karacaahmet'te açılan yollardan dolayı meşahirin mezarlarını tespit edip kurtarma vazifesi verilen Dağlıoğlu, ismini vermediği birkaç yardımcı ile birlikte bu mekânlarda sekiz aya yakın çalışmalar yapmıştır. Çalışmalarını Edirne'de de sürdüren Dağlıoğlu îmar nedeniyle Sultan Selim Camii'ne taşınan harap edilmiş mezarları kayıt altına almıştır. Defter tutulmadığından kaybolan birçok ünlünün mezarına rağmen varlıklarını koruyabilmiş olanların açık bir müze haline getirilmesini millî bir görev addetmiştir.[554] Kendisi Halkevi Dergisi'nde Şemsettin Efendi'yi anarak 'Bursa Mezarları' başlığıyla küçük bir eser hazırladığını haber vermekte, TTK tarafından İstanbul'da oluşturulan kurulun Bursa'da da hayata geçirilmesini teklif etmektedir.[555]

Mezarlıklar konusunda Dârülfünun İran Edebiyatı Tarihi Müderrisi Ferit Bey'in teşvikiyle kaleme alınıp 1932 yılında basılan bir eser de Saadettin Nüzhet Ergun'a aittir. Ergun, Anadolu kitabeleriyle alâkalı yapılan çalışmalar ve Van Berchem'in çalışmalarını

---

[552] Behçetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar* 1348, haz. Bedi Şehsuvaroğlu (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1976), 3.

[553] İsmail Hakkı Üsküdarî'den daha hacimlisini Mabeyn Başkatibi Ali Fuad Türkgeldi hazırlasa da defterlerden biri torununun elinde diğeri ise başkalarının eline geçmiştir. Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*, 3, 7. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Mezar Folkloru", I. *Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi, 1976), 31-37.

[554] Dağlıoğlu, "Mezar Folkloru", 31-37. Türk mezartaşlarını ilmî bir sistemle inceleyen Kurt Erdmann ve Katharina Otto-Dorn'dan, *Türk Yurdu* dergisinde bu konuya ilgi gösteren Mimar Hikmet, C.E. Arseven, Halil Ethem, Şerif Beygo, İsmail Hakkı, Semavi Eyice, Bedri Rahmi Eyüpoğlu, Nermin Tabak, Fazıl Ayanoğlu, Rıfkı Melül Meriç, Beyhan Karamağaralı ve Yusuf Ziya Yörükan'dan da bahsetmektedir.

[555] Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Bursa Mezarları", *Uludağ* (1942), 53, 54/23-26. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Sanat Bakımından Mezarlar ve Mezar Taşları ve Karaca Ahmed Mezarlığı", *Kongreye Sunulan Tebliğler* (Ankara: TTK, 1962), 120-139. Kendisi aynı zamanda 1959 yılında Ankara'da toplanan Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi'nde sunduğu tebliğin son kısmında Karacaahmet'te h. 11-14. asırlara ait erkek ve kadın mezar taşlarından numûneler sunmuş, Şemsettin Efendi'den ilham aldığını düşündüğümüz usûlle 'mülahazat' başlığı altında bilgiler vermiş, en sonunda da isimsiz-tarihsiz, mahvolmuş, müteferrik ve müşterek mezarları sıralamıştır.

saydıktan sonra Halil Edhem ve Ahmet Tevhit Bey'in *Tarih Encümeni Mecmuası*'nda çıkan makalelerinin önemine değinmekte, İsmail Hakkı Üsküdarî'nin 'Eyüp Mekabiri' namıyla basılmamış eserinden bahsetmektedir. Eserinde Üsküdar'da medfun otuz dört şahsın mezar taşlarını fotoğraflamış[556], bu çalışmanın ancak resimli ilk fasikülü yayınlanabilmiştir.[557] 1930'lu yıllarda Vakıflar İdaresi 'Ölülere riayet ve Türk kültürüne hizmet' maksadıyla sadece umumî mezarlıkları değil bazı cami hazirelerini de tanzim ve ihya etmekle uğraşmaktadır. Fazıl İsmail Ayanoğlu 1934 yılında Vakıflar Dergisi'nde kaleme aldığı bir yazıda bu proje çerçevesinde düzenlenemeyen mezarların *nakl-i kubur* yapılarak başka bir camiinin haziresine nakledildiğini haber vermektedir.[558]

6. CENAZE ALAYLARININ SONU

Şehrin dışına çıkartılmış mezarlıklara acele ile ulaştırılmak istenen ölüler artık el üstünde 'alay'la değil cenaze arabası eşliğinde taşınmaktadır. İnsanların 'omuz verdiği' tabut artık ayakta dualarla, ölümü 'insancıllaştıran', ibret verici bir tarzda karşılanmamaktadır. Acelesi olan modern insan kendini yavaşlatacak her şeye bigâne kalmıştır.[559]

Cenaze alaylarının geçirdiği seyir 1920 yılından itibaren Şemsettin Efendi'nin eserlerinden de takip edilebilmektedir. Bursa ulemasından Kara Yusuf Efendi (ö. 1920) Ulucami'de namazı kılındıktan sonra büyük bir meşayih ve derviş kalabalığının kelime-i tevhid nidalarıyla el üstünde yaptığı büyük bir törenle Emir Sultan'a götürülmüştür. Olanlar Dergâhı şeyhi Veysi Efendi'den Kadirî icazeti alıp İstanbul'da zikir meclisleri yöneten, Şemsettin Efendi'nin dostlarından emekli Başçavuş Emin Efendi'ye (ö. 1924) ailesi istemediği için tören yapılmamıştır.[560] Sanayi Müdürü Mahmud Beyzâde'nin (ö. 1927) 'Sanayi musikası'yla uğurlanışını 'pek hazin' bulan Şemsettin Efendi[561], 1931 yılında tevhid ile uğurlanmayı vasiyet eden Begavîzâde Sadık Efendi'ye yasak

[556] *Mezar Kitabeleri: İstanbul'da Medfun Meşâhire Ait,* (İstanbul: Remzi Kitaphanesi, 1932), 3-5. Akt. *İstanbul Türbe, Hazire ve Kabirleri*, ed. Yunus Uğur (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2019), 36.
[557] Eyice, "Mezarlıklar ve Hazireler", 123.
[558] Ayrıntı için bk. Fazıl İsmail Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihî Makbereler", *Vakıflar Dergisi* (1942) 2/399-403.
[559] Rasim Özdenören, *Kent İlişkileri*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 171.
[560] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara vd., 22,110.
[561] *Karâr-ı Şemsî,* 558.

dolayısıyla tören yapılamadığını aktarır.[562] Cenazesinin ardından şehirde en son salâsı verilecek olan kişi ise Servet Beyzâde Mustafa Efendi'dir (ö. 1932).[563]

Bu bölümde seksen seneye yaklaşan bir zaman diliminde şehir mezarlıklarında yapılan tasarruflar bir Şeyh Efendi'nin kaleminden çıkmış olmasının özgünlüğünden faydalanılarak anlatılmıştır. Topografik bilgiler kadar folklorünü de öne çıkardığı mezarlıklar Şemsettin Efendi için adeta ikinci bir şehir olmuştur. Yapılacak araştırmalarla mezarlıkların kendi içindeki hiyerarşi, aile sofaları, çeşitli meslek ve tarikat yoğunlukları vb. bilgiler açığa çıkmayı beklemektedir. Deveciler, Pınarbaşı ve Emir Sultan mezarlıkları başta olmak üzere oluşturulacak dijital mezarlık arşivleri şehir hafızası için büyük bir imkân sunmaktadır.[564] Bu anlamda *Karâr-ı Şemsî* adlı eseri ile Şemsettin Efendi Bursalılara geniş bir ufuk çizmektedir.

[562] Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara vd., 77.
[563] *Karâr-ı Şemsî,* 452-453.
[564] https://www.yenisafak.com/yazarlar/fatma-barbarosoglu/gelecegin-kabristanlari-qr-kodlu-mu-olacak-2063541. https://www.pmq.org.hk/leisureculture/death-in-the-21st-century-the-future-of-a-digital-graveyard/

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ŞEMSETTİN EFENDİ'YE GÖRE ŞEHRİN TERAKKÎSİ

Şemsettin Efendi 1933 senesinde kaleme aldığı şehir tarihinde 'Evvela kaplıcalar asrî bir surette tanzim edilmeli, Avrupalıların rağbetini celp edecek surette her ihtiyacı temine çalışmalı. Lokantası, birahanesi, tiyatrosu, sineması gibi. Sâniyen Keşiş/Uludağı misafirleri memnun edecek bir hale getirilmeli. Yatacak, kalkacak, yiyecek içecekleri temin edilmeli. Sâlisen Bursa'daki birçok sulardan istifade edilerek elektrikle şehrin ova kısmında müteaddit fabrikalar husûle getirilmeli'[565] şeklinde tekrarladığı teklifini ilk olarak 1926 senesi Ramazan Bayramı'nda *terakkîye ve teâlîye bâis olabilecek* fikirleri çerçevesinde dönemin valisi Hasan Kemaleddin Gedeleç'e (ö. 1962) iletmiştir. Şeyh Efendi teklifinin meşrûiyetini *hayrun nas men yenfeu'n-nâs* (İnsanların en hayırlısı insanlara faydası dokunandır) hadisiyle tahkim ettikten sonra açıklama ihtiyacı hissetmektedir: *Hep manevî düşünülmez ya! Madem ki âlem-i suretteyiz, âlem-i zuhurdayız elbette bu âlemin îcâbatından olan menâfi-i ammeyi mûcib olan şeyleri de düşünmek lâzımdır. Gazi Hazretleri*'nin arzusuyla kaplıcaların çağdaş bir hale getirileceğinin, Avrupalıların ilgisini çekecek şekilde Uludağ'a stadyum ve oteller inşa edileceğinin haberini alan, *ebnâ-yı cinsinin iyiliğini temenni ettikçe* sevaba gireceğini ümit eden Şeyh Efendi'ye göre bu *hüsnüniyetlerinin* gerçekleşmesi için zamana ihtiyaç vardır: *el-umûru merhûnetin bi-evkâtiha.*[566]

Şemsettin Efendi'nin üzerinde durduğu terakkî kavramını anlamlandırmak için *Diyâr-ı Şemsî*'de kullandığı bağlama dikkat etmek gerekir. Kendisi Bursa'nın vaktiyle *makarr-ı ulema, füzela, hünerveran* iken *giderek terakkî yerine tedenni* ettiğini, başka bir vesile ile de Halkevi'nin milletin *terakkî ve teâlîsi* için hizmet verdiğini belirtmektedir. Konuyu daha isabetli değerlendirmeye imkân veren Hatice Sultan Türbesi'nin nazar penceresi önünde şahit olduğu hadiseye verdiği tepkidir. 'Oğlum askerden gelecek mi?' diye soran kadına türbeden gelen 'Gelecek' cevabının İstanbullu, diplomalı biri tarafından türbenin *kerameti*ne[567] yorulması Şemsettin Efendi için bir teklifin medârı olmuştur: 'Efendi

[565] *Diyâr-ı Şemsî,* 703.
[566] *Bîdâr-ı Şemsî,* 1, 13.
[567] Şemsettin Efendi 1926 yılında *Âsâr-ı Şemsî* adlı eserinde ruhun bekâsını savunan Devvânî ve Leon Denys'in eserlerine atıfta bulunarak Bursa ve İstanbul tekkelerindeki meşâyihin ve dahi Amasya'daki

hazretleri! O aksisedâdır fakat 'Gelecek mi?' kelimesi cümlenin nihayetini teşkil ettiği için 'mi' edatı zayıf çıkar ve aksetmez, etse de his olmaz. Fakat Efendi zannım benim *itikatsızlığıma* hamletti. Düşündüm, …artık avama, cühelâya bir sözüm kalmadı. Milletin terakkîsi için köylerde bile Rüştiye mektepleri açmalıdır.'[568] Şeyh Efendi eserinin sonuna doğru 'Îtiyâdattan Bir Kısım İtikâdat'[569] başlığı altında Bursa'ya ve Bursalılara mahsus, terakkîye engel olan hurafe ve İsrâiliyat içerikli yüz kadar âdet sıralamaktadır. *Kuduz parpıllayan* Emir Sultan şeyhinin dağıttığına inanılan şifa ile çocuk yaşlarında inandırılan 'kara koncolos' hortlağını aynı çatı altında anmakta bir beis görmemiştir.

Bölümün kavram haritasını tamamlamak için Şemsettin Efendi'nin bu satırlardan kırk sene önce (1894) *İsrâiliyattan, hurâfattan birtakım fasıllar* nakleden Ulucami vaizlerini yerdiği *İzhâr-ı Şemsî*[570] adlı eserine geri dönmek yerinde olacaktır. Şemsettin Efendi yenice başladığı yazma serüveninde hurafe ve İsrâiliyattan niçin bahsetme gereği duymuştur? Yaşadığı dönemde bu yazını başlatan ve hızlandıran etkenler nelerdir? *İzhar-ı Şemsî*'den dört sene önce Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı Enbiya* adlı eserine dair-ki Şemsettin Efendi'nin de kaynakları arasındadır[571]- Sultan'a sunduğu tezkirede sahih hadislerden yola çıkacağını söylemesi mevcut tarih kitaplarından içerik ve üslup olarak ciddi bir kırılma yaşandığının habercisi olmuştur.[572] Asrın îcaplarına uymak gerektiğini sıkça

İlyas Baba'nın kerametlerinin sürdüğünü ispatlamaya girişmişken 1930'lu yıllarda 'türbelerden…istifade intizârında olanlara' dâir yazdığı *İntizâr-ı Şemsî*'de keramet bekleyenlere kinin, sülfat vb. içmeyi, hıfzıssıhhaya uymalarını tavsiye etmektedir. Şeyh Efendi'nin konu etrafındaki düşünceleri daha sonra ayrıntılı olarak çalışılacaktır.

[568] *Diyâr-ı Şemsî,* 7, 398. Merkezîleşme ve eğitimin yaygınlaşması konusunda Tanzimat programlarının devamı niteliğinde Sultan II. Abdülhamid hem siyasetine uygun bir nüfus oluşturmak hem de artan misyonerlik faaliyetlerinin önünü almak için her köye bir ibtidâî mektep seferberliği başlatmıştır. Esasen çağdaş milliyetçiliğin getirisi olan bu girişimin amacı halkın dil ve ahlâkını korumaktır. Deringil, *Simgeden Millete*, 99. Şemsettin Efendi'nin burada kastettiği Meşrutiyet döneminde baskın olarak dillendirilen avamın cehaletinin önüne geçmek olmalıdır.

[569] Bu başlık *Diyâr-ı Şemsî*'de 'Âdat, Îtiyâdat ve İctimâiyyat' kapsamında işlenir. Burada Şemsettin Efendi meşâyih, ulema ve halkın süregelen adet ve merasimlerinden bahsetmektedir. Anlatılanlar tezin ilk başta düşünülen insan, mekân ve kültür başlıklı taslağına uygun gibi gözükse de metni yazarın niyeti ya da muhtevası dışında okunma riski taşıdığından âdetler üzerinden dönemin cârî kavramı olan terakkîyi işlemek daha uygun görülmüştür. Zira İ. Kara'nın dediği gibi 'fonksiyonu itibarıyla yorumlanan gerçeklik, var oluşu itibarıyla yazarın ya da metnin gerçekliğine uymamış olabilir. Bu durumda metin kendi toprağından kopmuş, istiklâliyetini kaybetmiş ve tamamen bizim insiyaklarımız istikametinde aktüelleşmiş bir metin oluverir'.

[570] Eserin temize çekildiği tarih 1929 olmakla birlikte Şemsettin Efendi İsrâiliyat ve hurâfattan bahsettiği mukaddimeyi 1894 tarihinde kaleme alır (*İzhar-ı Şemsî,* 1).

[571] *Diyâr-ı Şemsî,* 56, 68.

[572] İsmail Kara, "Tarih ve Hurafe: Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telakkisi", *Din ile Modernleşme Arasında* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 83.

vurgulayan Paşa, usûl-i cedîdeye direnenleri 'mutaassıp', 'efkâr-ı atîka sahibi'[573] olarak görmektedir. Tanzimat politikaları çerçevesinde bilginin halka ulaştırılması hedefiyle dilde sadeliği öne çıkaran bu eser, kaynak kullanımında tercih ettiği yolla da *yeni bir tarzın öncüsü olmuştur*.[574]

Osmanlı aydınlarının bidat ve hurafelerden uzak, sahih İslâm anlayışını öne çıkarmalarını sağlayan şey XVIII. yüzyıldan itibaren yaşanan siyasî daralmalar, başta eğitim olmak üzere Batı ile yarışmak için yapılan ıslahat denemeleri, elçilerin ve tahsil için Avrupa'ya giden talebelerin yaptıkları gözlemve mukayeselerin yanı sıra oryantalist iddialardır. Bu iddiaları dillendiren metinlerden biri de 1908 yılında Abdullah Cevdet'in yaptığı Reinhart Pieter Anne Dozy (ö. 1883) çevirisidir. *II. Meşrutiyet döneminin rahatlayan ortamında tercüme edildiğinde az çok bütün aydınların katıldığı savunma literatürü*ne[575] Şemsettin Efendi de katkıda bulunmuştur.[576] Cevdet'in çevirisinin tek müspet tarafı bidat, hurafe ve

---

[573] Şemsettin Efendi bu nitelemeyi müfessirler için kullanır: *…efkâr-ı atîka ashâbının (da) tefritkâr ve hurâfata müteallik fikirleri kabul edilir gibi değildir. Ancak din-i mübînimizin hakâyık-ı fennin terakkîsiyle anlaşılmakta olduğu adeta bedâhet derecesinde aşikârdır. Gerçi bazı tefsirlerde güya Kur'ânı tefsir ediyoruz diye birçok hurafat doldurulmuş ise de bundan Kur'ân-ı Kerim münezzehtir. Mesela kaf, nun gibi hurûf-ı mukattaalarda olan harflere bazıları mânâ vermeye kalkışmış. Uydurmuş uydurmuş, yazmış. Hatta bir kısmı daha ileri giderek bunları peygambere bile isnâda ictisar etmiştir. Kaf, Kaf Dağı imiş. Nun, yerin altındaki balığın ismi …gibi saçmalar. 've'ş-Şemsî tecrî' ayetinde de güya güneş arabalarla şarktan garba gidermiş. Bir çeşmeden çıkar, denizden batarmış. Bazen arabadan güneş semadaki denizin içine düşermiş. Bundan küsuf vâki olurmuş ki tefsirlerle ehl-i fenne karşı dini gülünç bir hale koymuşlardır. Fakat hakikat hakikattir. Müfessirin anlamaması, yanlış mânâ vermesi o hakikati zâyi etmez.* Şemsettin Mısrî, "Din-i Tabiî", *Bergüzâr-ı Şemsî*, 31.

[574] Abdullah Erdem Taş, *19 Yüzyılda Tarih Telakkileri ve Dârülfünu'nda İslâm Tarihi Dersleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 90-93.

[575] Kara, Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi II, 65. Nevşehirli İbrahim'in *Beyânülhak* dergisindeki yazılarından başlayarak Şehbenderzâde, Celal Nuri, Manastırlı İsmail Hakkı, İzmirli İsmail Hakkı, Ömer Rıza Doğrul, İsmail Fennî gibi isimler *Sırât-ı Müstakîm* dergisi veya müstakil eserlerinde Dozy tenkidi üzerinden yeni bir İslâm Tarihi yazımı üzerine fikir geliştirmişlerdir. Ayrıntı için bk. İbrahim Hatiboğlu, "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslâm Araştırmaları Dergisi* (1999), 3/197-213. Muharrem Samet Bilgin, "Dozy'nin *Tarih-i İslamîyet*'ine İslamcı Dergilerde Verilen Tepkiler, *"İslâm'ı Uyandırmak": Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler* I, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: Limit Ofset, 2018), 165-182. Bidat ve hurafeleri yererken Şemsettin Efendi'nin etkilendiğini düşündüğümüz isimlerden biri de Şemsettin Günaltay'dır. Şemsettin Efendi'nin *Yâdigâr-ı Şemsî*'yi yazdığı sıralarda yayımlanan iki eserinin tahlili için bk. Feyzullah Karpuzcu, *Osmanlı Son Döneminde İslâm'a Dair Modernist/Rasyonalist Söylemler: Hurafe, Tasavvuf ve Şemsettin Günaltay* (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

[576] Şemsettin Efendi birkaç risalesinde isim vermeden Abdullah Cevdet'i eleştirmektedir: *Dürzü denilen miskin ve onun fikr-i sathiyyesine mâil olan hodbin, Kur'ân'ın bir hastalıklı ağızdan zuhûruna inanırlar ise âlem onlara güler. Çünkü o hastalığa dûçar olan binlerle kimseler vardır. Niçin onlardan da böyle Kur'ân'a müşâbih bir şey sudur etmiyor? Bu kavle ancak Avrupa'da bulunan ve hakâyık-ı diniyyemizden bi-behre bulunan kimseler kanar, inanır. Ulûmun evvelini ve âhirini câmi olan ve bilâhare zuhur edecek vukuâtı haber veren bir Kur'ân-ı Kerim nasıl olur da bir hasta ağızdan çıkar ve*

İsrâiliyattan uzak bir İslâm tarihi yazma gayreti doğurmuş olmasıdır. Bilhassa İslâmcı yazarlar kendilerini küçük gören iddia ve telkinlere karşı nasları ve tarihî hakikatleri öne çıkararak İslâm'ın mâni-i terakkî değil 'zâmin-i terakkî' olduğunu ispat etmeye çalışmakta[577], Avrupa'ya medeniyeti taşıyan bir dinin mensuplarının nasıl bu ataletten kurtulacağı ve ayakta kalmaya devam edeceğine cevap olarak 'tecdîd' şemsîyesi altında yeni bir İslâm yorumu üzerine kafa yormaktadırlar.

Burada elzem olan Şemsettin Efendi'nin hurafat, İsrâiliyat ve bidat konusunu nasıl işlediği ve bunu terakkî ile nasıl ilişkilendirdiğidir. Şeyh Efendi daha ziyade bidat kabul ettikleri âdetleri kınayan ulemayı tenkit etmekte[578] ve tefsir kitaplarında görülen hurâfat ve İsrâiliyat'a değinmektedir. Fakat bu bölümde incelenecek olan bilhassa şehrin türbe, tekke ve camilerinde ayrıca günlük hayatta îtikat haline gelmiş, bidat ve hurafe karışmış âdetlerin Şemsettin Efendi tarafından nasıl yorumlandığıdır. Bu mesele, üçüncü bölümün manevî terakkîyi içeren birinci kısmıdır. Bu noktada geleneğin içinden geldiği halde tekke ve mensuplarının hurafeleri kutsallaştırdığı, ilmî durağanlığa ve siyasî pasifizme neden olduğu eleştirileri karşısında tasavvufun kendisine yeni tarz bir organizasyon yaratması ve yeni fikirleri benimsemesi için dayatma yapan İslâmcı yazarlara kulak

---

yine nasıl olur da bu kadar füseha ve büleğâyı hayrette bırakan ve hatta müşrikîni secdeye mecbur eden 'efsahu'l kelam ve ebleğu'n-nizam' bir fem-i ma'lulden zuhur eder? Fakat bu cünûd-ı şeyâtin ve asâkir-i İblisiyye'den olan münafıklar an cehlin ve yahut an kastin anlamıyor ve anlamak istemiyor. İsevîlerin İslâm beynine tefrika sokmak üzere tefsirlere, hadislere vaz ettikleri hurâfattan istifade ederek güya Kur'ân'ı ve dini mecma-i hurafat diye anlatmak istiyorlar. Bu muterizler, eski Avrupa mutaassıbîni rehâbînin telifâtından iktibas ederek kendi oturdukları dalı kesmek istiyorlar. Teessüf olunur ki İslâm ismi taşıyorlar. Hiç olmazsa bu isimleri kaldırmalı. Birer medenî Avrupa ismi taşımalı ve yahut kable'l İslâm Türk isimlerini ihya etmelidir. Kendilerinin ne gibi meziyetleri vardır? Eğer bu mâlûmatları bir şeref ise bunun bir kısmı Emeviler'e, müşrikîn-i Kureyş'e bir kısmı da Doktor Dozy gibi mutaassıp Katoliklere aittir. Zülfikâr-ı Şemsî, 8, 12, 14.

577 Dücane Cündioğlu, "19. Yüzyılın Sonlarından İtibaren 'İslâm Mâni-i Terakkidir' Tartışmaları", *Düşünen Siyaset Dergisi* (2004)19/42-43.

578 Şemsettin Efendi seyyie olandan bidat-i hasene, âdat-ı seniyye ve âdet-i müstahsene'yi ayırmaktadır. Zira *bidat dedikleri nesne sünnet-i me'sûreye müsâdeme etmeyince sünnet-i haseneden olur*. Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, haz. İhsan Kara, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 933-934. Mevlid'in "Vilâdet-i Seniyye" kısmında ayağa kalkmayı kınayan Kadı Mehmet Efendi'yi -Sîmkeş Camii önünde cinayete kurban gitmiştir- ve "âdat-ı seniyyelerinden biri olarak" Ulucami'de Kadir Gecesi namazı kılan Gazzî Efendi'nin damadı Abdurrahim Efendi'nin şehit edilişini ulemanın taassubunu örneklemek için anlatır. *Yâdigâr-ı Şemsî*, 192-194. Mutasavvıfları kınayan ulemaya da sitem etmektedir: *Ehl-i tarîk halkına gelince onların yaptığı hep bidattir, günahtır. Bunlar yaparsa mesnûndur. Kur'ân-ı Kerim'de secde ayeti gelince kalkılıyor, secde ediliyor. Bir keresinde ben de var idim. 'Bir mecliste on dört secde ayeti okuyup on dört kere secde edilmekteki sevabın haddi hesabı yokmuş' diye zavallı cemaat otuz üç rekat namazdan sonra on dört kere daha yatmış kalkmışa döndük. İtiraz mümkün mü? Fukaha-i kirâm böyle buyurmuş….İtikar-ı Şemsî*, 16.

kabartmak gerekmiştir.[579] İtikat açısından bidat, hurafe, İsrâiliyat'ın tekkeler sayesinde yaygınlaştığını, İslâm öncesi ve haricî kültürlere ait inanışların bu yolla hayat bulması sebebiyle 'Müslüman cemaatin üzerinde ittifak edeceği esaslar'dan uzaklaştığını söylemektedirler. Onlara göre kaynaklar ve metot açısından tasavvuf 'kontrolsüz ve açık yoruma müsait' geniş bir alan oluşturmuş, ahlâk ve sosyal yapı açısından ise İslâm'ın öngördüğü 'aktif insan' tipini pasif insana dönüştürmüş, miskinlik yaşam tarzı olmuştur.[580] Bu mesele de bir yönüyle bölümün ikinci kısmında işlenecek maddî terakkînin bilhassa sa'y maddesiyle ilintilidir.

Tekkeleri ve meşayihi tenkit eden ifadeler Şemsettin Efendi'nin satırlarında da özeleştiri mahiyetinde yerini almıştır. Fakat daha önce 1908 yılında Limni'deki ihvanına yazdığı risalelerde dervişlik için *sa'y*in önemine değinmektedir:

> *Tarikat feyz yoludur amma züğürtlük yolu değil. Yokluk demek kendi varlığını, enâniyetini mahvetmektir. 'Vücûdun zenbun lâ yukâsu aleyhi zenbun âhar' mefhûmunca …tecerrüd etmektir… Halbuki nev-icad topların mermileri on bin yirmi bin franka mâl oluyormuş. Yalnız bir mermiye bu kadar masraf olacak. Ya o toplar, tüfekler, kılıçlar, atlar, arabalar, mekûlat, meşrûbat, melbûsat, zırhlılar, kruvazörler bilmem neler? Bunların alımı milyonlar, milyarlar altınlara mütevakkıftır. Ne ile alıyoruz düşün. Dervişlik de böyledir. Sa'ysiz olmaz. Ferâizden mâada nevâfil ibâdâta muvâzebet gece yarıları göz yaşları dökerek Allah demek, ahlâk-ı ilâhi ve Muhammed ile mütehallık olmak lâzım. …gibi âtıl ve vahdet-i vücuda kâil olarak ibâdat ve tâatta kâhil olanlar …mâduddur. Eslâf-ı kiram maîşetlerini temin ettikten sonra ekser evkâtı kanâate hasretmişler ve öyle halka karşı riyakârâne mescidlerde mutekif olarak tenhada zevkine bakarak adam aldatmamışlar, surette yine halkla*

[579] Tasavvuf kültürünü ifsat olmuş ve ifsad edici bir din yorumu ve yaşama üslubu olarak gören bu görüşleri Kara doğruluk ve tutarlılık açısından hayli problemli görür. Zira bütün İslâm dünyasında sömürgecilere ve Millî Mücadele dâhil küffara karşı yürütülen mücadelelerde tarikatların en önde ve dayanıklı unsur olduğu yakın tarihin hakikatlerinden biridir. İslâmcılığın zeminini ve toplumsal dayanaklarını da bu geleneksel yapılar hazırlamış ve sürdürmüştür. Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 21.

[580] Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 271. Eleştirinin dozunu göstermesi açısından şu örnek ilginçtir: '*Bize ahiret lâzım dünya nemize lâzım? deyip tembellik ederler, işten çekiliyorlar, hainlere meydan veriyorlar. Ne yaparlar? Kimi tekkeye çekilir kimi Mekke'ye çekilir. Bazıları da evinde oturur, işi gücü terk ile kuşe-i inzivaya çekilmek hamiyetsizliktir. Bu gibi insanlar cemiyet-i beşeriyeden sayılmaz. Onlara 'insan' ıtlak etmek abestir. Ne cismen ne fikren insanlıkla bir alâkaları yoktur. Onlar bu cemiyet efrâdından madud değildir.* İsmail Hakkı, "Mevâiz", *SM*, I, 23, 5 Muharrem 327. Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 65, dn 20.

*avam-meşrep görünerek hakikatte … görmüşlerdir. Demek oluyor ki sa'y bizim için lâzım. Sa'y olmaksızın cem olmayacağı bedihî*dir.[581]

Daha açık tenkitlerini ise tekkeler kapatıldıktan sonra şeyhlik taslayan müteşeyyihlere yapmaktadır:

… bu müteşeyyihler ise 'tebdîlü'ş-şekl li ecli'l-ekl' mefhûmunca tebdîl-i meslek ederler. Hatta içlerinde bazıları tarîk-i Nakşibendiyye'ye güya müntesip iken turuk-u sâireden zengince bir tekye münhal oldu. Derhal gömlek değiştirir gibi tarik değiştirir. Nakşibendiyye'den Kadirî olur, Sa'dî olur, Celvetî olur. Hâsılı tekye hangi tarîkin nâmına bina olundu ise o da ondan olur. Bunun için bu gibi garazkârlar meşâyih içine girince şeyhlerin de işi bitti, tekyeler de seddedildi. Çünkü bu mesleğe garaz girmez. Garaz için şeyh, derviş olanlar feyzyâb olamaz. Ulema ve yine onlar gibilerden tarikata sülûk edenleri biliyor görüyoruz ki ekâbire, ağniyâya mütevaziyâne ve onların arzularını tasvipkârâne bulunurlar.[582]

Bu vasıfta kişiler şeyhliğin gerektirdiği elzem şeyleri bilmediği halde eksiklik duymayan, şeriatin gereklerini önemsemeyen kimselerdir:

… fi-zamânina bazı meşîhiyyet zuhur etmiştir ki şeyhe birinci derecede lâzım olan ve şart-ı âzam bulunan ilimden bî-behredir. 'Şecaat arz ederken merd-i kıptî sirkatin söyler' mefhûmunca esnâ-yı sohbette cehlini itiraftan başka tefâhür ederek 'Şeytan da âlimdi' sözünü havf u hicab etmeden sıfat-ı ilmi tahkîr eder. Bazıları ise bizim 'Şeriate yüzümüz bu kadar amma tarikatçe hodri meydan' diyerek sıkılmadan izhâr-ı fazilet eder. Kimisi 'Biz ehl-i tarikiz, şeriatle işimiz yoktur' diye hezeyana başlar da başına bir takım cühela ve büdelâyı toplayarak kendisini Bâyezid-i asr, Cüneyd-i dehr tutar. Eyvah, eyvah! Eyne's sema eyne's semek nefsine güç gider. El-hâsıl derviş zikr olunan ehli bedâyîden içtinap edip sırât-ı müstakîmi arar iken râh-ı dalâlete gitmesin. Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmasın.[583]

---

[581] "Sa'y", *Bergüzâr-ı Şemsî*, 27-28. "Ama bazı kümmelîn-i evliyaullah *ve men yettekıllahe yec^al lehû mahrecen ve yerzukhu min haysu la yahtesib ve men yetevekkel alellâhi ve hüve hasbüh* ayeti (65.Talâk: 2-3) celîlesini tatbik-i hareket etmişler. Sen de onlara teşbîhe kalkma. Çünkü o enfâsında var mı? O tevekkül tam sende hâsıl oldu mu? Avam başka, havas başka, ahsa yine başkadır. Onlar beşeriyetten ıslah etmişler, *ervâhuna eşbâhuna* sözüne mazhar olmuşlar.

[582] *İnkisâr-ı Şemsî,* 21.

[583] Şemsettin Mısrî, "Derviş-Şeyh", *Bergüzâr-ı Şemsî*, 13.

II. Meşrutiyetle birlikte yaygınlaşan müstakil yayın organları sayesinde düşüncelerini aktarma imkânı bulan sûfîlerin, tenkit içerikli düşüncelerini aşırıya vardırdıkları görülmektedir. Fakat istedikleri gerçekleşip tekkeler kapandığında İsmail Kara'nın dediği gibi hazırlıksız yakalanmışlardır.[584] Şemsettin Efendi'nin de önce 'kurtulduk' deyip daha sonra hüznünü açığa vuran şiirler yazması bunun göstergesidir. Üzerinde düşünülmesi gereken bir taraf da tekke ve türbelerin kapanmasıyla[585] hurafe ve bidatların önüne geçip geçilemediğidir. Bu kurumların menfî taraflarına odaklanılması müspet tarafların gözden kaçırılmasına neden olmuş olabilir. Halbuki *ikincil yapılar diye adlandırılan ve siyasî merkezle kişiler arasında çift taraflı girdi-çıktı seyyâliyeti sağlayan, şiddeti ve gerilimi azaltıcı* tekkeler *insanların nefeslenmesi, dayanışma ve paylaşmanın gerçek hüviyetler kazanması, yan meslekler/meşgaleler edinmesi sahalarında* işlev görmüşlerdir. Ahilikle esnaf, Yeniçeri ordusu ile Bektaşîlik, mûsîki ve edebiyatla Mevlevîlik arasında kurulan bağlar bunun göstergesidir.[586] 1910 yılında tekkelerin müspet yanlarını *Îtikâdat ve Îtiyâdat-ı İslâmiye* adlı eserinde[587] ortaya koyan eski Nafia Nazırı'nın seçtiği başlığın bir benzerini yirmi sene sonra Şemsettin Efendi'nin tekke ve türbelerdeki kimi hurafeleri tenkit etmek için kullanması ilginçtir: *İtiyadattan Bir Kısım İtikadat.*

Ömrünü tekkenin maddî manevî ihyası uğrunda geçirmiş Şemsettin Efendi'nin meşâyih, tekkeler ve türbelerin aleyhinde konuştuğu metinlerin anlaşılması için *değişen zihniyet*

---

[584] Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 300.

[585] Tarikat büyüklerinin vefat ettikleri tekkelerde defnedilmeleri türbe ve tekkelerin beraber anılmalarına sebep olmuştur. Türbelerin giderleri için vakfiyelerde özel maddelerin konması veya müstakil vakfiyeler yazılması başlı başına bir kurum olmalarını temin etmiş ve türbedarlık bazı yerlerde tekke şeyhliği ile eş anlamlı hale gelmiştir. Tekkelerle birlikte kapanmasının bir sebebi de haklarında oluşan folklorik unsur ve batıl inançlardır. 1926 senesinde her vilayette müftü, maarif ve evkaf müdürlerinden oluşan bir heyet hangi türbenin kıymetli olduğuna, hangi tekkenin oturulup oturulamayacağına karar verecektir. İstanbul'da Şemsettin Efendi'nin de tanıştığı Müze Müdürü Halil Edhem ve İhtifalci Ziya Bey'in olduğu bir heyetin seçtiği yetmiş türbenin altmışı Millî Eğitim Bakanlığı tarafından tamir ettirilir. Aynı Bakanlık 1937 senesine kadar türbelerle ilgilenmeyecektir. Kara, *Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, 219.

[586] Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 288-292.

[587] *Bunların (tekkelerin) ezmine-i kadîmeye mahsus bir nevi dinî, ictimaî ve hatta siyasî kulüpler olduğu kemal-i vuzuh ile tezâhür eder. Meşrutiyet'in ilanından bugüne kadar siyasî, ictimaî, iktisadî velhâsıl makâsıd-ı muhtelifenin temini emrinde tesis ve küşad olunan kulüpler henüz tekâyâ kadar bir hal-i metin-i intizam alamadığı meydanda iken tekâyânın tesis ve küşâdındaki makâsıd-ı esasiye ve ciddiyeyi tetkik ve muhâkemeye lüzum görmeksizin bunlara nazar-ı bîkaydi ile bakmak muvâfık-ı hakk u insaf olamaz.* Nafia Nazır-ı Esbâkı Hulûsi, *Îtikâdat ve Îtiyâdat-ı İslâmiye*, Dersaâdet: Hoca Paşa'da 33 numaralı matbaa, 1328 Akt. Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 278-279, dn. 13.

dünyası, ilim ve ahlâk anlayışı ve bunun getirisi olarak toplumu dönüştürecek projeler karşısında kendi durduğu yerin meşrûiyetinin sağlamlığını nasıl sorguladığını hesaba katmak gerekmektedir[588]. Bu sorgulamanın tahlîli daha sonra irdelenmek koşuluyla üçüncü bölümün amacı kırk senelik bir süreçte Şemsettin Efendi'nin geçirdiği iddia edilen değişimi daha ziyade tekke ve türbelerde sürdürülen adetlere yaptığı yorumlar üzerinden çözmeye çalışmaktır. Bunun için Şeyh Efendi'nin *Bergüzâr-ı Şemsî, Cuybâr-ı Şemsî, İhtâr-ı Şemsî, Bidâr-ı Şemsî, Zülfikar-ı Şemsî* ve *Izdırâr-ı Şemsî* gibi risalelerinden[589], Bursa türbeleri etrafında oluşmuş âdetleri konu alan *İntizar-ı Şemsî* adlı eserinden ve bu eserin *Diyâr-ı Şemsî* adlı şehir tarihinde özetlenmiş kısmından faydalanılmıştır.

A. İTİYAT/İTİKAT İKİLEMİNDE ŞEHİRDE TERAKKÎYE ENGEL OLAN ÂDETLER

Şehrin hurafe ve bidat içeren adetlerine dâir müstakil bir eser kaleme alması Şemsettin Efendi'yi diğer sûfîlerden, yazdığı bu eseri şehir tarihinde özetlemesi ise onu diğer şehir tarihçilerinden ayrı tutmaktadır. Şemsettin Efendi'nin unutulması endişesiyle 1930 yılında *İntizar-ı Şemsî* adlı eserinde tespit ettiği adetleri *hasene-seyyie* şeklinde ayırması bir konumlanışı göstermektedir. Ona göre mümin olmanın gereği maneviyata iman olsa da *usûl-i diniyyeden imiş gibi* gösterilen hurafelerin ayıklanması ve bunlara karşı mesafeli durulması gerekmektedir. Türbedarlar tarafından *Bu zatın şöyle kerameti böyle havârıkı vardır* gibi sözlerle ihtiyaç halindeki insanların beklentisinin sûistîmal edilip îtikadının bozulmasına sebebiyet verilmesi kendisini bu konuda yazmaya teşvik etmiştir.[590]

Bidat ve hurafelere karşı başlatılan toplumsal seferberliğe Şemsettin Efendi de böylelikle yazdıklarıyla iştirak etmektedir. Bu çabanın nihâî sebebi terakkî fikrine uyum

[588] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, ?

[589] Şemsettin Efendi 1908'den sonra matbuatta dönen meselelere dâir yorumlarını şehir tarihi ile alâkalı eserlerinden bağımsız, müstakil olarak ancak 1925'ten sonra paylaşacaktır.

[590] Velhâsıl 'Ene inde zann-i abdî' hadis-i kudsîsi mûcibince îtikadın dâhil-i küllîsi olup ….taklit ile tahkîkin tefrîki biraz müşkül olduğundan halkı, bâhusus safdil kimseleri iğfal ederek kendi istifadelerini temin edenler de nadir olmadığından iyi arayıp taramalı sonra dine, maneviyata kusur bulmamalıdır. Çünkü bazı kimseler nenin nesi olduğu mâlum olmayan tüpüre tüpüre evliya olan, patates gibi yetişen daha doğrusu türbedarların yetiştirdiği evliyalardan ümit beklerken evdeki bulgurdan olan kimseler az değildir. *İntizar-ı Şemsî*, 267.

sağlamaktır. Bu fikrin sürdürülebilmesi için *birçok özgür ve yeni imkânın sağlayıcısı, umudu olan gelecek fikrinin özendirilmesi bunun için de geçmişin ya da geleceğin karanlık yüzü olan ölüm, mezar veya kıyamet ve bunlarla ilgili düşüncelerin unutturulması, değersizleştirilmesi gerekmektedir*[591]. Batıl inanç ve hurafeler, hakikî İslâm ile yaşanan İslâm arasındaki uzaklığın etiketlenmesi için kullanılmaktadır. Bu durum meşru görülen bazı yerel inançları ve mahallî renkleri gayrimeşrû hale getirmiş, İslâm dünyasının bütününün kucaklanması hedeflenmişken ihtilaflar yaratılmıştır[592]. Şemsettin Efendi'den alınan bir örnekle somutlaştırılacak olursa Yıldırım Bayezid'e kale kapısını açan, Ulucami'nin yerini belirleyen, şehre halifelerini yayan ve asâsını vurarak çıkardığı su ile şehrin doğusunda mahalle şenlendiren Emîr Sultan'ın türbede ziyarete açık olan asâsının hurafe kategorisine sokulması bu ihtilafı göz önüne sermektedir. Şeyh Efendi'nin *Yâdigâr-ı Şemsî* ve yirmi sene sonra kaleme aldığı *Diyâr-ı Şemsî*'deki ifadelerinin karşılaştırılması bu anlamda düşüncelerinin seyri açısından önem arzetmektedir. Asâ ile ilgili *Yâdigâr*'da kullandığı ifadeler şöyledir: *Asâ-yı mezkûrun vasatında olan ilâve, asâ-yı Cenâb-ı Peygamberî'den bir parça olup Baba Yusuf nam zat kendisine olunan işaret-i manevî üzerine o parçayı Ravza-i Mutahhara'dan getirmiş ve üç parçaya taksim ile birini Hacı Bayram-ı Velî'ye ve birini Sultan Emir'e diğerini de memur olduğu bir mahalle teslim eylemiş.*[593] Aradan yirmi sene geçmiş, batıl itikat ve hurafelerin yuvası kabul edilen tekke ve türbeler kapanmış olsa da asâdan himmet bekleyenler çoğalmıştır. Aynı asâ *İntizar-ı Şemsî* ve *Diyâr-ı Şemsî*'de türbedarların geçim yollarından biri haline girmiştir: *Ayak ucunda bir delik vardır. Oraya elini sokar, çıkan toprağı teberrük eder. Sakatlar hasta ise yutar. Çocuk aksırsa yine yutar. Velhasıl türbedarlar bu yüzden fevkalade geçinirler giderlerdi. Bir de asâsı vardır. Bunun ortası Efendimiz'in imiş. Baba Yusuf nam zat memur olmuş, almış, üçe bölmüş, bir parçasını buraya koymuş. Onu da ziyaret ettirirler. Zâirin gönlü bast olur gider.*[594]

---

[591] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 52-53. Selçuk Hatun ve Kutup İbrahim Efendi'nin mezar taşında geçen *ve izâ tahayyartüm fi'l-umûr fe'ste'înû min ehli'l-kubûr* ifadesine (*Hâkisâr-ı Şemsî*,174, 200) ittiba edilecek zamanlar geçmiş görünmektedir.

[592] "Bu merkeziyetçi karakterin İslâmcıların (ittihad, vahdet-i İslâmiye, telfîk, tevhid-i mezâhib, takrîb-i mezâhib, kanunlaştırma vb) kendilerini içinde buldukları siyasî ve kültürel birlik arayışlarına esasen daha da üstte modern düşüncenin yapısına uygun olduğu söylenebilir." Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 71-72.

[593] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 40-41.

[594] *Diyâr-ı Şemsî,* 753. Tekkenin meşâyihi de kuduz hastalarına şifa dağıtmaktadır: *Evvelce daü'l kelb hastahanesi yok ve çaresi bulunmamıştı. Bunun çaresi Emir Sultan Tekkesi şeyhleri parpıllarlar idi.* Burada hastahaneye yapılan vurgu ile Şemsettin Efendi maddi hastalıkların şifasının ilaçla aranması

XIX. yüzyıl başında Vehhabî söylemin etkisini kırmak, iktidarı sağlamlaştırmak ve halkın gönlünü almak için ihya edilen türbeler XX. yüzyılın başında Vehhabî zihniyeti taşıyan ulema tarafından eleştiri konusu yapılmış, bilâhare Cumhuriyet hükümeti tarafından bir devrin kırıntıları süpürülürcesine ortadan kaldırılmıştır. Şemsettin Efendi *ehl-i hâcatın kıblesi* olarak tanımladığı Hz. Emir Türbesi'nde mevlidler okunup kurbanlar kesilmesini hatta ziyaret edilmesini şirke sebep olacağı düşüncesiyle caiz görmeyen ulemaya *hayât-ı maneviyyenin olduğu kat'an ve kati'aten inkâr olunamaz* diyerek karşı çıksa da *ziyaretin usûlünü bilmeyen ve kurban ne vecihle nezredilir, kesilir, fâidesi nasıl olduğunu anlamayan kimseler*in *kîl u kâlinden* yeni hükümetin koyduğu yasakla milletin kurtulduğunu düşünmektedir.[595] Şemsettin Efendi'yi endişelendiren 'evliyalık satan türbedar'lar ve müteşeyyihler eliyle halkın keramet beklemesi ve zuhur etmediğinde de itikadının bozularak hakikati inkara sürüklenmesidir. Dinî eserleri hurafe mecmuasına döndüren 'ulema azmanı' ise riyakârca halkı iğfal etmektedir. Şemsettin Efendi'nin maksadı insanları kolayca cezbeden bu mukallitlerin[596] ortaya çıkarılmasıdır. 'Gözünün açılması' ve 'tenevvür etmesi' ile birlikte halkın artık inanmadığı bu hurafelerin kıyıda köşede kalan inananları kendisini yazmaya sevketmiştir.[597] Bu başlık altında dikkat çekilmek istenen şey, Şemsettin Efendi'nin aynı hadiseleri aradan geçen yirmi yılda nasıl bir açı farkıyla yorumladığı, bir başka deyişle yerli kültürle, halkın din telakkîsi ve inancıyla esasen kendisiyle irtibatının nasıl değiştiğidir.

1. TÜRBE, TEKKE VE CAMİLERE MÜRACAAT

Pir Emir Türbesi'nin[598] yanıbaşındaki caminin minaresinden bahtı kapalı olanların Cuma günleri kıyafetlerini atışını ve 1925'ten sonra yasağa rağmen türbenin kapısının kırılıp ziyarete devam ediliyor oluşunu Şemsettin Efendi mizansene dönüştürmektedir: *Türbedar kadın onu alır, müzayede eder, sonra sahibine verir. Türbedara da onlar para*

gerektiği düşüncesini yinelemektedir. Ancak Şemsettin Efendi şeyh efendilerin kerametleri söz konusu olunca daha temkinlidir. Emin Efendi'nin ayağını duvara dayayıp hastayı altından geçirdiğini ve başına okunmuş ekmek ufaladığını yorum yapmadan aktaracaktır. *Diyâr-ı Şemsî*, 787.

[595] *Hâkisâr-ı Şemsî,* 16-17.
[596] *Âsâr-ı Şemsî,* 101-103.
[597] *Diyâr-ı Şemsî,* 772, 808.
[598] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 285.

verir. Bir müddet sonra kıza koca çıkarmış.'[599] Aynı vakitlerde *sandukasının üstü çeyiz odası gibi* olan diğer türbeler Pars Bey ve İsmail Hakkı Bursevî'ye aittir. İsmail Hakkı Dergâhı'nın semahanesinin okula çevrildiği zamanlarda sandukasının üstüne gömlek seremeyenler kabrine yakın olan zeytin ağacı ile sıtma hastalığına şifa aramaktadırlar: "Tutuşur ise sıtmaya bire birmiş. İyi olmazsa 'Hüsnü itikadı yokmuş' derler. Ne âlâ amma! Parasız pulsuz tedavi. Kinine, sulfata hâcet olmaz eğer geçerse."[600]

Şeyh Efendi Bursa'da yürüyemeyen çocukların götürüldüğü Baba Zakir Türbesi'nin başka şehirlerde neye tekabül ettiğini merak etmektedir: *Türbesinde sallarlar imiş, yürütürler imiş. Sonra da çocuk yürümeye başlarmış. Başka yerlerde, köylerde acaba nasıl yürütürler?*[601] Vaktiyle Mısır'daki İbrahim Gülşenî Âsitânesi'nden Bursa'ya gelen Şemlelizâde Şeyh Ahmed Efendi'nin (ö. 1678) kaldığı, 1900'lerin başında bir oda ve türbeden ibaret olan Ali Mest Edhemi Zaviyesi'nden Cumartesi günü güneş doğmadan önce alınan çamurun şifası da Bursa'ya has itikatlar arasındadır: *Çıban çıkaran kimseye ba'de'z-ziyâre sürülerek arkasına bakmadan avdet eder ise bi-izn-i Hüda şifa bulduğu mütevâtirdir.*[602] Bu anlatıya *Diyâr-ı Şemsî*'de bir de türbedar ilave edilmiştir: *Urhuba denilen çıbanlara da iyi gelirmiş. Türbedara sorarsan daha kim bilir ne gibi hâcetleri vardır.*[603] Şemsettin Efendi türbedarların aracılık iddiasında bulunmasını dinin ilkelerine aykırı bulmaktadır. Bu meyanda bilhassa kadınların başvurduğu Molla Fenârî türbedarını mektupçu olarak vasfetmektedir: *Posta kutusu baş ucundaki kutudur. Arzuhal kemal-i îtina ile alınır, okunur, üflenir, künke atılır. Oradan manevî bir kuvvet ile Hazreti Peygamber Efendimiz'e arzolunurmuş. Şimdi türbeler kapandı. Bilmem ashâb-ı müracaat nasıl meram anlatacak? Ne cehalettir! Giremez kimse Efendi ile kulunun arasına!*[604]

Seyyid Usûl Dergâhı'ndan alınan kiremitin satılacak evin çatısına konulduğunda müşterisinin çıkması Bursalıların bir diğer inanışıdır. Şemsettin Efendi'nin üslûbundaki

[599] *Diyâr-ı Şemsî*, 91, 762.
[600] *Diyâr-ı Şemsî*, 754-755.
[601] *Diyâr-ı Şemsî,* 760.
[602] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 406-408.
[603] *Diyâr-ı Şemsî,* 768.
[604] *Diyâr-ı Şemsî*, 784. Şeyh Efendi'nin hamama gidenleri *ekser kadınlar gider hele köylüler* şeklinde tanımlaması okuyanları yine bu dönemde yaygın avam İslâmı hakkında düşünmeye sevketmektedir.

değişiklik bu örnek üzerinden daha net görülmektedir: *Satılacak hâneye müşteri zuhûru için türbesi etrafındaki duvarın üzerinden bir adet kiremit alınarak o hanenin sakfına koyulursa karîbü'l-ahdde tâlib zuhur ettiği meşhurdur.*[605] Satışların artık ilanlarla duyurulduğu zamanlarda bile insanlardan gördüğü rağbet nedeniyle tekke kiremitsiz kalmaktadır: "Bir kiremit alır kendi hanesinin üstüne koydu mu derhal müşteri zuhur edermiş. Dellala vermek, gazete ile îlana lüzum yok. Ancak o satıldıktan sonra Arap'ın kurban mâfiş hikayesi gibi telaş ile nezrini unuttuğu gibi kiremiti de getiremediklerinden çok vakit duvar kiremitsiz kalır. Zavallı tekkenin şeyhi duvar yıkılmasın diye kendisinden kiremit alıp koymaya mecbur olurdu."[606]

Kutsallık atfedilen her nesne Şemsettin Efendi'yi rahatsız etmektedir. Muradiye'de Halil Paşa Değirmeni karşısında yol yapımı dolayısıyla yıkılan Miskinler Tekkesi'ndeki çukur taşa konulan paranın murada ermek için bereket kabul edilmesi kendisini taşın orjinalliği konusunda düşünmeye sevketmiştir:[607] Başında hâlen mum yakılan[608] bu taş getirilen yasağa rağmen insanları toplamaya devam etmektedir: *Yeri yurdu mahvolmuşken orada bir kabir midir yoksa yekpare bir mermer midir nedir? Hükümet menettikçe hâlâ geceleri mumlar yakarlar, çırağan yaparlar, mum adarlar.*[609] Şeyh Efendi bir İstanbul seyahatinde Baba Cafer Türbesi'nin gördüğü hüsnükabulden dolayı da hayretler içinde kalmıştır: *Matlabına vâsıl olan Baba Cafer'den yahut diğer zevattan bilir. Murad hâsıl olunmaz ise kusuru kendine atfeder. Bana kalırsa sıdk ile bâb-ı İlâhî'ye sarılmalı. Onun bize gönderdiği kanunuyla amel etmeli. Hasta olmamak için hıfzı'ss sıhhaya riâyet ihtiyâcâtının temini için maddî manevî sa'y u gayret etmelidir. Güya ashaptan imiş. Zindana koymuşlar, orada vefat etmiş imiş. Aman Yarabbi, ne kalabalık! Adliye Dairesi İcra Merkezi zannettim. ... Şimdi o kapılar kapandı. Ashâb-ı müracaat açıkta kaldı.*[610]

Evliyaya nispet edilen sıfatların değişmesi yaşanan zihniyet değişikliği ve kafa karışıklığını izhar eden şeylerden biridir. Şehirde îtikat haline gelmiş alışkanlıklar sayılırken Abdal Hazretleri Abdal Sultan'a dönüşmüş, çocuk doğurmak isteyenlerin ve

[605] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 383.
[606] *Diyâr-ı Şemsî*, 778.
[607] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 507.
[608] *Hâkisâr-ı Şemsî*, 234
[609] *Diyâr-ı Şemsî*, 795.
[610] *Diyâr-ı Şemsî*, 807-808.

inkıbâza uğrayanların uğrak yeri haline gelmiştir. Şemsettin Efendi de aynı karmaşayı yaşamaktadır: *Bu hazretin sağlığında giydiği pabuçtan bir teki vardır, iki okka gelir. Çocuk doğması güçleşir ise bu pabuçtan su içirirler, çocuk suhûletle doğarmış. Şu halde sulfata hacet kalmıyor demektir. Bir şiddetli inkıbâza uğrayan Abdal Sultan'ın türbesi civarındaki...*[611] Niyaz penceresinde Bursa'nın kutbu olduğu belirtilen, tamirine (1843) Şemsettin Efendi'nin amcası Zaik Efendi'nin[612] tarih düştüğü, ruhânî himmetlerinden ziyaretçilerinin istifade ettiği[613] Hz. Üftade de 1930'lu yıllarda Üftade Sultan olarak anılmakta ve niyaz penceresinin önüne ipler bağlanmaktadır: *Bilmem bu iplik, bez bağlamak nedir? Sıtmada bağlarlar ya. Galiba evde kadın kocasına 'Gelirken şunu al, bunu getir.' gibi tenbihatta bulunur. Kocası unutur. Bu birkaç kere tekrar eder. Nihayet kadın kocasının küçük parmağına bir iplik bağlar. Kocası ipliği gördükçe alacağı şeyi derhatır eder. Bu da acaba unutkan mıdır diyorum? Yani niyâzımı unutma.*[614] Akbıyık Türbesi hakkında söylenenler Hazret-Sultan ikileminde keskin bir üslup farkını ortaya koymaktadır. Ayak ucundaki deliğe konan simitin vesile olduğu şifa hakkında söylediği *Çocuktan biiznillah o hâlet-i asabiye zâil olur, sükûnet bulur*[615] sözü *Diyâr-ı Şemsî'*de şöyle dönüşmüştür: *Çocuk simidi alır ve yer, çocuktan asilik gidermiş. Bilmem bu zat şeyhine karşı itirazda bulunduğu için asiliğin fena olduğunu anlatıp vefatından sonra böyle hadid ve asî olanları teşfiyeye vesile mi oluyor?*[616]

Tekke ve türbelerin dışında Şemsettin Efendi'nin -Mülâzım Kadri'den ödünç aldığı düşünülen- 'ulular' şeklinde bahsettiği müstakil kabir ya da makamlar hakkındaki düşünceleri de yaşadığı algı değişikliğini açık etmektedir: …*biz dirilerden ümidi kestik mi başlarız ululara yalvarmaya. Bu Zerde Dede, bu Pilav Baba, bu Yoğurtlu, bu Ayranlı Dede diye türbe türbe dolaşırız. Eğer dünyanın işini ulular yapacak ise dirilere lüzum kalmaz.*[617] İtikatlar kısmında Baba Sultan başlığı altında yazdığı satırlar da yukarıdaki ifadelerini tahkim etmektedir: *Türbenin önünde kırk elli okkalık bir taş var. Üstünde pençe yerleri görülüyor. Bu taşı dağdan kafirlere atmış. Hammer'in yazdığı ve Hazine-i Evrak'ta mahfuz olduğu söylendiği vechile Orhan Gazi bu zata iki tulum şarab*

[611] *Diyâr-ı Şemsî*, 753.
[612] *Hâkisâr-ı Şemsî*, 33-35.
[613] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 68.
[614] *Diyâr-ı Şemsî*, 754.
[615] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 261.
[616] *Diyâr-ı Şemsî,* 753-754.
[617] *Diyâr-ı Şemsî,* 777.

göndermiş, o da tahvil etmiş. Biri yağ, biri bal olmuş. Ona kızmışlar, helva yapmışlar. Helvadan gece kepçe ile etrafa serpmiş. Orada bir ağaç bitmiş. Meyvesi şifadır ve o ağaca kıyas o civarda ağaç yokmuş. Bir de Bursa'ya kavak getirmiş. Kavaklı Mahallesi'ne dikmiş amma çınar olmuş. Bunların tabiî yaprakları, meyveleri hep şifadır.[618] Şemsettin Efendi'nin yaptığı bu aceleci yorumlar toptancılığa sebep olmuş gibidir. Zira *Diyâr-ı Şemsî*'nin ilk sayfalarında, adı geçen velilerin 'hazır yiyici' gösterilmesine karşı çıkarak fetihte ve sonrasında şehri Müslüman kılmadaki rollerinden bahsetmektedir.[619]

Camilerde varlığını sürdüren itikatlara sıra gelmiştir. Şemsettin Efendi bereket olması için buğday başaklarının asıldığı, çocukların şifası için şadırvanının etrafında döndürüldüğü, hastaların şifası için müezzinin elinde bal ile minaresinde gezdiği Ulucami anlatılarını sorgulamaktadır: "Burada bir Yeşil Vav vardır ki kim yazmış bilmem. Rengi yeşil olması kutsiyetine kâfîdir. Hacerülesved gibi kimi yüzünü sürer kimi gözünü. Onun altında namaz kılmak duasının kabulüne, arzusunun husûlüne sebeptir. İstanbul'un Eyüp Sultan'daki ziyaret penceresi ne ise, Ayasofya'nın terler direği ne ise, işte bizim yeşil vav da öyledir." *Ali'nin mühimmatdârı* olarak söze başladığı Eyüp Sultan'ı Şeyh Efendi *birçok ahlâkattan vâreste olmak üzere gazâyı kendisine şiar ittihaz etmiş* şeklinde vasfetmektedir. Türbenin keşfi ile alâkalı şüphelerini de ifade etmektedir: "Gerçi bunu Akşemseddîn Hazretleri keşfen bulmuş deniliyorsa da ... *Tarihi*'nde Bizanslılar tarafından merkad-i âlîsi muhafaza edilmiş ve o münasebetle orada medfun olduğu anlaşılmıştır deniyor." Türbenin içinde bulunan kapının Mekke'deki zemzem kuyusuyla irtibatlı olduğunu söyleyenleri ve altından geçilen yerin hastalığa şifa olduğunu kabul edenleri ikna etmek neredeyse imkansızdır: "Ne lüzûmu var doktora, tabîbe? Fakat ne dersen 'İşte itikatsızsın. Senin Allah'a itikadın yok mu? Şâfî-i hakîkî o değil mi? O herşeye kâdirdir. İsterse her muradın vusûlünü halk eder…' Artık buna meram anlatmak güçtür. Biraz izah etsek ya densiz, îtikadsız derler ya mülhid ya zındık. Bu âlemin âlem-i esbab olduğunu anlatamazsın. *El-ilmu ilman, ilmu'l-ebdan sümme'l edyan*. Okusan

[618] *Diyâr-ı Şemsî,* 760.

[619] "Bu zevat bazı mutaassıpların zannı gibi hazır yeyici değil. Düvel-i Osmaniye'nin ilk teşekkülü zamanı ki alem-i İslâm herc ü merc içinde idi…tedbirat-ı İlahiyye'ye mazhar, adaletperver Osman Gazi'nin kurduğu devleti takviye ve kuvve-i ma'neviyelerini tezyid için civardan daha uzaklardan ulema, meşâyih, bahusus keramat-ı kevniyyeleri zahir evliya-i kiram peyderpey gelmekte ve ala meratibihim kendilerine hürmet edilmekte. Onlar da her vechile hükümete yardım ve harbe iştirak edenlerle bulunmuş." *Diyâr-ı Şemsî,* 23.

dinlemez. En sağlam Müslümandır güya! Allah müminidir." İstanbul'a son kez uğradığında Ayasofya'daki terler direğinin hikayesi de oğlu Fehameddin ile gülüşmelerine sebep olmuştur. Camiye çevrildiği vakit Hızır'ın parmağını buraya sokup caminin kıblesini düzelttiğini söyleyen kişinin *Sizin kerâmata imanınız, mucizâta imanınız yok mu? İşte bu da bir mucize!* îkazı karşısında Şemsettin Efendi târizde bulunacaktır: *Ne yapalım artık biz de inandık. Oradan başka bir direk daha gördük. Hızır aleyhisselam süpürge çöpüyle yazmış. Yazar ya!*[620].

2. ŞEHRE MAHSUS OLANLAR

Hüdâvendigâr isminin unutulmaya başlandığı zamanlarda semte adını veren Çekirge'nin Bursalılar tarafından söylenegelen bir hikayesi bulunmaktadır: *İşte Çekirge'nin menkıbesi budur amma artık ne derecede doğrudur eğridir bilmem* diyen Şemsettin Efendi'nin menkıbenin 'doğru' olup olmadığını sorgulaması tarih algısındaki değişikliği gösterir. Başka bir vesileyle bu iddiayı doğrulamaktadır: *İşte her vakit söylediğim yazdığım gibi bizde tarih yazanlar, menakıb yazanlar, terceme-i hal yazanlar masal yazar gibi yazmışlar ve hiç tetkike lüzum görmeksizin birilerinden kopya etmişlerdir. Ne çare ki bizleri tereddüde düşürmüşlerdir*[621]. Menkıbelerin sorgulanması İslâm'ın bir *hayat tarzı olarak algılanması ve yaşanmasının* geçirdiği dönüşümü göstermesi bakımından mühimdir. Zira menkıbenin amacı sahih bilgi sağlamaktan ziyade o bilginin tavır ve üsluplarda yerleşmesini önemsemekte ve hedeflemektedir. Bu tür bir tarih telakkîsi ile *Envaru'l-Aşıkin, Muhammediye, Kısas-ı Enbiya, Battalname, Kerem ile Aslı, Aşık Garip* gibi eserlerin 'avama yönelik' kategorisine indirgenmesi esasen *toplumun dinî, tarihî, kültürel dünya tasavvuruna* karşı duyulan bir yabancılaşmanın göstergesidir.[622] Şemsettin Efendi ile aynı vakitlerde bu konular üzerine kafa yoran Şemsettin Günaltay'ın halk İslâmı ya da yaşayan İslâm tanımlaması da[623] benzer bir mânâ taşıyor gibidir. Sihir ve hurafenin karıştığı yerel inanışların tenkidi gerçek İslâm'ın bu olmadığı üzerinden yürütülmektedir.[624]

---

[620] *Diyâr-ı Şemsî,* 759, 765, 801-802.
[621] *Diyâr-ı Şemsî*, 767, 257.
[622] Kara, "Tarih ve Hurafe", 79-80.
[623] Ahmet Yaşar Ocak'ın eserleri.
[624] Bu ikilem daha sonra Müslüman toplum yapısının tahlilinde sosyologlar tarafından küçük/büyük gelenek, Ortodoks/heteredoks İslâm, havas/avam İslâmı şeklinde tanımlanacaktır. Feyzullah Karpuzcu, *Hurafe, Tasavvuf ve Şemsettin Günaltay*, 143-144.

Şemsettin Efendi çekirgelerden korunmak için Yabanabad'da 'kocaman kavukları' ile kutsal addedilen bir çeşit suyu şişe ile camilere asan şeyh efendileri kınamaktadır. Bu suya hücum ederek çekirgelerin hakkından gelen sığırcık kuşlarının yerine artık heyetler oluşturulduğunu haber vermektedir: *Zannım çekirge çok olduğundan sığırcık kuşları kifayet etmediği cihetle şimdi çekirge mücadelesi nâmıyla heyetler teşkil edildi. Daha yumurtada iken bir takım kimyevî ecza alırlar, imha ederler.* Böylelikle Hz. Ömer sülalesinden olduğu söylenilen bu şeyhlere gerek kalmamıştır.[625]

3. NUSKACILIK, TEFEÜL, HATİMLER, BUHÂRÎLER

Bursa tekkelerinde, nuska yazmada şöhret bulmuş en kıdemli şeyh Hindiler Kalenderhânesi bânîsi M. Şemseddin Hindî'dir. Şeyh Efendi ile alâkalı söylenen menkıbenin sıhhati konusunda Şemsettin Efendi emin olmadığını peşinen belirtse de duyduklarını aktarmaktadır: Şemseddin Hindî fetihten önce Bursa kralının kızına nefes edip nuska vererek iyileştirmiş karşılığında krala ait gül bahçesini istemiştir. Tereddüt edilmesine rağmen "Ben orasını can bahçesi yapacağım" diyen Şeyh Efendi'ye istediği yer verilmiş, burada Hintli seyyahlar için bir zaviye inşa edilmiş, gül bahçesi de mezarlık yapılmıştır.[626]

Aradan geçen dört yüzyıl boyunca kimseden bahsetmeyen Şemsettin Efendi Sultan I. Abdülhamid zamanında şöhreti duyulan ve fakat davet edildiği halde yaşlılığını mazeret göstererek İstanbul'a gitmeyen Enarî Dergâhı şeyhi Sadreddin Efendi'den (ö. 1781) sonra *havassı gayet kuvvetli, nefesi tesirli* Kaygulu Dergâhı şeyhi Hüseyin Efendi'nin (ö. 1864) adını anmaktadır. Zikir devam ederken bir yandan mânâ âleminde Veysel Karanî nazargâhında saatler geçiren Hüseyin Efendi gaybdan haber vermekte, Yahudilere bile nuska yazmaktadır.[627] Hüseyin Efendi'nin akranlarından biri, geceleri uyumayıp türbeleri gezdiği bilinen Baba Efendi Dergâhı bânîsi Ahmed Baba Efendi (ö. 1865) olup *Sânî-i İbn*

---

[625] *Diyâr-ı Şemsî,* 780. Sevilay Özer, *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi* (1914-1945) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016). *1332-1333 senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de çekirgelere karşı icra edilmiş olan mücadeleyi mübeyyin eserdir.* (Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1334) gibi eserler Şemsettin Efendi'nin bu konuya dikkat çekişinin nedenini gösterir.

[626] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 543. *Hâkisâr-ı Şemsî*, 244.

[627] *Yâdigâr-ı Şemsî*, 443-444.

İsa denmeye lâyık şeyh efendilerdendir. Diğeri ise Abdülmümin Tekkesi şeyhlerinden Fahrülganî Efendi (ö. 1871) olup nefesi akıl hastalarına iyi gelmektedir.[628] Şemsettin Efendi bu tekkeyi ve Fahrülganî Efendi'yi *Diyâr-ı Şemsî*'de *Orada delileri bağlamak için bir zincir olup deliyi bağlarlar. Bir hafta kadar bağlı kalır. Şeyh Efendi de okur, iyi olurmuş derler*[629] şeklinde anlatacaktır. Bütün bunlarla beraber Şemsettin Efendi çocuklardaki türlü hastalıklara karşı Mevlevihâne'de yazılan büyük ve küçük nuskalar[630] ile Çakır Hamamı'nda nazargâhı bulunan Mecnun Dede'nin nefesinin şifa vesilesi olduğunu haber vermektedir.[631]

XX. yüzyılda nuskacılık artık meslek haline gelerek geçim kaynağı olmuştur. Kadirî şeyhi Ali Efendi'den hilafet alarak Selanik'te Zuhurî Baba türbedarı olan ve evinde Kadirî zikrini devam ettiren İzzet Efendi Balkan Harbi'nde Bursa'ya göç etmiş, geçim sıkıntısı yaşayan Şeyh Efendi'ye yaşına hürmeten imtihana tâbî tutulmadan 1919 yılında İbrahim Zaydar Zaviyesi meşihati verilmiştir.[632] Şemsettin Efendi, Şeyh Efendi'nin Bursa ilçelerini gezerek nuskadan kazandığı paranın bereketi olmadığına inanmaktadır: *Mesela yüzbin tane nuska bastırıyor, ikiden beşe kadar satıyor. Onu satması da hüner. Bir gün Bursa'da rast geldim, şaştım kaldım. Yirmi, otuz türlü nuska var. Her biri bir derde deva. Onları öyle bir tavsif ediyor ki adeta bir tane de bana ver diyecektim. Fakat o kadar paranın bereketi olmuyor.*[633]

Şemsettin Efendi'nin nuska ile şahsî alâkasını gösteren ilk ifadeler esasen Limni hatıratında geçmekte, vapura ulaşana kadar sandalda dahi nuska yazdığını ve bunu insanların hüsnü itikadına yorduğunu söylemektedir. Oysa daha sonra Bursa'da geçirdiği yıllar boyunca böylesi bir meşgaleden bahsetmemektedir. XX. yüzyılın başında Bursa'da dolaşımda olduğu anlaşılan bir esere dikkat çekmekte ve mahareti olan ulema ve meşayihi istisna ederek hasta okuyuculuğunu meslek haline getirenleri 'mutaytıb' (tabiplik taslayan) olarak nitelemektedir: *Ekserisinde birer Nusret Efendi Risalesi*[634] *bulunuyor.*

---

[628] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 411-412.
[629] *Diyâr-ı Şemsî,* 776.
[630] *Diyâr-ı Şemsî,* 795. *Hâkisâr-ı Şemsî,* 95.
[631] *Diyâr-ı Şemsî,* 768. *Yâdigâr-ı Şemsî,* 506.
[632] *Yâdigâr-ı Şemsî,* 251.
[633] *Dildâr-ı Şemsî,* 282.
[634] Ebûbekir Nusret Efendi (ö. 1793) halk hekimliği kitabında büyük bir zatın yanında yetişmese de "erbâb-ı maârif lisanından" birçok tıp kitabı okuyup öğrendiği tedavileri bizzat denediğini ve bu bilgileri

Hem okur hem de bazen ilaç tarif eder. Şemsettin Efendi, Nusret Efendi'nin hastalığın tedavisi için maddî ve manevî vesileleri birlikte kullanma fikrine iştirak etmektedir. Nefesin ruhî/asabî hastalıklara iyi geldiğini kabul eden Şeyh Efendi maddî hastalıklar için doktora danışılması taraftarıdır:[635] *…maddî hastalıklara okumanın, üflemenin fâidesi olmaz. Bunu biraz tahlil lâzımdır…Evet, manevî-ruhî hastalıklara hüsn-i itikadın tesiri vardır fakat âzâ-yı bedenden birine ârız olan bir illete okumak faide verir mi? Kel olmuş, uyuz olmuş, çıban çıkarmış, çiçek çıkarmış ve kıs alâ hâzâ. İnkıbâzından başı ağırır bir kimseye 'Ya Şem'ûn' yazıp da çivilemekten fayda olur mu?* Şemsettin Efendi bu düşüncesini hadis-i şerifle meşrulaştırmaktadır: (Peygamber) *Medinelilere 'Entüm a'lemu bi-umûri dünyâküm' (Siz dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz) buyurdukları gibi bazı hastalara da ilaç tarif buyururlar.* Peşisıra *Tıbbı-n Nebevî*[636] kitabından bahsetmektedir. Şemsettin Efendi'nin bu satırlardan maksadı, hakikî evliyaları taklit ederek halkı iğfal eden türbedarlara karşı uyanık olmaktır: *Eğer üfürükle bunlar husûle gelse idi Allah'ın yürüyen türlü nebâtâtına, madeniyâtına, hayvânâtına lüzum görülmezdi. İyi düşünmeli!* Tedaviyi ihmal edip hastalık *terakkî* ettiğinde bunu takdire yormak Allah'ın emrine ters düşmektir: *Madem ki herşey mukadderdir. Niçin Cenab-ı Hak 'velâ tulkû bieydîkum ile't tehlüke' buyuruyor, niçin çalışmayı emrediyor?*[637]

Nuskacılığın bir adım ötesi 'üfürükçülük'tür. Halkın gözünde şeyh efendilerin edinmiş olduğu itibar bazı 'maskaralar'ın onlardanmış gibi görünerek tekkelerde yer edinmelerine sebep olmaktadır. Yasaklanmasına rağmen devam eden gizli üfürükçülerin aldatmasına karşı Şeyh Efendi uyarmaktadır: *Dikkat olunsun ki bunların turuk-ı aliyye ile bir münasebeti yoktur. Erbab-ı tarikat müstağni ani'l hulûktur. Belki Hak'tan bile bir şey istemezler. 'El-hayru fî mâ ahtarahullah' derler. Allah'ın fiiline razı olurlar.* Şemsettin Efendi kayınpederi Etyemez Dergâhı halifesi Neşet Efendi'nin anlattığı sivri külahlı

İstanbul'a gelmeden önce ilgilendiği ruhanî tıbba dâir havas bilgileriyle birlikte *Ma-Hazar* adlı kitabına aldığını söyler (Muhittin Eliaçık, "Ebûbekir Nusret Efendi'nin Mâ-hazar Adlı Tıbbî Eseri Bazı Edebî Tetkikler", *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. M. Fatih Gökçek vd. [Ankara: Gümüşhane Ünivesitesi Yayınları, 2014], 753-765).

[635] Diyâr-ı Şemsî, 755.

[636] Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey'in isteği üzerine, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Tıbb-ı Nebevî* adlı eserinin Ahmed b. Yûsuf et-Tîfâşî tarafından yapılan muhtasarının Ahmed-i Dâî'nin Eski Anadolu Türkçesine *Tercüme-i Tıbb-ı Nebevî* adıyla yaptığı çevirisinin günümüz Türkçesine tercüme yayınlanmıştır: Ebu Nuaym, *Kitabü'ş-Şifa fi ehadisi'l Mustafa*: (*Tıbb-ı Nebevî*) çev. Önder Çağıran (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2016).

[637] *Diyâr-ı Şemsî,* 751-752, 783.

ecinniler ve tosbağalarla tesbih şakırdatarak insanları maddî manevî iğfal eden bir üfürükçü bahsini fıkra başlığı altında eserine almış ve *Bunu işitince hem güldüm hem de tarikat namına, din namına yapılan maskaralığa ağladım* demektedir.[638]

Şemsettin Efendi'nin eserinde deyim yerindeyse 'değersizleştirdiği' şeylerden biri de tefeüldür.[639] Mehmet Akif'in 1912 yılında Süleymaniye Kürsüsü'nde Abdürreşid İbrahim'in dilinden söylettiği *Ya açar nazm-ı celîlin bakarız yaprağına/Yahut üfler geçeriz bir ölünün toprağına/İnmemiştir hele Kur'ân bunu hakkıyla bilin/Ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için* mısralarında Peygamber'in ve zaman zaman Müslümanların da yaşayacağı bir anı hayra yormak için başvurduğu yol Şeyh Efendi tarafından hurafe içeren âdetler arasında sayılmaktadır.[640] Saydığı itikatlar arasında yaşadığı dönemde hâlen sürdürülen *Buhârî* yazılması geleneği de vardır. Şemsettin Efendi temizliğe riayet etmeksizin hastalığa sebebiyet verdikten sonra şifa için ayet ve hadislerden medet umulmasını doğru bulmamaktadır: "Hatta eski vükela, padişaha şirin görünmek üzere mahsus hattatları var idi. *Buhârî* yazarlardı. Hastalar için de *Şifâ-i Şerîf* yazdırırlar." Devam eden geleneklerden biri de hastalık zamanında Kur'ân hatmiyle şehrin etrafını gezmektir. "Neûzübillah umûmî bir hastalık vukûunda hafızlar şehrin etrafını dairen mâdar gezerek Kur'ân-ı Kerim'i hatmederler. Evet, temennî ve niyaz kulluğun îcabıdır ancak Kur'ân-ı Kerim insanların muhtaç oldukları maddî manevî muâmelâta dâir bir Kitab-ı Kerim'dir. 'İnnellâhe yuhibbu'l mütetahhirîn' (Bakara 222) gibi âyât-ı celîleye ittiba edilmez, pislik içinde oturulur da hastalık vukû bulursa Kur'ân'ı okutup da amel edilmesinden ne gibi fâide olacağını düşünmek lâzımdır. Âhir Peygamberimiz 'en-nezâfetü mine'l-îman' buyurur. Biz pislikten keramet bekleriz. Bunun hocası da böyle…İtiraz etsen zındıklığımıza, dinsizliğimize hükmederler. 'Hüve'l evvelü ve'l-âhiru ve'z zâhiru ve'l-bâtın' ayet-i kerîmesine inanırlar fakat ismi zâhirin tecellisine bilmem nedendir inanmazlar".[641]

---

[638] *Diyâr-ı Şemsî*, 804-806.

[639] *Diyâr-ı Şemsî,* 772. *Hafız Divanı*'ndan tefeül yapmayı Abdurrahman Câmî'den aktarır: "Hafız'a 'lisan-ul gayb' derler. Gedalıktan vezir olan Necmeddin'in aleyhinde imiş. Sultan Yakup Mirza Necmeddin'e *Hafız Divanı*'nı açtırmış, şu beyit çıkmış: Sakın ola ki, dilenci itibar görür hale gelmesin! 'Gördün mü Hafız'ın kerametini?' diye Dîvan'ı Necmeddin'in kafasına vurmuş".

[640] İsmail Kara, "Bir Söylem İnşa Etmek", *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, 401-402.

[641] *Diyâr-ı Şemsî,* 773.

Şemsettin Efendi'nin yukarıdaki fikirleriyle devamlılık ilişkisinden çok kopukluk ya da kırılma ilişkisine yakın olduğu görülmektedir. Kendi tekliflerinin yanı sıra beslendiği kaynak eserlerin teklifleri ile içinde yaşanılan dönem arasındaki mesafenin oluşturduğu problemleri ve tortuları düzeltme veya iyileştirme yoluna gitmemiş, terakkî düşüncesinin etkisi ile kopukluk/kırılma ilişkisini belirginleştirmiştir. Düşmeye meyyal bir binayı kurtarmanın vehameti ve aciliyeti içinde yaptığı yorumlar ayrıca *metne sadakat, akıl ve bilime uygunluk, maslahat yani kamu yararı* ilkesinden hareketle önerdiği çözümler geleneksel yapı ve kurumlarla oluşan çatlağı keskinleştirmiş, özellikle hurafe, bidat ve keramet gibi alanlarda daralttığı ferdî yorumlar tektipçi düşünceye yaklaşmıştır.[642]

II. Meşrutiyet dönemindeki tartışmaların getirdiği verimli ifade ortamında sabite, gelenek ve teamüllerin sorgulanması yeni arayışları beraberinde getirmiş, yaşanan siyasî ve sosyal ani değişimler aceleci, hissiyat tarafı baskın olan düşüncelerin yankılanmasını kolaylaştırmıştır.[643] İsmail Kara'nın İslâmcılar için söylediği Şemsettin Efendi'nin risalelerindeki üslup için de geçerlidir: *... sade hissiyatla iman arasında kolaylıkla gidip gelebilen kolay kuşatılabilir ve yaşanabilir bir din anlayışı, tarihin tortularından ve ağırlıklarından kurtulmuş ve İslâm ilim kültür mirasının teferruatından uzaklaşmış bir bilgi tasavvuru her halükarda pratiği, düşüncenin hayata geçmesini yaşanmasını talep eden buna bağlı olarak 'nazariyat'tan uzaklaşan yer yer sert ve katı kurallara bağlanmış bir ideoloji ve yaşama üslubu…*[644]

B. ŞEHİRDE TERAKKÎYİ SAĞLAYACAK TEKLİFLER

Üçüncü bölümün ilk kısmında terakkîye engel görülen bidat ve hurafeler Şemsettin Efendi'nin gözüyle tekke, türbe, makam ve camilerde yerleşik bazı inanışlar etrafında incelenmiştir. İkinci kısma dönem yazınında hâkim olan İslâm dininin terakkîye engel olmadığı savunusuna paralel şekilde Şemsettin Efendi'nin risalelerinde paylaştığı fikirlerle başlanmış, daha sonra kavramların sekülerleşmesi ve nasların araçsallaştırılması yoluyla İslâmiyet'in terakkîye uygun oluşunun nasıl ispatlandığı üzerinde durulmuştur.

[642] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 18-19, 43-44.
[643] Kara, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi*, 65.
[644] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 20.

Şemsettin Efendi'nin de katıldığı bu gayretkeşlik dilenciliğin tenkidi, yerli malını kullanmanın önemi, şehrin gelişiminin İsviçre örneğinde yürütülmesi ve âdab-ı muaşeret muhtevalı dört mesele etrafında tartışılmıştır.

Dinin terakkîye engel olmadığının ispatı bilimin Kur'ân'ı tasdik ettiğini ortaya koymakla gerçekleşmektedir. Şemsettin Efendi *Izmar-ı Şemsî* adlı eserinde müfessirlerin hakikati açık etmeyen yorumlarının sebebiyet verdiği tehlikelere dikkat çekerek dinin fenle çelişmediğini göstermeye çalışmıştır: *Kitaplarına dercettikleri hilâf-ı hakikat şeyler bugün dinimize, Peygamberimiz'e karşı henüz hakikati göremeyen, Kur'ân'ın, dinin aslını bilemeyen mütefennin geçinenleri bîgâne bırakıyor.*[645] Şeyh Efendi gazetelerde şahit olduğu yazılara cevaben terakkînin yanlış anlaşılmasından şikayet etmekte, İslâmiyet'i yanlış anlayanların iddialarını, dinlerine taassupla bağlı olan Hıristiyanların ve Türkiye Cumhuriyeti'nde çalışmayı prensip edinmiş azınlıkların sahip olduğu imkânları göstererek çürütmektedir:

> *Din, kitap, peygamber aleyhinde saçma sapan hezeyanlar yazıyorlar. Güyâ bunları vatanperverlik, medenîlik addediyorlar. Hâlâ 'cami kafası, medrese kafası, tekke kafası' diye dine taarruz ediyorlar. Dinimizin hangi noktada mânî-i terakkî olduğunu bir türlü anlamadım. Vapur, şimendifer, tahte'l bahir, tayyâre, fabrika, otomobil, âlât-ı zirâiyye îcat ettik de din olmaz mı dedi? Eğer terakkî …kafa da çekili olduğu halde zıplamak ise bilmem ki bu kadar terakkîden, böyle medeniyetten vatan, millet ne gibi iktisadı istifade edecek? Buna da aklım ermiyor. Dinin mâni-i terakkî olduğunu ikide birde temcit pilavı gibi ısıtıp ısıtıp önümüze sürüyorlar. Pekâlâ medenî Avrupa dinsiz midir? Acaba kendi dinlerinin beyt-i ankebût gibi hiç de metâneti olmadığı halde Protestanların, Katoliklerin, Ortodoksların vesâir Îsevîlerin dine karşı taassuplarını bu kimseler işitmediler mi ki? Ale'l-husûs memleketimizde Rum, Ermeni, Yahudi milletlerinin terakkîsi göz önünde iken*

[645] Şemsettin Efendi sorularına verilecek cevapları kurtuluş reçetesi olarak görmekte fakat işi ehline bırakmaktadır: …*saçma sapan hurafelerle cevap vermeye kalkışılır ise artık bu dini kurtarmak biraz müşkül olur. Ahbabımızdan bir zat-ı muhtereme bunun cevaplarının yazılması rica olunmuş ise de onlar yine bize ihâle ettiler. Halbuki bu sualleri ben yazdım. Fakat hepsinin cevabını vermeye iktidarım yoktur. Belki ileride bir zat-ı mükemmel çıkar da hall-i müşkil eder. Çünkü bu suallerin cevabını vermek üzere Arapça'nın gavâmızını bilecek, fünûnun envâını anlamak gibi az çok herşeyden behredar olmak lâzımdır ki aklî, naklî, fennî bir cevap yazılabilsin*. Izmar-ı Şemsî, 7.

bunlara dinsiz diyebilir miyiz?.. Kur'ân'ın merâtibini, hakâyıkını biraz anlamak için hiç olmazsa Mevzûatu'l Ulum okusalar![646]

Savunmacı güdülerin ve pratik endişelerin etkisinde Şemsettin Efendi'nin dillendirdiği bu ifadeler bir handikapı beraberinde getirmektedir. Zira kavramlar insan merkezli bir bağlama yerleştirilerek dünyevî mükafat açısından ele alınmakta böylece dinî kisvelerinden arındırılmaktadır.[647] Seküler bir dil üzerinden dinin modernleşme süreçlerine uyarlanması temin edilmekte, siyasî ve sosyal faydaları vurgulu hale getirilip aktif ahlâk tarafı öne çıkarılarak yeni yorumlara gidilmektedir.[648] Naslar yeniden yorumlanarak bir bakıma *'İdeal İslâm' tasavvurunun kavramsal araçları* haline getirilmiştir. Bunun da ötesinde ilmî tefsir başlığı altında geliştirilen usûl ile İslâm'ın modern bilim ve teknoloji ile uygunluğu ispatlanmaya çalışılmaktadır.[649] Bu uğurda *seçmeci telifçi* bir usûlle kullanılan naslar Avrupa Medeniyeti'nin İslâm'dan aldığı ilhamla bugünlere geldiği fakat Müslümanların zamanla bunları unuttuğu ya da kendilerine unutturulduğu yönünde yorumlanmaktadır. Bu durum mağduru olunan savunma psikolojisinin bir parçasıdır.[650] Şüphesiz Şemsettin Efendi de şahitlik ettiği devrin kendisine sunduğu anlam dünyası içinde hareket etmekte, bakış açıları ve ifade kalıplarından etkilenmektedir. Kullanılan kavramlar başlangıçta sınırlı olsa da zamanla bilinci ve beklentileri değiştirecek olan sürecin habercisi olmaktadırlar. Esasen bu durum *toplumsal yapısını, dinî kimliğini, fikrî direnç ve güvenini muhafaza etmeye çalışan* dönem mütefekkirlerinin mağlup hissettikleri alanda yürümek durumunda kalışlarının neticesidir.

Bilim ve terakkî sloganlarıyla dine hücum edildiği bir zamanda İslâmcılar yazdıkları makalelerle *muhataplarının silahını kullanarak* İslâm'ı *fünûn-ı hâzıra*ya uygun bir lisanla anlatmayı birinci vazifeleri addetmişlerdir.[651] Bu misyon 'dinî his ile fennî düsturları

---

[646] *Zülfikâr-ı Şemsî*, 2-3.

[647] Suat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı: (Sırât-ı Müstakîm/ Sebilürreşad Dergisi Örneği:* 1908-1914, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 143.

[648] İ. Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 25. II. Abdülhamid'in özellikle maarif politikaları takip edildiğinde onun din ve ahlâk anlayışı itibarıyla ne kadar İslâmcılara yaklaştığı hatta aynileştiği açıkça görülecektir. Ders kitaplarıyla dinî ve ahlâki mâlûmat yaygınlaştırılmaktadır.

[649] Cündioğlu, "19. Yüzyılda 'İslâm Mâni-i Terakkidir' Tartışmaları", 44-45.

[650] İ. Kara, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi Giriş*, 22, 24.

[651] Mertoğlu, *Modern Tefsir Anlayışı*, 46.

bağdaştırmak ve her ikisini yekdiğerine yardımcı kılmak' şeklinde özetlenmektedir[652]. İslâmcı söylemde itibarlı bir yeri olan 'düşmanın silahıyla silahlanma' bir şekilde düşman gibi olmaya, neredeyse onun gibi düşünmeye ve aynı ifadeleri kullanmaya kadar varabilmektedir. Şemsettin Efendi'nin risalelerinde de dikkat çeken, teknik-teknolojik donanıma, sanayiye, maddî-askerî güce, bilime vurguda bulunan bu temâyül yeni bir kültür ve medeniyet algılamasına kapı aralamakta, birtakım dinî millî hassasiyet noktasını silikleştirmektedir. Bu minvalde, dönemin başat özelliği olan yetersizliğin eşlik ettiği güvensizlik duygusunun yenileşme projelerini makbul göstermesi Şemsettin Efendi için de geçerlidir. İsmail Kara'nın İslâmcılar için söylediği hem siyasî ve fikrî mânâda muhalif hem de yeni yorumlara, yeni siyasî ve sosyal akışa katılmaya talip yani hem modernist hem dindar muhafazakâr hem de dinî olanı siyasî-sosyal bir proje, bir söylem halinde sunan ve buradan bir kurtuluş düşüncesi çıkaran ideolojik bir karakter'[653] Şemsettin Efendi'nin tutumunu da isabetli bir şekilde özetlemektedir. Aşağıda kendisinin öne sürdüğü teklifler sadedinde Şeyh Efendi'nin şehrin terakkîsine dâir düşünceleri irdelenmiştir.

1. DİLENCİLİĞİN TERKİ

Dinin ahlâk tarafının öne çıkarılışı Sultan II. Abdülhamid'in maârif politikaları sayesinde gerçekleşmiştir. İslâmcıların sürdürdüğü bu minvaldeki söylemleri Şemsettin Efendi de risalelerinde dillendirmekte, ahlak cemiyeti oluşturma fikrini açıklarken sûfî bakışını yansıtmaktadır:

> *Bir ahlâk cemiyeti yapılmalı, buraya ahlâk-ı hasene ashabından garazsız zevat intihab edilmeli. Bunlar tarafından sû-i ahlâkı görülenleri evvelce hafiyen sonra alenen -tenbîhat-ı icra tesiri görülmediği halde- gazete ile neşretmeli. Şu halde alenî yapılan ahlâksızlığın bir derece önü alınabilir. Maamâfih asıl maksat halka karşı değil nefsine karşı mahcup kalmamalı, mahkeme-i vicdanında mahkûm olmamalı. Bu ise ahlâk-ı hasenenin hülâsası olan 'Kendi nefsine hoş geleni herkese yap. Hoş gelmeyeni kimseye yapma' kâidesine riâyetle oluyor.*[654]

[652] Kara, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi*, 26. (Şehbenderzâde)
[653] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 16-17.
[654] Şemsettin Mısrî, "Hüsn-i Hulk", *Bergüzâr-ı Şemsî* (1919), 36.

Ahlakî anlamda seviye düşüklüğünün belirtilerinden biri de Şemsettin Efendi'ye göre dilenciliktir. İslâm dünyasına yönelik tasvirlerde hâkim unsurlardan olan, kahve ve nargile eşliğinde sembolize edilen[655], yabancıların gözünde menfî bir intiba bırakan dilencilik ve tembelliğin önü alınmalıdır: ...*Sokaklarda dilenci bulunmamalı. Hatta yolda para veren adamdan beş on kuruş fazlasını memurlar ceza olarak alıp Dârü'l-aceze'ye veya Himâye-i Etfal'e vermeli. Zira bu dilenmeklik pek çirkin hâl teşkil ediyor. Madem ki medeniyet diyoruz, medeniyette bu yoktur. İslâmiyet'te hiç yoktur. Emin olmalı ki bugün Avrupa'nın tatbik ettiği usûl hakikî İslâmiyet'in emirlerine ittibâdan başka bir şey değildir.*[656]

Şemsettin Efendi tembelliğe dinin cevaz vermediğini yanlış yorumlanan nasları öne çıkararak açıklamaktadır: *Bârî! Sen bilirsin. 'Ve emme's-sâile fe lâ tenhar' ile beyan buyurulan sâil acaba bunlar mı ki? Bana kalırsa değildir. Buradaki sâil mesele-i dîniyyeyi soran olacaktır. Hatta Abese sure-i celîlesinde işaret vardır. Neûzübillah! Bunları Hz. Peygamber görse idi derhal Hz. Ömer'i memur eder, asâsıyla kovalatırdı. Pekâlâ bunların men'i nasıl mümkün olacak? Adam akıllı bir Dârülaceze yok ki bunların malûlleri oraya kaldırılsın. İçlerinde sağlam vücutlu tembeller de Belediye, Hükümet işlerinde kullanılsın.*[657]

Dilenciliğin kaldırılması medeniyetin ilk hamlesidir ve bizâtihî medeniyet İslâm medeniyeti olduğundan dilenciliği kibar bir şekle sokan mezarcı, gassal ve hocaların yaptığı 'çirkeflik'in ortadan kaldırılması gerekmektedir:

> *Kibar dilenciler de vardır. Bu da ahlâksızlığın son perdesidir. Mesela zengin bir cenaze oldu mu adam aldatır gibi ıskât-ı salât, ıskât-ı savm diye bir şey tutturmuşlar. Üç beş kuruş, üç yüz beş kuruş oluyor. Hava oyunu gibi. Sonra beynlerinde bir parçasını taksim. Bir kısmını şuraya buraya sarfediyorlar. İşte bu paraya alışanlar biraz züğürtledi mi -züğürtlemeye de hacet yok ya- 'Ah bir zengin ölse de biz de şundan sebeplensek' diye bir ailenin perişanlığını istiyor. Mezarcı da öyle, ölü*

[655] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 48.
[656] *Bîdâr-ı Şemsî*, 19.
[657] *Iztırar-ı Şemsî,* 8.

yıkayıcı da öyle… Bunları vazgeçirmek için ya Belediye ya Evkaf maaş tahsis etmeli. Ol vakit ay başını beklerler, bu gibi fena hissiyattan vazgeçerler...Yalnız şapka giymek, setre pantolon, potin giymekle medenî olmuş sayılmaz. Bu dilenciliğin men'i medeniyetin birinci merhalesidir.[658]

Şeyh Efendi'ye göre tembellere sığınak olan hapishanelerin de ıslah edilmesi gerekmektedir:

... Bazı tembel kimseler vardır ki 'Dışarıda ekmek parası güç kazanılıyor. Bir ….veya cinayet işlesem de hapiste bâd u hava karnım doyar' deniliri işittik. Bu başka türlü olamaz mı? Mesela orası bir mektep haline konulsa, sanayiden münâsip sanatlar yaptırılsa, kazandığının bir kısmı sandukada alıkonup çıkarken kendisine sermaye verilse. Her gün üç dört saat okutulsa, yazdırılsa, tehzîb-i ahlâka dâir eserlerle nüsh u pend edilse olmaz mı? Milletin ne boynuna borçdur ki bir takım cânî ahlâksız herifleri beslesin. Onları hapishanede haline bırakmayıp çalıştırıp kazandığını yedirmelidir.[659]

Şemsettin Efendi tembelliğe sevk ettiği söylenilen tekkelerin kapanmasına alkış tutanların medeniyet algısını sorgulamaktadır:

Halkı tembellikten kurtarmak için tekkeleri kaldırdılar. Acaba tekkelerde kaç tembel var idi? Kahvelere bakılsın. Bir baştan bir başa tekmil kahvehaneler doludur. Memleketimizde birkaç kütüphane vardır. Hangisinde kaç kişi vardır? Maîşetlerini temin eden zevattan kaç kişi bir ilme, bir fenne merak etmiş de tezyîn-i zat ve sıfat için ve yahut vatandaşlarına bir hizmet olmak üzere ne gibi bir şey vücûda getirmişlerdir? Dediğim gibi beş on kuruş maaş alan bir genç hânesine anası, babası, kardeşi, refikası hâl-i ihtiyacatta iken perdeleri kapalı olan dans mahalline giderek evvela kırk elli kuruşa bir kahve badehû diğer arkadaşlarına da özenerek …süsle tuvaletle kendilerini beğendirmeye çalışan kadınlarla dansa kıyam, badehu şişesi beş on liraya birer şampanya ısmarlayarak elindeki avucundaki birkaç kuruşu orada bırakarak …avdet etmek mi acaba medeniyettir?[660]

---

[658] *Iztrar-ı Şemsî*, 8-9.
[659] *Bîdâr-ı Şemsî*, 9.
[660] *Zülfikâr-ı Şemsî*, 15.

2. YERLİ MALINA RAĞBET

Balkan Harbi yıllarından beri matbuatta teşvik edilen yerli malına rağbet[661] Cihan Harbi'nin akabinde artık Osmanlı toprağı olmayan Hicaz'da harcanan paralar göze batmaya başladığında daha ziyade konuşulur olmuştur. Şemsettin Efendi de oradan getirilen malları yerli mallarının gelişimi için tehdit olarak görmekte ve mübâdele yapmayı önermektedir:

> *Fakat işte hacca gitmek, Hz. İbrahim'in duası vechile oranın ahâlisine maddeten yardım demek ise de manevî yandaki esbâb-ı umum Müslümanların oradaki ictimâından maksat ve matlabının ne olduğunu bilen ve yapılan merasimin neyi muhat olduğunu anlayan zannedersem yüzde üç beş kişi belki çıkar. Güya sevab kazanır günahlarını döker, hatta hukuk-ı ibad da afvolunur itikadında bulunup ismi de Hacı olur. Gerçi vaktiyle orası da bizim ülkemiz olmak itibarıyla giden paramız hârice gitmiyor ise de Harb-i Umûmî'den sonra Araplar ayrı hükümet teşkil ettiklerinden iktisat nokta-i nazarından düşünülecek bir meseledir. Fakir'e kalırsa Hicaz'a giden kimseler buradan kendi mallarımızdan para yerine götürmeli, onu orada satmalı ve yahut getireceği hediyelerle mübadele etmelidir. Gerçi Avrupa'ya milyonlarca liramız gidiyor. Hâlâ yerli mallarına rağbet ve ihtiyacâtımızı kendi mallarımızla temin edemiyoruz. Fakat Avrupa'nın çıkardığı şeyleri de kabul etmemek olamıyor. Elektrikte kuvvet, otomobillerdeki sürat, ilaçlarda görülen tesir vs şeyleri nasıl almayız? Şekere, kahveye, iğneye, ipliğe hep muhtacız. Ancak şimdi bilmukabil eşya almaya karar verildiğinden inşallah bunun hüsn-i tesiri görülür de biz de iflastan kurtuluruz. Yoksa yüz alıp da yirmi verirsen sonu mâlumdur. İşte her hükümetle böyle olduğu gibi Arap hükümetleriyle de böyle bir anlaşma olursa hem Hicaz'a arzu edenlerin arzusu husûle gelir ve hem de mânen müstefid olduğu gibi maddeten de mütezarrır olmamış oluruz.*[662]

---

[661] Hocazâde Abdurrahman, "Yerli Malına Rağbet Cümlemize Vâciptir", *İslâm Dünyası* (İstanbul: Osman Cudi, 1329-1331), 13/199-203.

[662] *Diyâr-ı Şemsî*, 742-743. Afgani de Arapların Hacc'ı geçim kaynağı yapmalarından dolayı şikayetlerini daha erken dile getirecektir. Ubeydullah Efgani, *Mucize-i peygamberi* (İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1332) Akt. Mehmet Çog, *II Meşrutiyet Dönemi İslâm Tarihçiliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 73.

Yerli malı kullanımının teşviki sonraki yıllarda okul kitaplarına da dâhil edilmiştir. Kazım Karabekir'in 1920 yılında 'Zavallı milletimiz pek cahil ve tabiî pek hastadır. Onu sizin tatlı dilleriniz yükseltecek ve iyi edecektir.' sözleriyle başladığı 'Çocuklara Öğütlerim' adlı eserinde değindiği konulardan biri de 'Yerli Malı'dır.[663] Aynı yıl yayınlanan *Bursa Sergisi Rehberi*'ndeki uzun ürün listelerine[664] Şemsettin Efendi de *Diyâr-ı Şemsî*'de *Bursa'nın Sanayi-i Mahsûlat ve Meyveleri* başlığıyla katkıda bulunmuştur.[665] Sözlerine kozacılık, ipekçilik, bezzazlık, manifaturacılık, kuyumculuk, havluculuk, kumaşçılık vb. sanatları elinde tutan ve askerlikten muaf tutulan Ermenilerin edindiği kârları sayarak başlamaktadır:

> *Ermeniler birbirlerine muâvenet ve ittihat ve sa'y ve izzet sayesinde evvelkinden daha âlâ caddeler açmışlar, evler yapmışlardır. Harb-i Umûmî'den evvel kırk beş adet ipek fabrikası var idi. Bundan dört beşi Frenklerin, ikisi Rumların olup mütebâkisi Ermenilerin idi. Müslümanlardan Fabrikatör Osman Efendi'den başka fabrika sahibi de yok gibi idi. Fakat Osman Efendi merhum, doğrusu ya Türklerin medâr-ı iftihârı idi. Bu heriflere karşı yüksek bir mevkii vardı. Hepsi ona karşı hürmete mecbur idi. Çünkü Kozahan'ın idâre-i ticariyyesi hemen hemen bunun elinde gibi idi. Ermeniler kendilerine mümâşât ederlerdi. Harbi Umûmî'den sonra Ermeniler, Rumlar defedilmiş, ticaret Türklere mahsus kalmış ise de fabrikalar da beş altıya tenezzüll etmişti. Şimdi (1930 lu yıllar) on onbeş kadar fabrika vardır…Günden güne terakkî etmektedir.*[666]

---

[663] Tülin Ural, 1930-1939 *Arasında Türkiye'de Âdâb-ı Muâşeret, Toplumsal Değişme ve Gündelik Hayatın Dönüşümü*), 298.

[664] Hacıbeyzâde mahsûlat-mamûlat-mensûcat, tarım, ormanlar, evcil kuş bakıcılığı, balıkçılık, gül yağcılık, kozacılık hakkında bilgiler sunduktan sonra merkez telgrafhanenin on aylık yazışmalarının adedini ve ücretini, Bursa merkez postahanesine gelip giden postaları, Rehber'e isimlerini yazdıran ticaret ve sanat erbâbını, o zaman mülhakat olarak geçen Bursa'nın üç ilçesindeki resmî vazifeli kişilerin, çiftçi ve tüccarların isimlerini sayar ve 45 sayfalık îlanat kısmıyla eseri nihayetlendirir.

[665] *Diyâr-ı Şemsî*, 696-703.

[666] *Diyâr-ı Şemsî*, 697. 1911 yılında İkdamcı Cevdet de gazetesinde öne çıkan tüccarları övmektedir: *İftihar edilen tüccarımızdandır. İktisat meselelerinde, demir yolu işlerinde bu zat kadar hiçbir kimse ağız açabildi mi? Başında yeşil sarığı, arkasında siyah cübbesi olan bu zat tam bir mebustur. Bu zatı intihap ettiklerinden dolayı Kütahyalılar tebriğe layıktır. Zeytunizâde yalnızdır. Ona refakat edecek diğer birkaç zat daha yoktur. Eğer Zeytunizâde gibi, Avrupa müessesatını görmüş on mebusumuz daha olsa idi üç seneden beri içinde beyhude çalkanıp durduğumuz boşluklar, ne icraat ile dolar idi. Ahâlimizin hatırında kalsın memleketi ileri götürecek kimseler fiili ve amelî mâlûmat-ı medeniye ve iktisadiye sahibi kimselerdir.* Hidayet Kara, "İkdâmcı Cevdet'in İsviçre Notları Işığında Osmanlı Aydının Algısı", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/7 (2018), 170.

Şemsettin Efendi'ye göre zarûrî olmadığı müddetçe Avrupa malları alınmamalı ve bu durum fırka merkezlerinde halka anlatılmalıdır. Bu vesileyle azınlıkların Türkiye sınırlarından çıkarılmış olmasından duyduğu memnuniyeti açıkça ifade etmektedir:

> *Hıristiyanların ülkemizden ihracıyla yerlerine İslâmlar, Türkler getirilmiş öyle değil mi? Bizden ayrılan ülkede Müslüman Türk kalmış mıdır? Hani bu kadar mebâni-i İslâmiyye? Hepsini imha ettiler. Olsa da …Türkleri Müslümandır diye hicrete mecbur ettiler. Bizde ise envâî erbâb-ı din … ticarette serbesttir ve elhamdülillah Hükümetimiz himmetiyle Yavuz Sultan Selim'in muvaffak olamadığı şu hâle muvaffak oldu. Anadolu'dan Hıristiyanları ihracıyla meftûnu oldukları ve manen merbût buldukları hükümetlere sevkedildi. İkide birde ekalliyetlerin hukuku diye kâh Rusya kâh Fransa, Yunan müdahaleden hâlî değildi. İşte bunun kıymetini bilip bizden kazandıkları para ile bizim imhamıza sa'yeden Avrupalıların pek muhtaç olduğumuz ve memleketimizde olmayan emtia müstesna olmak üzere mallarını almamalıyız. Dahili emtiâmızın revâcını temin etmeliyiz. İşittiğim ve bazen gazetelerde gördüğüme göre her sene Avrupa'dan mesela yüz bin liralık mal alırmışız. Buna mukabil altmış yetmiş milyonluk mal verirmişiz. Şu halde yirmi otuz milyon liramız her sene Avrupa'ya akıp gidiyor. Bunun sonu ise iflastır…Bunun çaresi de şimdi pek kolaydır. Nahiye merkezlerinde rüesa cem olunur, hasbihâl edilir ve onlar da mensup oldukları mahallede, köyde halka anlatır. Birbirini teşvik eder, olur gider.*[667]

Yerli malların kullanımından sonraki aşama yerli şirketlerin, bankaların kurulmasıdır. Terakkînin şartlarından biri de budur:

> *Ez cümle yerli malı yemek usûlünü en büyüğümüzden, en zenginimizden en küçüğümüze, en fakirimize kadar kabul ve ona riayet etmek, birbirimizi teşvik eylemek en mukaddes bir vazifemiz olmalı. Ama yerli malı biraz kaba imiş. Varsın kaba olsun, biz nazik olalım. Halk yerli malına ikbal ettikçe tabiî kendince ilerler ve terakkî eder. Yerli şirketler olamıyor, niçin? Mesela bir kimsenin bin lirası var. Onu bir şirkete verse ayda birkaç yüz kuruş alabiliyor. Halbuki faizden üç, beş bin kuruş alır…Bin liranın faiziyle şirketten alacağı para müsâvî olur mu? Şu halde o adam şirkete para vermez, faizcilik eder. Haramlığını da bir hocaya danışır. Kîle, kâle…*

[667] *Bîdâr-ı Şemsî*, 13-15.

Aynı aynına olmazsa, altına bedel gümüş olursa, nihayet nihayet o parayı hîbe tarikiyle verirse artık haramlık, helallik de kalmaz. Bunun çaresi lira başına on para ile halka para verecek bankalar teşkil etmeli ve onu da pek kolaylıkla alınır verilir bir hale koymalı. Ol vakit herkes parasını şirkete vermeye mecbur olur.[668]

Şeyh Efendi gazetelerde halkı medenîleştirmek için Avrupa'nın *sefâhatine* özendirmek yerine fabrikalar açıp, millî serveti yükseltmek gerektiğini salık vermektedir:

... sefâhate müteallık olanlardan mâada Avrupa'dan ne gibi âsâr-ı medeniyye aldık, hangi fabrikaları açtık? Alınan şey çok. Bugün servet-i milliye bitmek üzeredir. Yüz milyonluk mal alıyorsak yirmi milyonluk mal veriyoruz. Acaba şapka için, gramofon için, onun plakları için, otomobil için, tayyare ve öbür şimendiferler için Avrupa'ya akıp giden paralarımıza hadd ü hesap var mıdır? İğneden ipliğe, giyecekten yiyeceğe kadar ne varsa hepsi Avrupa malıdır. Bunun nihayeti iflas olduğunu hiç düşünmüyoruz mu biz? Hâlâ gazeteler kadınlarımız Avrupalılar gibi çarşafsız gezmiyormuş. Anadolu'nun en ücra köşelerine İstanbul'dan heyetler yollayıp onları tenvir edip çarşaflarını çıkartmalı imiş diye bas bas bağırıyorlar. Mesela Atranos dağlılarının İstanbul kıyafetine, kıyafet-i medeniyyesine girmeyi temenni etmek ne kadar doğrudur? Acaba biz aklımızı, fikrimizi zâyi mi ettik?[669]

Şemsettin Efendi açılacak fabrikalardan birinde Bursa'ya has olan beledî kumaşın tekrar hayat bulmasını temenni etmektedir: *En çok teessüf ettiğim bir şey var ise o da Bursamızda evvelce mevcud olup mürûr-i zamanla Avrupa'nın çürük dokumaları geldikçe mahva mahkûm olan beledî denilen şeydir ki beşyüz tezgâh iken bugün bir tane nümûnelik bile kalmamıştır*. İplik fabrikaları açılıp bu kumaşların ihyasına çalışıldığı takdirde ailelerin maîşetleri sağlanmakta, para içeride kalıp 'kurşun, bomba atacak hükümetler'e gitmemektedir.[670]

[668] *Bîdâr-ı Şemsî*, 14.
[669] *Zülfikâr-ı Şemsî*, 1-2.
[670] *Diyâr-ı Şemsî*, 697-698.

3. KEŞİŞ DAĞI VE KAPLICALARIN ISLAHI

Zihniyetteki değişim, yaşanması arzu edilen şehir algısını belirlemektedir. Bu anlamda, 1890'lu yıllardan beri ferah yaşam koşulları sebebiyle İsviçre matbuatta öne çıkmaktadır.[671] Burada Şemsettin Efendi ile birlikte, 31 Mart vakasından sonra Avrupa'ya gitmek zorunda kalan İkdam gazetesi sahibi İkdamcı Cevdet'in İsviçre gözlemleri dikkate alınmıştır. Cevdet'e göre üç buçuk milyon nüfusa sahip bu ülkenin ürettikleri pek çok şeyi ihraç edip büyük kârlar elde etmesinin sebebi insanlarının canla başla çalışmasıdır. Uyanık bir milletin neler başarabileceği bu ülke örneğinde açıkça görülmektedir.[672] Bu gayretin ancak müşahede ile anlaşılabileceğini belirten yazar İsviçre'deki gelişmiş ulaşım ağına ve otellere hayran kalmıştır:

> *Beyoğlu'nun bir iki pahalı oteli dahi dâhil olduğu halde koca İstanbul otelleri içinde İsviçre'nin dağ otelleri derecesinde mükemmel ve müzeyyenine tesadüf edilemeyeceğine katiyen emin olabilirsiniz. Bunlar saraya benzer! Saraylarda bu kadar esbab-ı istirahat nerede? Otelcilik ticaretinin ne dereceye vardığı misafirhanelerin kesretinden anlaşılıyor. El-yevm mevcut olan otellerin miktarı iki bin kadardır!.. Üç buçuk milyon ahalisi olan bir memlekette iki bin otel müthiş bir yekûn teşkil eder. Yalnız bu yüzden İsviçre'ye ne kadar ecnebi serveti gireceğini siz hesap ediniz. Sonra yine hesap ediniz ki dünyanın oldukça güzel yerlerinden mâdut olan Boğaziçi ile Adalar'da topu topu kaç otel vardır ve bunlardan Osmanlı halkı ne istifade ediyorlar? İsviçre'nin ecnebiler yüzünden ettiği istifade bütün ticaret-i hariciyesine fâiktir. İşte bir millet! Ancak güz olursa karlar, buzlar arasında böyle milyonlar kazanır.*[673]

Şemsettin Efendi de İkdamcı Cevdet'ten on beş sene sonra kaleme aldığı risalelerinde Bursa'nın alâmet-i fârikası olan Uludağ ve Kaplıcalar'ın iyileştirilmesi için tekliflerini İsviçre üzerinden vermektedir. Kaplıca banyolarına gitmek, Uludağ'a toplu halde

---

[671] 1892 yılında Maarif dergisinde Ahmed Naci Kasbar'ın 'İsviçre'nin Dağ Şimendiferleri' ile başlar. 1911 Ebüzziya Tevfik Mecmua-i Ebuzziya'da 'İsviçre'den Mektup', 1913 Ferid Kam SR'de 'İsviçre'nin Letâfeti, Umran ve Terakkîsi' üzerine yazar. 1917 yılında Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuâsı'nda Sami Paşazâde Sezâî Bey'in 'İsviçre Hatırâtı' yayınlanır.

[672] H. Kara, "İkdamcı Cevdet'in İsviçre Notları", 165-166, 174.

[673] H. Kara, "İkdamcı Cevdet'in İsviçre Notları", 176.

seyahatler düzenlemek Bursalılar için muhabbeti geliştirme vesilesidir.[674] Şeyh Efendi'nin kendi memleketinin güzelliklerini ortaya koyarken yüzünü bir Avrupa şehrine dönmüş olması üzerinde düşünmeye değerdir. Ona göre Batı'dan gelecek zengin turistler için Uludağ'ın İsviçre'ye kıyasla tabiî olan güzellikleri değerlendirildiği, yollar ve rahat oteller yapıldığı takdirde maddî fayda sağlanacak, Kaplıcalar'ın ihya edilmesi de bu refahı arttıracaktır. Bütün bu zenginliğe rağmen memleketteki sefalet içindeki yaşamın Avrupalıları üzeceğini düşünmesi esasen Müslümanların genelinin kurtulamadığı kompleksten Şemsettin Efendi'nin de muzdarip olduğunu aşikâr kılmaktadır:

> *Memleketimize müşâbih küre-i arzda bir mahal daha yoktur desem zannım hilaf söylemiş olmam. Min-cihetin beldemiz Avrupa şehirlerinden en meşhurlarından birkaç tanesine muâdildir. Evvela Keşiş Dağı. Bu dağ Avrupa'nın İsviçre'sinden daha mükemmeldir. Orası başlı başına bir âlemdir. İsviçre'nin güzelliği sun-i beşer sayesindedir. Bizim Uludağ ise tabiîdir. Buraya mükemmel yollar, tramvaylar yapılarak zirvesine, münasip mahallelerine sayfiyeler, oteller, ...yapılsa gelecek züvvârın istirâhati temin edilse acaba Bursa'mızın edeceği istifâde hesaba gelir mi? Kaplıcaları dolayısıyla Karlsbad'a benzer. Fakat gelecek Avrupa ve Amerika ağniyası istirâhati temin olunacağına emin değil ki! Ne onların arzusu vechile otel ne lokanta ne hamam var. Bu da ıslah olunarak her vechile Avrupa kaplıcalarına muaâil bir hale getirilse bunda da Bursamız'ın geçeceği fayda tadâd olunabilir mi? Sulara gelince kırk elli kadar ...sularımız olduğu halde yazın Bursa adeta susuzluk tehlikesine mâruzdur. Çünkü su yolları bozuktur. O canım sular yollarda telef olur gider. Reşit Paşa'nın eser-i himmeti olan Gökdere suyu olmasa vay halimize! Adeta bu su şehri bütün iskâya kifâyet edemeyecek bir hale gelmiştir. Bu elli sudan birisidir. Ya diğerleri de taht-ı inzibâta alınsa telef olmasa, bunlardan elektrik husûle getirilse. Şehrî idareden başka İsveç gibi civar kasabaya, mülhâkata, kurâya bile elektrik tevzi edilir. Tenvir ...elektrikle olur. Temizlikten başka odun kömüre tesiri olarak ..., ormanlar tahrip olunmaz. Memleketin havası bozulmaz. Bu elektrikle neler yapılmaz? Şehrin alt tarafına fabrikalar yapılır, türlü türlü sanayi-i fabrika ve tezgahlar vücûda getirilir. Burası da Lyon şehrine döner. Ne çare ki toprağımızın, vatanımızın her zerresi altın iken biz yine fakr u zaruretle vakit geçirip*

[674] Şemsettin Efendi buralarda yapılan latife ve fıkraları Gamhâr-ı Şemsî eserinde anlattığını belirtir. Bursa halkı *birbirine muhabbetli, merbut, ahali ile meskûn* iken 93 muharabesi ile gelen muhacirlerle, kaymenin çıkmasıyla gelişen durumdan memnun değildir: *İhtiyaç ahlâkı bozar. Velhasıl eski safiyet, eski ictimaiyattaki hâlât biter, gider. Diyâr-ı Şemsî*, 744.

sefaletle yaşıyoruz. Dereler bağıl bağıl akar, biz de bakar gibi bakar. Böyle devam eder gider. Gelen giden Avrupalılar halimize teessüf eder.[675]

Şeyh Efendi gazetelerde dinin terakkîye mâni olduğu görüşünü savunanlara, İsviçre örneğini karşı tez olarak kullanmaktadır. Müslüman olmayanların ahlâkî prensiplere uyma konusunda yalnızca adı Müslüman olanlardan daha önde olduğu düşüncesini tekrar etmektedir:

Dünyada cennet ıtlâkına seza olan İsviçre'de üç beş otelin yanında bir kilise olduğunu, kiliseye uzak otellerin o kadar makbul olmadığını görmediler mi işitmediler mi ki? Kırk elli senedir o memleketlerde sirkat ve cinayet vukû bulmamış. Bizce Mecûsi olduğu cihetle edyân-ı semaviyye gibi kitabî addolunmayan Japonların dinlerine karşı olan irtibatlarını duymadılar mı? Yolda birkaç yüz lira gören bir adam yerden onu almıyor, alamıyor. Hakka riâyet etmeyen kimse dünyaya ikinci gelişte hayvan gelecek diye tenasühe kâil olduklarından korkuyorlar. Biz güya dinli iken camide ayakkabılarımızı göz önüne koymazsak namazdan sonra bulamıyoruz. Bu Müslüman, dindar, öldükten sonra hayat-ı maneviyeye güya inanmış kimseler dâr-ı ahirette mükâfata, mücâzâta, cennete cehenneme inanmış kimselerdir. Ya maazallah bütün bütün dinsiz olursa bunun önüne mi geçilir? İsviçre'de lokantalarda herkes yediği yemeğin parasını kasaya götürür bırakırmış. Tramvayda bilet parası için tahsildar yokmuş. Ekserîsinde hapishanelerde kimseler yok ve yahut pek az. Bunların dinlerine karşı taassuplarını işitmediler mi? Bir de bizim ahlâkımıza bakalım. Mahkemelere, hastahanelere nazar edelim. Farzedelim ki gazetecilerin arzusu husûle geldi. Mesela dinsizlik taammüm etti. Pekâlâ bunun neticesinde terakkî acaba nedir? Hangi icatlarımız var? İcat değil, Avrupa'nın yaptığı şeyleri taklîden olsun ne yapıyoruz? Hâlâ en ziyade muhtaç olduğumuz hayatımıza taalluk eden ilaçlar, ... Avrupa'nındır. Bunları tahlil edip terkîbâtını bulup da niye biz de yapmıyoruz? Hani ..., basma, iplik fabrikalarımız? Benim görebildiğim şeyler dans fabrikaları, bar fabrikaları, tiyatro, sinema fabrikaları epeyce var.[676]

Hâsılı bu ülke medeniyet ve terakkî numûnesi olarak gösterilecek yerlerden biridir:

[675] *Bîdâr-ı Şemsî*, 11-12.
[676] *Zülfikâr-ı Şemsî*, 2,3. H. Kara, "İkdamcı Cevdet'in İsviçre Notları", 178-181.

Avrupa'da bir şimendifer bekçisinin kulübesi bile insan ikametgâhıdır. Etrafı temiz, manzarası hoş bir yerdir. Ayrıca bu kulübenin önünde küçük bahçede sebze ve çiçek vardır. Bütün bunlar bu memleketlerde medenî insanların var olduğunu ifade eden şeylerdir. Bizdeki durum ise bunun tam tersidir. Bırakın bekçi kulübesini, bütün istasyonlar tam bir çoraklıktır. Kimse bu gibi yerlerde ufacık bir yeşil alan oluşturmadığı gibi toplumun kullandığı bu yerleri silip süpürmek, temizlemek de kimsenin aklına gelmiyor...bir halkın ahlâkı üzerinde bu gibi intizamatın büyük tesiratı vardır ve olur. Medeniyet ve terakkîye sevk edilmek istenilen kimselere daima güzel nümûneler göstermek lâzımdır. .... Mert, namuslu, ilm-i fâzıl, sanatkâr, terbiyeli bir millet nümûnesi insan İsviçre'de pek iyi görünür. Topu topu üç milyon yedi yüz bin kişiden ibaret olan bu halkın vâsıl oldukları derece-i terakkî gece gündüz düşünülecek bir mesele-i medeniye ve içtimâiyedir ."[677]

Şemsettin Efendi 1926 yılında risalelerinde ilk kez dile getirdiği tekliflerin altı sene sonra *Diyâr-ı Şemsî*'de daha da iyileştirilmesini temenni etmektedir: "…demiştim. Uludağ'da bir otel, Bursa'da asrî bir kaplıca yapıldı fakat henüz arzu ettiğim hâle gelemedi. Tedricî tekâmül ederse Bursamız şimendiferden zâyi ettiğini bu yüzden telâfi eder. Kaplıcalarla Karlsbad'a, Uludağ'la İsviçre'ye, fabrikalarla Lyon şehrine benzer. ….Bursamız'a herşeyi mebzûlen ihsan etmiştir. İş ki istifade etmesini bilelim.[678]

Öncelikleri değişmiş, kendi yeri ve statüsü farklılaşmış bir dünyanın insanı olduğunda Şemsettin Efendi'nin getirdiği -bilhassa bölüme giriş paragrafında bahsedilen- teklifler kimliğiyle tezat teşkil etmektedir.[679] Bu tezatlar esasen 'kılıç artığı', siyasî ve sosyal zeminlerinden edilerek tedirgin hale getirilmiş bu insanların maruz kaldığı tahribatın, ifade ve üsluplarının altında yatan, uygun olmayan sathî yorumların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Şemsettin Efendi'nin fikir ve his dünyası çözümlendiğinde fikirlerinin değişimi ve yaşadığı dönemde etrafındaki insanlardan onu farklı kılan şey açığa çıkmış olacaktır. İçinde yaşadığı zümreyi temsil ve fikirlerini dolaşıma sokma

[677] H. Kara, "İkdamcı Cevdet'in İsviçre Notları", 169.
[678] *Diyâr-ı Şemsî*, 703.
[679] Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*, 452.

kabiliyeti bu fikirlerin aynı zamanda farklı mekânlarda nasıl ayrışabileceğini ya da benzeyebileceğini de göstermektedir.

4. ÂDÂB-I MUÂŞERET

Bu başlık altında Şemsettin Efendi'nin şehirde yerleşmiş adetler ile *medenî* dünyayı birleştirecek mafsalları nasıl işlediği anlatılmaya çalışılacaktır. Kendisi toplumun yeni tecrübe ettiği alanları yansıtan önerilerini âdâb nevinden müstakil bir eserde toplamıştır. Bu eser bir tekke şeyhinden beklendiği üzere sohbet ya da zikir âdâbı değil, yokluğundan rahatsızlık duyduğu cami ve mahalle âdâbı üzerinedir. "Bu adamlar âdâb-ı muâşeret görmemiş, nedir bilmiyor. Müslümanlığı yalnız namazla, oruçla ikmâl olunur zannediyor. Kızıyorum, haksız mıyım?' diyerek *Izdırâr-ı Şemsî*'de otuz iki madde halinde sıraladığı *usûlsüzlük*leri daha sonra Ağababa ismiyle *Yeni Fikir* gazetesinde yayınlamıştır.[680] Şeyh Efendi giyinme, sokak, alışveriş, kahvehane, konuşma, hamam ve sigara içme âdâbı gibi uyulması gerekli kuralların yer aldığı gündelik yaşam pratiklerini resmederek[681] bir anlamda yeni sosyalleşme biçimlerinin kitabî olarak öğrenilmesini sağlayan âdâb-ı muâşeret müelliflerinin üstlendiği mesuliyeti paylaşmakta ayrıca kaybolmaya yüz tutan mahalle hayatının izlerini satırlarına taşımaktadır.

Alışageldikleri ortamda ağır gelmeyen, gelse bile dile getirilmeyen tavırlar artık hor görülmeye, hafif tabirle hoş görülmemeye başlanmıştır. Şemsettin Efendi eserinde ne giyildiğini süzenler, afet zamanında yardım edenlere mâni olanlar, alınan maaşı merak edenler, yaptığı alışverişi gösteriş vesilesi kılanlar, çeyiz serenler, başkasının malına göz dikenler vb. başlıklar altında gözlemlerini esefle anlatmaktadır.[682] 'Modernleşmenin vitrini' sayılan cadde ve sokaklarda Ural'ın deyimiyle 'bir ideali değil tecrübeyi

[680] *Diyâr-ı Şemsî,* 883.

[681] Şemsettin Efendi'den önce Aşîret Mektebi kâtibi Amasyalı İbrahim Ethem Efendi de İstanbul ortamında içeriden bir bakışla benzer kuralları öğretir. Cami ve tekke âdâbına yer vermese de 1898 yılında kaleme alınan bu eser şehre taşradan gelenlere yönelik kurallar taşır. O dönemde yazılan âdâb-ı muâşeret kitapları daha ziyade Avrupa'ya giden asker ve bürokratlar için yazılmışken Ethem Efendi kendisi gibi gariplerin İstanbul'da uymaları gereken âdâb-ı muâşaret üzerine yazmış ve bunu şehir rehberi ile birleştirmiştir. Fatma Tunç Yaşar, "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul'da Yaşama Âdâbı: Rehber-i Müsâfirîn ve Âdâb-ı Muâşeret", *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım-Yayım Merkezi, 2014), 753.

[682] *Izdırâr-ı Şemsî,* 9.

hedefleyen' Şeyh Efendi yürüyüş âdâbını öğretmektedir: "Daima giderken sağı, gelirken solu takip etmek ortayı da otomobil araba sürenlere bırakmak lâzım gelir." İki sene önce 1927 yılında yayımladığı *Âdâb-ı Muâşeret Rehberi*'nde Abdullah Cevdet de 'İnsan sokakta bulunduğu vakit dahi bir cemiyette, bir salonda bulunduğu gibi olmalıdır' şeklinde benzer bir hassâsiyet sergilemiştir.[683] Şemsettin Efendi sokaktaki düzensizlikten başka umûmî kahvelerde gazeteleri ellerinden bırakmayanlardan, tramvaylarda şemsiye ve bastonunu insanların 'gözüne sokanlardan', hamamda insanların üstüne su sıçratanlardan şikayet etmektedir. Umûma ait yerlerde sigara içenlerden bilhassa muzdariptir:[684] *Avrupa'da umumî yerlerde sigara içilmez. Burada mesela hamamın halvetinde tiryaki olan biri, elinde yanmış duhan çıkar. Diğeri kulağının arkasında çıpanına? pamuk yapıştırmış gibi ….durur. Halvette nefes yok! Dumandan insan boğulur. Ama tiryakinin vazifesi mi? O keyfiyyeti icra ediyor ya, o yeter. Bunlar hep düşünülecek şeylerdir. Medeniyet kimseyi mutazarrır, müteessir etmemektir. Kahvelerde sigaraya müptela olmayanlar için de bir kabîne tefrik olunmalıdır. Öyle! Hamamlarda, tiyatro, sinemalarda sigara men olunmalıdır. Sigara içilecek yerler ayrılmalıdır.*[685]

'Nazar-ı ammeye derhal çarpacağı cihetle' daha dikkatli olmayı gerektiren sokaklarda Şeyh Efendi lise talebelerinin duyarsız bulduğu davranışlarını da belirtme ihtiyacı hissetmiştir. Devrin meşhur nüktedanı Mısırlı Nihat Bey'den bir anekdot paylaşarak yeni harfleri öğrendiği Millet Mektebi'nde altmışlı yaşlarında talebe olduğunda bu kez sınıfta söz kesmenin gayri-medenîliğine değinmektedir: *Tam dersin can alacak yerinde mesela kavâidden bahs olunup dururken öteden birisi 'Muallim Bey geçen gün siz şöyle demiş idiniz' yahut 'Ben majüskülleri belleyemiyorum' gibi bir şey yumurtlar. Muallimin nezâketi onu o kalabalıkta mahcup etmemek için bir cevap verir. Ama bahis mevzuu değişti gitti. Halbuki birkaç defa da böyle yapılmaması ihtar olundu. Şâyet bir şey*

---

[683] Ekrem Işın, "Abdullah Cevdet'in Cumhuriyet Âdâb-ı Muâşereti", *İstanbul'da Gündelik Hayat* (İstanbul: YKY, 2014), 166-167. Şemsettin Efendi'nin Cevdet'ten etkilendiği gösteren bir yorumu da şapka ile alâkalıdır. "Mısır çiftçileri meydanda! Şapkadaki şems-siperi bizim müjgânlardan almadığı ne mâlum" diyen Şemsettin Efendi Abdullah Cevdet'in şu satırlarını okumuş olmalıdır: "Fransa kralı XII. Louis zamanında ticaret ve esbab-ı sâire ile Afrika-yı Şimâlî'ye gidip gelen Fransız tebası yağmura güneşe karşı siperli olmak itibarıyla pek kullanışlı buldukları şapkayı Fransa'ya ithal etmiş ve işte bu suretle tedrîcen tekmil Avrupa'da bu Müslüman serpuşu tamim etmiştir." Abdullah Cevdet, "Bilmediğimiz Şeyler: Şapkanın Tarihi", *İctihad*, 21/194 (15 Kanunuevvel 1925), 3816.

[684] *Izdırâr-ı Şemsî*, 6-16.

[685] *Bîdâr-ı Şemsî*, 18-19.

sorulacak olursa dersten sonra sorulması, müşkülün bu sûrette halli alâ mükerreren söylenildi.[686]

Şemsettin Efendi camide cemaatin uyması gereken kurallardan bahsetmesinin yanı sıra hatip ve vaizlerin giyinişlerindeki uyumsuzlığa da dikkat çekmektedir:

> *Elbise de bir tuhaf vaziyettedir. Evvela ümerâ, hutebâ, vaizleri ele alalım. Bazısının sarığı, cübbesi usûle muvafık. Bazıları, ale'l-husûs ticaretle meşgul olanların ekserîsinde belinde iki dolam sarık, ayağında pantolon, sırtında ceket. Yakıştıysa ne diyeyim? Madem ki bu zümre Müslümanların rüesâ-yı ruhâniyesindendir mevkîleri öyle mütenasip bir kıyafet ile telbîs etmek lâzım değil midir? Hem kendileri hem mevkîleri muhâfaza edilmiş olur. Hıristiyanların rüesâ-yı ruhâniyesini görmüyor muyuz? Hiçbiri kahvede bile oturmaz ama bizimkilerde cevap hazır. 'Biz onlara benzemeyiz. Daima her halükârda muhalefet edeceğiz' diyorlar. Demek onlar temiz giyerlerse biz pis elbise giyeceğiz. Onlar doğru söylerlerse biz yalan söyleyeceğiz. Öyle mi ki acaba? Zorla kendimizi ta'n ettiriyoruz. Evet halka gelince onlar da öyle. Bir kısmının ayağında şalvar, belinde kuşak, başında şapka. Tuhaf tuhaf, biçim biçim kılık kıyafet. Karnavala çıkmış gibi. Bunlar da düzelmeli, yeknesak olmalı.*[687]

Vasıf Necdet de 'Muâşeret Yolları, Elbise, Şapka ve Medenî Âdap'tan Bahseder' adlı eserinde sokaktaki insanın kıyafetinin uyumsuzluğu konusunda Şemsettin Efendi ile hem fikirdir. 'Resmî popülizm bürokrat ile sokaktaki vatandaş arasındaki kıyafet farkını ortadan kaldırmakla toplumun görüntüsünü Avrupa standardına uydurmaya çalışmış' olduğu için bu türlü ironik durumlar ortaya çıkmaktadır.[688]

Izdırâr-ı Şemsî'nin diğer âdâb-ı muâşeret eserlerinden farklılık gösteren kısmı cami âdâbından bahsetmektedir. Şeyh Efendi tekkelerin kapatılmasından sonra sığındığı camide cemaate örnek olmayan ve yapılan ibadetin hâline bürünmek[689] için telkinde

---

[686] *Izdırâr-ı Şemsî*, 11.
[687] *Bîdâr-ı Şemsî*, 20-21.
[688] Emin Nedret İşli, "Osmanlıca/Türkçe Görgü ve Yemek Âdâbı Kitapları", *Âdâb-ı Taâm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 31.
[689] Ebû Ali ed-Dekkâk'ın "İnsan ibadetiyle cennete girer, ibadetteki edebiyle de Allah'a erer" ya da Sülemî'nin "Kalbi huşû içinde olanın bedeni de öyle olur"

bulunmayan vâizlere seslenmektedir. *Tehzîbü'l ahlâk*la[690] emredilmiş olmayı vurguladığı yerlerde ise cemaatin davranışlarını irdeleyerek ön safa geçmek için insanları tâciz edenleri, ayakları ıslak içeri girenleri, safların düzenini bozanları, cehâletine rağmen imamın arkasında duranları, son cemaat imamına uymayanları, camiyi mesken tutup dilenenleri, öksürüp tıksıranları, ayakkabılarını eline alıp kalabalıkta etrafına sürenleri, yüksek sesle Kur'ân okuyanları, sokakta yere sürdüğü bastonuyla camiye girenleri ve caminin içinde ve dışında yüksek sesle konuşanları uyarmaktadır.

Şemsettin Efendi'nin yukarıda saydıkları Nakşibendî tarikine mensup Mehmed Râif Efendi'nin (ö. 1897) cami âdâbına dâir yazdığı eserle uyuşmaktadır. "Cebesini omzuna urup kolları çemrenmiş olarak âdemden hâlî, tâzime şâyeste olmayan bir mekâna gider gibi cami-i şerîfe dâhil olması"ndan başlayarak Râif Efendi fıkhî terminoloji ışığında *Mürşidü'l-Enâm*'dan alıntılar yaparak camide yapılması uygun olmayan şeyleri manzum olarak sıralamaktadır. Rafizîlere göndermede bulunduğu (Râfizî eder cemaatten hazer/Var mıdır mâsum imam hiç der gezer) birkaç beyitle ilm-i hâlin öneminden bahsetmektedir.[691]

Şemsettin Efendi böylece 'Yaşayan gerçeğin birincil cephesi' haline gelen toplumsal hayatı[692] gözlemleyerek XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli mecralardan yankılanan âdâb-ı muâşeret literatürüne kendi tecrübesinden ayna tutmuştur. Şeyh Efendi 'medenî dünya'ya dâhil olmaya çalışsa da Avrupa medeniyeti ile yüzleşen ilk âdâb-ı muâşeret kitabının yazarı Ahmet Mithat Efendi gibi kendi medeniyetini alafranga hayat tarzına indirgememe taraftarıdır. 'Bence medeniyet medeniyet-i İslâmiyedir' derken diğer yandan yapılacak vazifelerin 'medeniyye-i beşeriyye-i diniyye' olduğunu ifade etmesi neye işaret etmektedir? Muhtemelen bu durum XIX. yüzyıl boyunca hayatın her vechesine nüfuz eden reform anlayışının çağdaş birey için normatif dünyayı din terbiyesi ve âdâb-ı muâşeret olarak ikiye ayırmasından kaynaklanmaktadır.[693] Bu durum Amasyalı

[690] Muhammed Abduh *tenvirü'l efkâr* ve *tehzîbü'l ahlâk* fikri.

[691] Hacı Mehmed Raif Efendi, "Âdâbü'l-Mescid ve'l-Câmi", haz. Abdullah Rüştü Kişi, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* (2013), 20/114-119. Şeyh efendilerin Rafizî nitelemesini kullanışları, tarikleri ve meşreplerinin farklılığını göstermesi açısından enteresandır.

[692] Modern dönemde aklın dayandığı kuralların dayanağı olan, insanın içinde yaşadığı sosyal hayat kastedilmektedir. Cabirî, *Arap Aklının Oluşumu* (İstanbul: Mana yayınları, 2019), 29.

[693] Selçuk Esenbel, "Türk ve Japon Modernleşmesi: "Uygarlık Süreci" Kavramı Açısından Bir Mukayese", *Toplum ve Bilim* (2000), 84/30-33.

İbrahim Ethem'in "Biz ehl-i İslâm ve yüce Osmanlı Devleti'nin sadık bir milletiyiz, şer'en ve nizâmen makbul olan ve rağbet gören âdâb-ı muâşerete uymakla mükellefiz." sözünde de açığa çıkmaktadır.[694] Bu ikilik Cumhuriyetle birlikte siyasî iradenin dikte ettiği resmî bir forma dönüşmeden önce 'Doğu ile Batı, ahlâk ile medenî davranış arasında[695] kendine özgü' bir tarz geliştiren âdâb-ı muâşeret literatürüne Şemsettin Efendi de bir şekilde eklemlenmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaleme alsa da eseri XIX. yüzyıl Osmanlı'sındaki sivil karaktere daha yakın görünmektedir. Bu karakteri oluşturan başlıca etken 'merkeziyetçi bir motivasyondan yoksun oluşu ve buna paralel gelişen her toplum kesiminin kendi normlarını çağdaş imgeye uygulayabilme esnekliğini saklı tutması'dır.[696] Genellikle modernleşme paradigmaları ile açıklanan bu yazın'ın söylenegeldiği gibi tek tip bir medeniyet algısıyla yazılmadığı anlaşılmaktadır.[697]

Kültürel sermayenin bir unsuru olan âdâb-ı muâşeret kurallarının toplumsal yapıyı yeniden ürettiği ve bunu üstlenen üst sınıfın haricî bir dayatmaya gerek kalmadan bir *habitus* içinde bu durumu içselleştirildiği kabul edilmektedir. Edep 'karakterin asil yönünün sosyal ilişkilerde belirmesi bir diğer manası da yüksek kültüre erişmesidir[698]'şeklinde tanımlandığında bahsi geçen üst sınıfın, -seçkinci bir anlam vermemekle birlikte- tekkelerde oluşmuş yüksek kültüre mensup zümreye uyarlanması mümkün gözükmektedir. İçselleştirmeyi modern toplumda özdenetim[699] haline getirmeyi

---

694 Fatma Tunç Yaşar, "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul'da Yaşama Âdâbı: Rehber-i Müsâfirîn ve Âdâb-ı Muâşeret", *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu* 2013, ed. Nazlı Ferah Akıncı (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2014), 758.

695 Fatma Tunç Yaşar, "Değişim ile Yüzleşme: Geç Dönem Osmanlı Âdâb-ı Muâşeret Kitapları", *Medeniyet ve Değişim: Civilization and Change*: *El-hadare ve't-tagir I. Uluslararası İSAR Sempozyumu* 2012, ed. Kâmil Yelek vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2016), 18. Yirminci yüzyılın başında I. Dünya savaşı sırasında ahlâkın yerini âdâbın alışını Hofheinz 'moral turn' olarak açıklar. Çağdaş medeniyete katılma fikri Osmanlı ve Mısır elitlerini kuşattığında hem reformist hem de muhafazakarların kaçınılmaz olduğunu gördükleri bu sürece İslâmî aslî değerleri yeniden keşfederek katılmak gerektiğini düşünmüşler ve bu değerlerin hepsini kapsayan, modernite ile Müslüman dünyayı uzlaştıran tek yol olarak âdâp kavramını kullanmışlardır. Catherine Mayeur-Jaouen (ed.), *Âdâb and Modernity, A Civilising Process Sixteenth-Twenty First Century* (Netherlands: Brill, 2020), 2.

696 Işın, *Gündelik Hayat*, 156.

697 Yaşar, *Değişim ile Yüzleşme*, 9.

698 Akt. Rana Von Mende-Altaylı, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Mevâidü'n-Nefâis fi Kavâidi'l-Mecâlis* Adlı Eserinde "Âdâb-ı Muâşeret", *Gelibolulu Mustafa Âlî Çalıştayı Bildirileri,* haz. İ. Hakkı Aksoyak (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014), 87.

699 Jeremy Bentham'ın 1791'de hapishane modeli üzerinden ortaya koyduğu özdenetim düşüncesini Foucault mecazî anlamda modern devletin vatandaşlarına karşı uyguladığını söyler. İrvin Cemil Schick, "Önsöz", *Âdâb-ı Taâm,* 12-13. Ulusoy, *Taşrada Kent ve Aydın*, 68, 199. Ulusoy Pierre Bourdieu'nun ekonomik sermayeden sonra 'hiyerarşinin ikincil ilkesi' olarak tanımladığı 'kültürel sermaye'nin

başarmış bireylerin âdâb-ı muâşerete uydukları söylemine karşı özdenetim fikrinin Şemsettin Efendi ve onun şahsında diğer tekke erbâbında kulluğun âdâbı zemininde zaten var olduğu söylenebilir.

taşıyıcısı olarak tekkelerin görülebileceğini ve Şemsettin Efendi'nin de bunun önde gelen temsilcilerinden biri olduğunu söyler.

SONUÇ

Bursa Niyâzî-i Mısrî Dergâhı şeyhi Şemsettin Efendi'nin yaşadığı şehre dâir aldığı kayıtlar, yaptığı yorumlar ve getirdiği teklifler peşine düştüğü bir anlam arayışı ve sorgulamanın ürünüdür. Şeyh Efendi bu sorgulamayı kendisinin de muhalif tavrını sürdürdüğü imparatorluğun *idbar* devrinde yapmış, geçmişe hiddetlenmektense hakikata ulaşma gayretini sürdürmüş, şehri bunun için bir köprü olarak eserlerinde adeta yeniden kurmuştur. Kaleme aldığı şehir tarihi; nüfûzu, kuşatıcılığı, iddiası bakımından bir terkip olması itibariyla dönemde yükselişe geçen bir yazın alanı olarak Şeyh Efendi'ye bir içerik ve yön çizmiş görünmektedir. Tekkelerden başlayarak mezarlıklar dahil şehrin dinî kurumlarını yazmayı sürdürdüğünde bunun kültüre, gündelik hayata kadar sirayet eden, "her bir aşaması bir sonrakini zarûrî kılan" bir süreç olduğunun farkına varmış olmalıdır. Geçmişi bir yük ya da özlem değil bir teklifin medârı kılarak şehrin hafızasında bir köşe taşı olmuştur. *Bakiyyetü'z-zevat*tan olan Şemsettin Efendi'nin kendi modeli, önerileri ve sûfî lisanıyla ortaya koyduğu *Âyine-i Diyâr-ı Şemsî* adlı şehir tarihi neyse ki harf inkılabından sonra yaşanan tedirginlik içinde elden çıkarılmamış ve bugüne ulaşmıştır. Bu çalışma ile *Diyâr-ı Şemsî*'nin dönemin şehir tarihi yazını içinde özgün bir yere sahip olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır.

Şehir tarihinde yeni bir sayfa açtığı yönünde açımlanmaya çalışılan iddia şüphesiz geriye doğru temkinli bir okumayı gerektirir. Uzun yıllar hayalini kurduğu bir Bursa tarihi yazarak "çığır" açtığını söylemesi Bursa ile alâkalı yazdığı diğer eserlerin şehir tarihinin bir ön aşaması olduğu düşüncesine sevketmiştir. Şeyh Efendi kendi deyimiyle "inceltilmiş Müslümanlığın" yaşandığı bir kurumun temsilcisi olarak bir yandan "muhafazakâr" bir çaba sergilerken diğer yandan "sentezci-telifçi" kategoriye uygun şekilde ıslahat girişimlerini İslâmî açıklamalarla desteklemektedir. Var olanı muhafaza etse de getirdiği tekliflerde 'modern' çağın gereklerine uymaktan çekinmeyen bir rahatlık sunmuştur. Geçmişten gelen mirası yeniden harmanlayarak ve 'dönemin icbarları, ihtiyaçları istikametinde yorumlayarak gelecek tasavvuru etrafında yeniden kurmuş ve varoluşu ile insanlığın genel tarihî akışı arasında anlamlı ve kendisini özne kılan bir irtibat kurmaya çabalamıştır'.

Diyâr-ı Şemsî'nin kaleme alındığı dönemde Harirîzade (ö.1882), Hocazâde Ahmed Hilmi (ö.1914), Sâdık Vicdânî (ö. 1939) ve Hüseyin Vassâf (ö.1929) gibi sûfîler tabakat geleneğini yirminci asra taşımaktadır. Tasvirî denebilecek bu çalışmalar yanında tarihçilik usûlünü benimseyen ve sosyal bilimler alanındaki gelişmelere daha duyarlı olan çözümleyici çalışmalar da mevcuttur. Tarikatların kendisinin toplumsal tarihçiliğin araştırma konusu olduğu bu dönemde *içtimaî muayyeniyet* fikrinin altı çizilmiştir. Bu gelişmelere paralel şekilde 1910 tarihinde Tarih-i Osmani Encümeni bünyesinde çıkarılan *Mecmua* önemli bir dönüm noktasıdır. 1911'de yayınlanan *Türk Yurdu* dergisinde ise Durkheim'ın izinde fikirler paylaşılmaktadır. İstanbul'da kurulan Encümen'in Bursa şubesine seçilen ve kurum bünyesinde çıkan yazılardan muhtemelen haberdar olan Şemsettin Efendi'nin *Diyâr-ı Şemsî* başlığı altında *Tarihî, ictimâî bir eserdir* şeklinde bir şerh düşmesi bu eserlerle bir etkilenim olmasa da bir eş zamanlılık olduğu fikrini çağrıştırmaktadır. Bu minvalde *Diyâr-ı Şemsî*-yazarın niyetini okumaktan kaçınarak- tasavvuf ve şehri birleştiren, birbiri içine nüfuz etmiş şekilde geçirgen bir bakış sağlayan bir çizginin bir Şeyh Efendi tarafından başlatılmış bir numûnesi olarak görülebilir.

Bursa'nın tasavvuf araştırmacıları için kıymetli bir havuz oluşu ve Bursa'da yaşamış olmanın getirdiği içeriden bakış, bu satırların yazarı için hiç şüphesiz bir avantaj olmuştur. Bunun yanı sıra son dönem tasavvuf araştırmalarında da olması vurgulanan "dinî-kültürel melezlik" sadece farklı kültürler için söz konusu değildir. İçinde yetişilen kültürde geriye gitmek de "gözlemci haricî nesnellik" ile "katılımcı dâhilî nesnellik" arasında bir bilinç eşiği arasına girmeyi gerektirir. Bu anlamda Şeyh Efendi'nin fikirlerini tahlil ederken geçmişi yaşadığı günden bakıp doğru değerlendirmediğini söylemek bugünden bakarak onun yaşadığı devrin hissiyatında nasıl yoğrulduğunu gözden kaçırmaya sebep olabilir. Tecrübeleri hakkıyla anlamaya çalışmak, insanın karmaşıklığını ve çok yönlü oluşunu kavrama olgunluğu göstermek bugün nelerin değişip nelerin süreklilik gösterdiği konusunda ufuk açıcı olacaktır. Bu anlamda, kastedilen çabayı göstermeyip Şemsettin Efendi'nin risalelerinde dile getirdiği kanaatleri o dönem meşayihinin modern Türkiye'yi meşrûlaştırması olarak gören yaklaşımdan bilhassa kaçınılmıştır.

Tasavvufî neşvenin sindiği şehirler üzerinde yapılacak araştırmalar için bu çalışmanın mütevazı bir başlangıç olabileceği düşünülmektedir. Bir sonraki adımda dijital tarihçilik metotları kullanılarak sûfî ağlarını, dervişlerin Hac veya intisap yolculuklarını, genetik menşelerini vb. ortaya çıkarmak faydalı olacaktır. Hâkeza farklı şehirlerde tarikatların birbirleriyle ya da aynı tarikatın kendi şubeleri arasında yaptığı alışverişler, dergâhlarda algılanan rafine yaşamın şehrin dokusunda bıraktığı izler, tasavvufî yaşamın rengini verdiği şehir ağları ve GIS/CBS (Coğrafi Bilgi Sistemi) Haritaları ile bu şehirlerin konumlandırılışı, mezarlık arşivlerinin sanal hale getirilmesi vb. çalışılabilecek alanlar bilhassa şehirle ilgilenenleri beklemektedir. Bunlarla birlikte muhteva ve işlev açısından daha yetkin çalışmalar için Tasavvuf çalışmalarının zemininin felsefe-sosyoloji-psikoloji ile beslenmesi, disiplinler arası çalışmalara yatkınlığın arttırılması gerektiği bir vâkıadır. Şemsettin Efendi'nin, sûfîlerin ve/veya sûfîce bir hayat görüşünün bir şehrin yapılanmasını Bursa örneğinde ortaya koyması diğer İslâm şehirleri için de her devirde değişen şart ve gerekliliklere göre konumlanacak esnek bir imkân sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Ak, Mahmut. "Bir Osmanlı Seyyahının Şehir Gözlemleri: Bursa Örneği". *Anadolu'da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2002.

Akkılıç, Yılmaz. "Üç Bursa Sergisi". *Bursa Defteri* Osmanlı Özel Sayısı. 3/? 1999.

Akman, Zekeriya. *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebetleri Meclis-i Meşâyih*. Ankara: Elips Yayınları, 2013.

Akün, Ömer Faruk. "Ahmet Vefik Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29. 06. 2022.

Akün, Ömer Faruk. "Bursalı Mehmed Tâhir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21.12.2021.

Alkan, Necmettin. "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati". *Osmanlı Araştırmaları*. 31 (2008)

Alkan, Necmettin. *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2. Basım, 2019.

Atlansoy, Kadir. *Bursa Şairleri*, *Bursa Vefeyâtnâmelerindeki Şairlerin Biyografileri*. Bursa: ASA Kitabevi, 1988.

Aynur, Hatice. "Şehri Sözle Resmetmek: Osmanlı Edebî Metinlerinde İstanbul (XV-XVIII. Yüzyıllar)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Edebiyat, Kültür, Sanat,* C. VII, 128-145. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. - Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2015. http://isamveri.org/pdfsbv/D238860/2015/2015_AYNURH.pdf

Bayrak, Said. *Vakfiyelere Göre XIX. Yüzyıl Bursa Vakıfları.* Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Bilmiş, Hüseyin Gürsel. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Bursalı, Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri,* haz. M. Yekta Saraç, Ankara: TÜBA, 2016.

Câbirî, Muhammed Abid. *Arap Aklının Oluşumu*, İstanbul: Mana, 2019.

Cevdet, Abdullah. "Bilmediğimiz Şeyler: Şapkanın Tarihi". *İctihad*. 11/194 (15 Kanunuevvel 1925)

Ceyhan, Semih (ed.). *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2015.

Çetintaş, Burak. "Müzik Bu Ailenin Genlerinde Var", *NTV Tarih*, Kasım 2011??

Çift, Salih. "Bursa'da Bir Mısrî Dergâhı ve Son Postnişîni: Seyyid Baba Tekkesi ve Şeyh Sâbit Efendi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/ 2 (2004)

Çimen, Feyzi. "Divanü Lügati't-Türk Üzerine İlk Dizin: Divan Anahtarı ve Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın İlmi Kişiliği". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 1 (2013).

Çog, Mehmet. *II Meşrutiyet Dönemi İslâm Tarihçiliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan. "Bursa Tarihi Araştırıcılarından M. Şemsettin Ulusoy". *Ülkü* Halkevleri Dergisi. Direktör: M. Fuad Köprülü, 9/ 53 (1937)

Değerli, Ayşe - Yusuf Küçükdağ. "Vesâik-i Bektaşiyân'da Yer Almayan Rumeli'deki Bektaşi Yapıları (1400-1826)", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, ?/ 13 (2017)

Demirci, Mehmet. *İzmir'de Tasavvuf Kültürü*. İstanbul: H Yayınları, 2017.

Derman, M. Uğur. "Ali Rıza Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29.06. 2022.

Donuk, Suat. *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Beliğ'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'ı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.

Ebel, Kathryn. "Osmanlı Şehir Tarihinin Görsel Kaynakları". çev. N. Bilge Özel, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* [Türk Şehir Tarihi Sayısı], 3/6 (2005), 497.

Efe, Mustafa. *Mehmed Şemseddin Ulusoy'un Eş'âr-ı Şemsî Adlı Dîvanı*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Eldem, Edhem - Goffman, Daniel - Masters, Bruce. *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017.

Emecen, Feridun M. "Limni Adası'nda Türk İskânının Ortaya Çıkışı ve Gelişim Safhaları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 46 (2009)

Ergenç, Özer. "Evliya Çelebi ve Onun Gözüyle Osmanlı Şehri", *Evliya Çelebi'nin Şehirleri*, ed. Zekeriya Kurşun - Coşkun Yılmaz. 41-47. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, 2013.

Esenbel, Selçuk. "Türk ve Japon Modernleşmesi: "Uygarlık Süreci" Kavramı Açısından Bir Mukayese". *Toplum ve Bilim*. 84/? (2000)

Esenbel, Selçuk. “Türk ve Japon Modernleşmesi: “Uygarlık Süreci” Kavramı Açısından Bir Mukayese”. *Toplum ve Bilim*. 84/?. 2000.

Etker Şeref, Günergun Feza, Köşe Abdullah. “Zeynep Kamil Hastanesi’nin Kuruluşu ve Vakfiyesi”. *Dergipark*. Erişim 29.05.2019. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/13310

Eyice, Semavi. “Mehmed Râif, Davutpaşalı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Haziran 2022.

Fazlıoğlu, İhsan. “Şehir Tarihi Çalışmalarında Yazma Eserlerden Nasıl İstifade Edilebilir?”. *TALİD*. Erişim 28 Kasım 2020.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. “Bursa Müverrihlerinden Mehmet Şemsettin Efendi”. *Halkevi Neşriyatı. 12* (1941)

Gabriel, Albert. *Bir Türk Başkenti Bursa*. haz. Neslihan Er - Hamit Er - Aykut Kazancıgil. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 1958.

Gazzîzâde, Abdüllatif Efendi. *Hulâsâtü’l-Vefeyât*. haz. Ayşe Nur Sır Dündar. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

Gedikli, Fethi. “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Deniz Taşımacılığına Dair Bazı Hukukî Terimler ve Düzenlemeler”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 1 (2006).

Gültaş, Serhat. “Bir Biyografik Kaynak Olması Açısından Bahâr-ı Şemsî”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 7/ 17 (2020)

Gültaş, Serhat. “Niyazî-i Mısrî’nin İzinde: Gülzâr-ı Mısrî”, *Turkish Studies-Religion*, 15/1 (2020).

Gümüşoğlu, Dursun. “Bektaşilik Açısından Bektaşilik Nedir?”. *Dursun Gümüşoğlu*. 30.06.2022. https://www.dursungumusoglu.com.tr/bektasiler-acisindan-bektasilik-nedir/

Hacı Beyzâde Ahmed Muhtar. *Bursa Sergisi Rehberi*. Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1339/1920. *Bursa Sergisi Rehberi*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi, haz. Hanife Şahin, dan. Mefail Hızlı, 1997.

Hacı Mehmed Raif Efendi. “Âdâbü’l-Mescid ve’l-Cami”. haz. Abdullah Rüştü Kişi, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 20/114-119, 2013. http://isamveri.org/pdfdrg/D03292/2013/2013_20/2013_20_EFENDIHMR.pdf

Hasan Tâib Efendi. *Hatıra ya da Bursa'nın Aynası*. haz. M. Fatih Birgül. Bursa: İl Özel İdaresi, 2009.

http://isamveri.org/pdfsbv/D232246/2014/2014_YASARFT.pdf

https://www.academia.edu/32347820/İstanbulda_Nakşî-Ahrârî_ve_Nakşî-Müceddidî_Şeyhlerin_Postnişîn_Olduğu_Tekkeler_ve_Günümüzdeki_Durumları_Bahâeddin_Nakşibend_ve_Nakşibendilik_Sempozyumu_İstanbul_2-4_Aralık_2016.

Işın, Ekrem. "Abdullah Cevdet'in Cumhuriyet Âdâb-ı Muâşereti", *İstanbul'da Gündelik Hayat*. 145-165. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

İmamoğlu, Abdullah Taha. "Osman Nuri Ergin: Cumhuriyet Döneminin İlk Şehir Tarihçisi". *TALİD* (*Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*). Erişim 4 Ağustos 2020. http://isamveri.org/pdfsbv/D02512/2005_6/2005_6_IMAMOGLUAT.pdf

İnal, Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri. Ankara*: Milli Eğitim Basımevi, 1970.

İnançer, Tuğrul. "İstanbul'da Tarikat Ayin ve Zikirleri". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Din*. 316-340. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. - Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2015.

İşli, Emin Nedret. "Osmanlıca/Türkçe Görgü ve Yemek Âdâbı Kitapları", *Âdâb-ı Taâm*. 25-35. İstanbul: İletişim, 2020.

İşli, Necdet. "Asri Mezarlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29.06. 2022.

Kaplan, Yunus. "Priştineli Vâsık ve Bilâdiyyesi". *Studies of The Ottoman Domain.* 9/ 17 (2019)

Kara, Mustafa. "Limni'de bir Niyazî-i Mısrî Hayranı: Mehmed Şemsettin Efendi'nin Limni Yolculukları". *Buhara Bursa Bosna*. 339-348. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

Karacasu, Barış. "Türk Edebiyatında Şehrengîzler". *TALİD.* Erişim 3 Eylül 2019. http://isamveri.org/pdfsbv/D02512/2007_10/2007_10_KARACASUB.pdf

Karpuzcu, Feyzullah. *Osmanlı Son Döneminde İslâm'a Dair Modernist/Rasyonalist Söylemler: Hurafe, Tasavvuf ve Şemsettin Günaltay*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Kartal, Büşra. *Mehmet Şemsettin Ulusoy Misbâr-ı Şemsî (İnceleme-Metin)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kavas, Ahmet. "Osmanlı'da Yağmur Duası", *Yağmur Duası Kitabı*. haz. Sabri Koz. 225-243. İstanbul: Kitabevi, 2007.

Kılıç, Mahmut Erol. *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar* I. İstanbul: Sûfî Kitap, 2016.

Koç, Mustafa. "Hacıbeyzâde Ahmed Muhtar Beybaba", *Dergâh*. 29/ 342 (2018).

Köksal, Osman. "Osmanlı Sosyokültürel Hayatının Teneffüs ve Tenevvür Mekânları: Son Devir Selanik Tekkeleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Osmanlı Dönemi Balkanlar'da Gündelik* Hayat. 99-129. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.

Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. İstanbul: Alfa Yayınları, 3. basım, 2017.

Köseoğlu, Akif. "İstanbul'da Faaliyet Göstermiş Halvetî-Şâbânî Tekkelerinin Günümüzdeki Durumu", I. *Uluslararası Şeyh Şâbân-ı Velî Sempozyumu*, ed. Burhan Baltacı vd. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2012.

Köseoğlu, Akif. "Üsküdar Tekkelerinin Son Şeyhleri". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu* VIII. ed. Coşkun Yılmaz vd. 117-135. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2015.

Köseoğlu, M. Akif. "Melâmî Şeyhlerinin İstanbul'da Postnişin Olduğu Tekkeler ve GünümüzdekiDurumları"http://isamveri.org/pdfdrg/G00166/2016/2016_KOSEOGLUMA.pdf

Limnili Şeyh Abdî-i Siyâhî. *Limni'de Sürgün Bir Veli Niyâzî-i Mısrî'nin Hatıraları*. haz. Mustafa Tatcı. İstanbul: H Yayınları, 3. basım, 2017.

Lowry, Heath. "Mısriyye'nin Merkez Dergâhı Bursa'da mı Yoksa Ege Denizi'ndeki Limni Adası'nda mıydı?", *Sûfî Bursa*, ed. Dilek Yıldız Karakaş. 60-66. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013.

Lowry, Heath. *Niyazî-i Mısrî'nin Limni Adası'nda Bulunan Tarihî İzleri*. çev. Kıvanç Tanrıyar. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2011.

Lowry, Heath. *Seyyahların Gözüyle Bursa* 1326-1923. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.

Lowry, Heath. *The Evrenos Family & The City of Selanik (Thessaloniki): Who Built The Hamza Beğ Camii & Why? Evrenos Ailesi ve Selanik Şehri: Hamza Beğ Camii Niçin ve Kimin Tarafından Yapıldı*? çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul: Bahçeşehir

Üniversitesi Yayınları, 2010. https://www.academia.edu/9464264/Evrenos_Family_and_Selanik_ENG_TUR

M. Şemsettin Mısrî. *Hakîkatperest Olalım*. haz. Arzu Meral. İstanbul: Revak Yayınları, 2019.

Maden, Fahri. "Meclis-i Meşayih Kararlarında Bektaşîlik ve Bektaşî Tekkeleri", IV. *Uluslararası Alevîlik ve Bektaşîlik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Orhan Kurtoğlu vd. 151-204. Ankara: Hacı Bektaş-ı Veli Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2018.

Mayeur-Jaouen, Catherine. (ed.) *Âdâb and Modernity, A Civilising Process Sixteenth-Twenty First Century*. Netherlands: Brill, 2020. https://www.academia.edu/42807273/Âdâb_and_Modernity_A_Civilising_Process_Sixteenth-Twenty-First_Century

Mazower, Mark. *Selanik Hayaletler Şehri: Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler* (1430-1950), çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Mertoğlu, Suat. *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı: (Sırat-ı Müstakim/ Sebilürreşad Dergisi Örneği:* 1908-1914. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Muharrem Varol, *Tekkede Zaman Üsküdar'da Rifâî Sandıkçı Tekkesi ve Vukûât-ı Tekâyâ*, İstanbul: Dergâh Yay, 2017.

Mustafa Lütfullah Efendi. *Bir Mısrî Şeyhinin Kaleminden Hazret-i Niyâzî-i Mısrî*, haz. Aliye Uzunlar. İstanbul: Revak Kitabevi, 2013.

Mülâzım Abdülkadir Kadri. *Bursa Rehberi*. haz. Mehmet Fatih Birgül - Levent Ali Çanaklı. Bursa: İl Özel İdaresi, 2009.

Mülâzım Abdülkadir Kadri. *Bursa Tarihi Kılavuzu.* haz. Mehmet Fatih Birgül - Levent Ali Çanaklı. Bursa: İl Özel İdaresi, 2012.

Oğuz, İbrahim. "Osmanlı Midillisi'ndeki Şahıs Vakıflarının Amaçlarına Dair", *Tarih Okulu Dergisi*, 21(2015)

Oğuz, İbrahim. *Osmanlı'da Midilli Vakıfları*. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Ösen, Serdar. "Selanik Mevlevîhânesi Şeyhi Eşref Dede'nin Azli Meselesi ve Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu". *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/4 (2014)

Övüç, Erkan. “Mecmuâ-i Tekâyâların Serencâmı ve Yeni Bir Liste Neşri”, Tasavvuf Dergisi, 27/? (2011)

Övüç, Erkan. *Bir Osmanlı Sokağı’nın Tasavvuf Merkezli Tahlili: Üsküdar İnâdiye Caddesi Örneği.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Özaydın, Neslihan. *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkisi.* Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Özcan, Nurgül. “Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi Işığında Pareparezâde’nin Hasb-i Hali’nde Geçen Rumeli Şehirleri”. *Türkoloji Araştırmaları*, Prof. Dr. Filiz Kılıç Armağanı, 7/1 (2012)

Özdemir, Ezgi. *Kent Kimliğini Yansıtmada Müzelerin Rolü: Selanik Müzelerinden Örnekler.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Özköse, Kadir. “İstanbul Tasavvuf Kültüründe Bedeviyye’nin Yeri ve Üsküdar Bedeviyye Tekkeleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2012).

Parlak, Cengiz. “Selanik Mevlevîhânesi (Evkâfı ve Yönetim Sorunları)”. *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (2019)

Pars, Vedîde - Karahan, Abdülkadir. *Hakkı Bahâ Pars*. İzmir: İzmir Halkevi Yayınları, 1943.

Rûmî, Firdevsî-i. *Kutbname*. haz. İbrahim Olgun, İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK, 2. Basım, 2011.

Sarıbal, İsmet. *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Muhaceret, İskân ve Entegrasyon: Bursa Sancağı Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Sayar, Ahmet Güner. “Rifat Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Haziran 2022.

Schick, İrvin Cemil. “Önsöz”, *Âdâb-ı Taâm*, 11-25. İstanbul: İletişim, 2020.

Seyyid Hâşim Baba. *Devr-i Dâim*. haz. Kahraman Özkök. İstanbul: Revak Yayınları, 2017.

Subaşı, Coşkun. *Hüdâvendigâr Vilayeti Salnamelerine Göre Bursa Sancağı İdaresinde Bulunan Kurum, Çalışanlar ve Demografik (Nüfus) Yapı* (1287-1295). Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Süzgün, Gökçe *Atatürk'ün Bursa Gezileri ve Türk Devriminin Bursa'ya Yansımaları.* Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Şehbenderzâde, Filibeli Ahmed Hilmi. "Selanik Kapu Dergâhı Postnişini Şeyh Tahsin Efendi Hazretlerine". *Hikmet*. 1/31ek (17 Teşrînisânî 1910)

Şemsettin Mısrî, *Âyine-i Diyâr-ı Şemsî,* 1933.

Şemsettin Mısrî, *Bahâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara, Serhat Gültaş, Sedat Akay. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021.

Şemsettin Mısrî, *Behredar-ı Şemsî,* 1927.

Şemsettin Mısrî, *Bergüzâr-ı Şemsî,* 1927.

Şemsettin Mısrî, *Bîdâr-ı Şemsî*, 1927.

Şemsettin Mısrî, *Bursa Dergâhları Yâdigâr-ı Şemsî* I-II, haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy, Bursa: Uludağ Yayınları, 1997.

Şemsettin Mısrî, *Bursa Mezarlıkları/Göçen Ahbaba Ebcedle Selam*, haz. Hasan Basri Öcalan, Bedri Mermutlu, Mustafa Kara, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2022.

Şemsettin Mısrî, *Devvâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara, Betül Tarakçı, Selime Terzioğlu. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021.

Şemsettin Mısrî, *Dildâr-ı Şemsî Niyâzî-i Mısrî'nin İzinde Bir Ömür Seyahat*, haz. Mustafa Kara, Yusuf Kabakçı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

Şemsettin Mısrî, *Dîvan*, haz. Mustafa Efe, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2022.

Şemsettin Mısrî, *Ezhar-ı Şemsî-Bursalı Şairler*, haz. Mustafa Kara, Sergat Gültaş, Olcay Kocatürk. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2022.

Şemsettin Mısrî, *Gülzâr-ı Mısrî,* haz. Mustafa Kara, Serhat Gültaş, Sedat Akay. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021.

Şemsettin Mısrî, *Hâkisâr-ı Şemsî/Bursa Türbeleri*, haz. Hasan Basri Öcalan, Sadettin Eğri, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2022.

Şemsettin Mısrî, *Izdırar-ı Şemsî*, 1927.

Şemsettin Mısrî, Izm*ar-ı Şemsî*, 1927.

Şemsettin Mısrî, İht*ar-ı Şemsî,* 1927.

Şemsettin Mısrî, *İnkisar-ı Şemsî,* 1927.

Şemsettin Mısrî, İntiz*ar-ı Şemsî,* 1927.

Şemsettin Mısrî, *İtikar-ı Şemsî,* 1927

Şemsettin Mısrî, *İtimar-ı Şemsî,* 1927.

Şemsettin Mısrî, *Medâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara, Betül Tarakçı, Selime Terzioğlu. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021.

Şemsettin Mısrî, *Zülfikar-ı Şemsî,* 1927.

Şemsettin Mısrî. *Dildâr-ı Şemsî Niyâzî-i Mısrî'nin İzinde Bir Ömür Seyahat,* haz. Mustafa Kara - Yusuf Kabakçı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

Şeref Etker, Feza Günergun, Abdullah Köşe, "Zeynep Kamil Hastanesi'nin Kuruluşu ve Vakfiyesi", İstanbul, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* C. V, S.2 (2004).

Şeyh Hayrullah Tâceddin er-Rifâî Külliyâtı, haz. Selami Şimşek, İstanbul: Revak Yayınları, 2012.

Şimşir, Nahide. "Samut Baba Tekkesi", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Sempozyumu Tebliğleri.* haz. Tuncer Baykara, 231-236. İzmir: Akademi Kitabevi, 1993.

Tanman, M. Bahâ. "Tahir Ağa Tekkesi". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. Erişim 29 Haziran 2022.

Taş, Abdullah Erdem. *19 Yüzyılda Tarih Telakkileri ve Dârülfünun'da İslâm Tarihi Dersleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Tatcı, Mustafa - Çam, Mevlüt (haz.). *Arşiv Belgelerine göre Niyâzî-i Mısrî ve Dergâhları,* Ankara: TİKA, 2015.

Tayla, Mustafa. *Bursa Basını* (1868-1983). Bursa: Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1997.

Temiz, Ahmet. "Bandırmalızâde Tekkesi ve Tasavvuf Tarihimizdeki Yeri". *Üsküdar Sempozyumu III: Azîz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri,* ed. Hasan Kâmil Yılmaz, 369-378. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı, 2006.

Tunç Yaşar, Fatma. "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul'da Yaşama Âdâbı: Rehber-i Müsâfirîn ve Âdâb-ı Muâşeret". *Uluslararası İstanbul Tarihi Yarımada Sempozyumu*

2013, ed. Nazlı Ferah Akıncı. 752-759. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2014.

Tunç Yaşar, Fatma. "Değişim ile Yüzleşme: Geç Dönem Osmanlı Âdâb-ı Muâşeret Kitapları", *Medeniyet ve Değişim: Civilization and Change: El-hadare ve't-tagyir* (I. *Uluslararası İSAR Sempozyumu* 2012), ed. Kâmil Yelek. vd. 9-18. İstanbul: İSAR Yayınları, 2016. http://isamveri.org/pdfdrg/D250389/2016/2016_YASARFT.pdf

Uğur, Abdullah. *Emir Sultan Menakıbnâmeleri ve Nimetullah'ın Menâkıb-ı Emir Sultan Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Ulusoy, Can. *Taşra'da Kent ve Aydın: Bursa Örneği* (1930-1950). İstanbul: Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Ural, Tülin. *1930-1939 Arasında Türkiye'de Âdâb-ı Muâşeret, Toplumsal Değişme ve Gündelik Hayatın Dönüşümü*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Uslu, Kübra. *Ahmed Vefik Paşa ve Bursa'nın Modernleşmesi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Uysal, Zekiye. "Cezayirli Gâzi Hasan Paşa'nın Çanakkale Civarındaki Eserleri". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*, 14/ 21 (2016)

Ünver, Metin. *Midilli Adası'nın İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı* (1876-1914). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Ünyeli Ali, "Kur'ân-ı Kerim Fonografa Verilebilir mi?", İstanbul, *Beyânü'l Hak,* C. V, S.124 (8 Ağustos 1327/21 Ağustos 1911).

Üzel, Mustafa. *İzmir Mevlevîhânesi*. Ankara: HTC Ofset, 2018.

Varol, Muharrem "Oryantalist İmgelemin İnşasında İstanbullu Bir Tekke: Rifâî Âsitânesi". III. *Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, ed. Feridun M. Emecen vd. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi - İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.

Varol, Muharrem. *Islahat Siyaset Tarikat* 1826-1866-*Yanya, Selanik, Edirne Tatbikatı*. İstanbul: Dergâh Yay., 2013.

Vassaf, Hüseyin. *Sefîne-i Evliya*. haz. Ali Yılmaz - Mehmet Akkuş. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.

Vurgun, Ahmet. *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Yavaş, Doğan. "Osman Gazi Türbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29. 06. 2022.

Yıldırım, Yıldıray. "Bir Devlet Adamı Olarak İsmail Hakkı Bey ve Adana Valiliği Dönemindeki Faaliyetleri" (1914-1916)". *Sobiad*, Erişim 21.08.2021. https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=sosyal&Id=AWXAw0ReHDbCZb_mQw0S

Yılmaz, Hasan Kâmil. "Hâşim Baba". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Haziran 2022.

Yılmaz, Necdet. "Abdülehad Nûrî-i Sivasî'nin Midilli'deki Faaliyetleri". *İlim ve Kültür Tarihinde Sivasîler Ulusal Sempozyum Tebliğleri*. haz. Abdusselam Bulut. Sivas: Sivas Kemal İbn-i Hümam Vakfı, 2011.

Yılmaz, Tugay. *Atatürk Dönemi Bursa Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri* (1920-1938). Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Yusuf Fahir Baba. *Alevilik ve Bektaşilik Sırlarını İfşa Ediyorum*. haz. Kahraman Özkök. İstanbul: Revak Yay, 2016.

Yücel, Fatih. Socio-Economic Life in Three Ottoman Cities [Bursa, Kütahya and Vranje] in the Mid 19th century through Temettuat & Nüfus Registers. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Yücer, Hür Mahmut. "Sünbüliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Haziran 2022.

Yücer, Hür Mahmut. "Üsküdar'da Sa'dîlik ve Sa'dî Tekkeleri", Üsküdar Sempozyumu II: 12-14 Mart 2004 Bildiriler, 2004, C. I., ed. Zekeriya Kurşun, Ahmet Emin Bilgili, Kemal Kahraman, Celil Güngör, Seyfettin Ünlü, İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi, 2005.

Yücer, Rıza Ruşen. "Şemsettin Ulusoy", *Türkün* Bursa Halkevi Dergisi. 9 (2 Kanun 1937)

Elektronik Kaynaklar

HT, Haber Türk Gazetesi. "Operet Besteleyip Sahneye Koyan Bir Nakşibendî Şeyhi". https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/221304-operet-besteleyip-sahneye-koyan-bir-naksibendi-seyhi.

http://www.bplas.com.tr/download/bplas19_4797427BPlasHaber%20SAYI%2026.pdf

http://www.lacivertdergi.com/dosya/2018/06/20/insan-hizlanarak-kendi-olumunden-kaciyor

https://www.dunyabizim.com/soylesi/asri-mezarlik-laiklik-gostergesiymis-meger-h9416.html

https://www.amazon.com/Congrès-Gèologique-International-Session-Classic/dp/1332524141

Arşiv Belgeleri

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye Defterleri*, no. 325, Gömlek No. 21197.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ [MVL]* no. 709, Gömlek No. 33.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı* [*A.}MKT.MHM]* no. 150, Gömlek No. 96.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Defterler [DH.SAİDd...]* no. 103, Gömlek No. 125.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Şûra-yı Devlet [ŞD],* no. 3170, Gömlek No. 6.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat [Y..MTV.]* no. 306 Gömlek No. 172.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Kalemi Mahsus [DH.KMS.],* no. 59 Gömlek No: 2.

BOA, Osmanlı Arşivi. *A.}MKT.MHM.* no. 89 Gömlek No. 79.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı, [Y. EE..]* no. 10 Gömlek No. 4.

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye Defterleri, İ..DH..* no. 1203 Gömlek No. 94181

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubî Kalemi DH.MKT* no. 1806 Gömlek No. 50.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Mektubî Kalemi DH.MKT* no. 1901 Gömlek No. 67.

MM, Meclis-i Meşayih Arşivi, Mazbata Defterleri 1769/282
MM, Meclis-i Meşayih Arşivi, Mazbata Defterleri 1769/242
MM, Meclis-i Meşayih Arşivi, Mazbata Defterleri 1769/293
Nakîbüleşraf Defterleri, 35. defter, vr. 29
Ulema Sicil Dosyaları No:270
Ulema Sicil Dosyaları No: 5385

Süreli Yayınlar

Ulusoy, Şemsettin. "Edirne Rehberi". Yeni Fikir (5 Birinci Teşrin 1935), 3.
Ulusoy, Şemsettin. "Tarih Yanlışları". Yeni Fikir (28 İkinci Kanun 1936), 3.
Ulusoy, Şemsettin. "Üçüncü Mehmed'in Cülûsu". Yeni Fikir (26 İkinci Teşrin 1935), 2.
Ulusoy, Şemsettin. "Tarih Yanlışları". Yeni Fikir (4 Şubat 1936), 2.
Ulusoy, Şemsettin. "Tarih Yanlışları". Yeni Fikir (29 Nisan 1936), 3.
Ulusoy, Şemsettin. "Mufassal". Yeni Fikir (8 Birinci Teşrin 1935), 3.
Ulusoy, Şemsettin. "Asri Mezarlık". Yeni Fikir (17 Birinci Kanun 1935), 3.

Bursa Gazetesi (19 Haziran 1892)
Bursa Gazetesi (27 Aralık 1892)
Ertuğrul (14 Ağustos 1924)
Ertuğrul Gazetesi (27 Nisan 1910)
Hüdâvendigâr Gazetesi (30 Ağustos 1919)
Hüdâvendigâr Özel Sayısı (23 Şubat 1910)

EKLER

EK I: ŞEMSETTİN EFENDİ'NİN BİYOGRAFİSİ

Miladî Tarih	Ne Oldu?
3 Ocak 1867	Şemsettin Efendi'nin doğumu
8 Nisan 1871	Kardeşi M. Şerafeddin Efendi'nin doğumu
	Beş yaşında Şeker Hoca Mektebi'ne kayıt
	İsmail Nazif Efendi'nin tahrir-i emlak memurluğu için Milas'a gidişi
1872-73	Şemsettin Efendi'nin Aydın'da Kur'ân hatmi
1875	Kızkardeşi Şadiye'nin doğumu
1875/1876	İzmir Sultaniye Mektebi'ne gidişi
1879	Kardeşi Haydar Efendi'nin doğumu
1879/1880	Mihaliç/Karacabey Rüştiyesi'nden birincilikle mezuniyet
1881	Kızkardeşi Fahriye'nin vefatı
1881/1882	Babası İsmail Nazif Efendi'den Akaid ve Kıraat dersleri almaya başlaması
1882-1884	Mülazemet ve Nüfus İdaresi Yabancı Komisyonu'nda katiplik
	Lütfullah Efendi ve Vahyi Efendi'den ders alması
18 Aralık 1884	Kızkardeşi Muhsine'nin vefatı
25 Aralık 1884	İzzeddin Bey Cami hitabeti vazifesi
17 Mayıs 1885	Mısrî Dergâhı'nın İsmail Nazif Efendi'ye tevcih olunması
13 Mayıs 1886	Feride Hanım'la ilk evlilği (7 Kasım 1888)
4 Ekim 1886	İzzettin Camii hitabeti beratı için İstanbul'a yalnız ilk gidişi
28 Kasım 1886	Vazifeye başlaması
16 Eylül 1887	Sadberk Hanım'la ikinci evliliği
Kasım 1887	Kayınpederi Neşet Efendi'nin vefatı
11 Ocak 1888	İsmail Nazif Efendi'nin vefatı
	Pederinden sonra Ulucami devirhanlığı
Mart 1888	Sadi Dergâhı'nda Cemil Efendi'ye vekâleti
30 Nisan 1888	Moralı Dergâhı şeyhi Lütfullah Efendi'den esma zikrine başlaması
Mayıs 1888	İstanbul cami ve tekkelerini ziyaret
24 Mart 1889	Oğlu Mehmed Tâceddin'in doğumu
29 Ekim 1889	İstanbul ziyareti Hakkı Efendi ile ifade vermeye çağıran mazbata üzerine

16 Kasım 1889	Meclis-i Meşayih imtihanı, 16 Aralık'ta
1890	Kardeşi Haydar Efendi ve annesi Aliye Hanım'ın Hicaz'a gidişi
15 Mart 1890	İstanbul ziyareti
31 Mayıs 1890	İlk Limni seyahati
25 Nisan 1892	Oğlu Mehmed Zeyneddin'in doğumu
21 Ekim 1892	Şeyh Sâbit Efendi ile Mabeynci Ali Paşa'yı ziyaret/İstanbul ziyareti
Ocak 1893	Posta oturması
24 Aralık 1895	İzhar-ı Şemsî'nin zuhûru
30 Mart 1896	İstanbul ziyareti
Mayıs 1896	Selanik ilk ziyaret
14 Mayıs 1896	Limni'ye onbeş günlük ikinci ziyaret
27 Mayıs 1896	Selanik dönüşü
1 Haziran 1896	İstanbul ziyareti
Haziran 1896	Kozahan'da geçici kâtiplik vazifesi
	Emir Sultan'da Eşrefî muayedesi duası
1897	Piremir Camii resmî açılışında Cuma hutbesi
1898	Dergâhın tamiri sırasında yaralanışı, *Meveddet-i Âl-i Beyt*'i kaleme alışı
19 Şubat 1898	Oğlu Mehmed Ali Efdalüddin'in doğumu
	Taceddin'in vefatı?
	Eşi Sadberk Hanım'ın vefatı
	M. Ali Efdalüddin'in vefatı (annesinden dokuz ay sonra)
9 Ekim 1898	İstanbul ziyareti
Ekim 1898	İlk Midilli ziyareti
Ekim 1898	Limni'ye III. ziyareti (Rüyası üzerine dördüncü esmaya devam eder. La fâile i
3 Kasım 1898	Üçüncü Selanik ziyareti
15 Kasım 1898	Bursa'ya dönüş (Annesi Aliyye Hanım Hicaz'dan gelmiştir)
	Basiret Hanım'la evlenişi
4 Eylül 1899	İstanbul ziyareti
Eylül 1899	İkinci Midilli ziyareti (Limni'ye gitmeden İstanbul'a gider)
11.Nis.00	İznik seyahati
30.Eyl.00	Hilafet telkini
9.Eki.00	İstanbul ziyareti

15.Eki.00	İzmir ziyareti
20.Eki.00	Üçüncü Midilli ziyareti
	Kızı Fatma Leman'ın doğumu
	Dördüncü Limni ziyareti
	Dördüncü Selanik ziyareti
2.Kas.00	Aliye Hanım'ın Hicaz'dan İstanbul'a gelişi, İstanbul'u ziyaret
	Kız isteme, hazine başkatibi nizameddin beyin kızkardeşi
	Sermünadi ali bey'in maaş zammı inhasını kabul etmemeleri
13.Kas.00	Bursa'ya dönüş
	Basiret Hanım'dan ayrılışı
18.May.02	Oğlu Zeyneddin'le beraber İstanbul ziyareti
27.May.02	Dördüncü Midilli ziyareti
	Beşinci Limni ziyareti
31.May.02	İstanbul ziyareti
12.Haz.02	Duyun-ı Umumiye'de koza mahsul zamanı
28.Haz.02	Sadi Dergâhı emanetlerini teslim alışı
1.Ağu.02	Fatma Hanım'la evliliği (uzak akrabası Arpacızâde Hacı İsmail Efendi'nin toru
29.Ağu.03	Kızı Hatice Tâbân'ın doğumu
18.Eki.03	Dayısı Nureddin Efendi'nin vefatı
30.Eki.03	Şeyhi Moralı Mustafa Lütfullah efendi'nin vefatı
24.Nis.04	İstanbul ziyareti
27.Nis.04	Beşinci Midilli ziyareti
8.May.04	Limni'yi ziyaret
3.Haz.04	Selanik ziyareti
7.Haz.04	İstanbul ziyareti
10.Tem.04	Zeyneddin Efendi'nin hafızlığa başlaması
	Sünnet alayı
	Oğlu Fehameddin'in doğumu
	Mecidiye Caddesi açılışında harem inşası ve selamlığa oda ilavesi
9.May.07	İstanbul ziyareti
20.Nis.08	Son Limni yolculuğu için ailece İstanbul ziyareti
2.May.08	Altıncı Midilli ziyareti

27.May.08	Yedinci Limni ziyareti
….06.1908	İstanbul ziyareti ve Bursa’ya dönüş
2.Tem.09	Annesi Aliye Hanım'ın Hicaz'dan gelişi
23-24Temmuz 1908	II. Meşrutiyet'in ilanı
10.Mar.08	Osman Necmeddin Efendi'nin defin duasını yapışı
	İsmail Hakkı Dergâhı'na vekâleti
15.Ağu.09	Zeyneddin Efendi'nin hafızlık cemiyeti ve düğün yemeği
	Çarşamba Dergâhı'na vekâleti
2.Eyl.09	Sultan Reşad'a yazdığı Kudumiyye'nin bestelenişi
10.Nis.11	Kızı Emine Dırahşan'ın doğumu
	İznik'e ikinci seyahat
20.Nis.11	Tarih-i Osmanî Encümeni'ne aza tayin edilişi
10.Tem.11	Zeyneddin'in vefatı
14.Tem.11	Kardeşi Haydar Efendi'nin Medine'den dönüşü
29.Ara.11	Zeyneddin Efendi'nin oğlu, torunu Hüseyin Necmeddin efendi'nin doğumu
30.Mar.12	Fehameddin efendi'nin Numune-i Terakki Mektebi'ne kaydı
17.Haz.12	Aliye Hanım'ın Medine'den dönüşü
9.Eyl.12	Yâdigâr-ı Şemsî'nin tamamlanması
22.Eyl.12	Gülzâr-ı Mısrî’nin bitmesi
4.Nis.13	Aliye Hanım'ın Cennetü'l Bâkî'de defni
4.Şub.15	Gülzâr'ın tebyizi
22.Nis.15	Yâdigâr'ın tebyizi
31.Eki.18	Mondros’tan sonraki meşayih alayı
12.Eyl.19	Kızı Tâban Hanımla Kemal Bey'in evliliği
10.Tem.20	Yunan işgalinin başlaması
….1922	Mustafa Kemal'in gelişi için Kudumiyye yazışı
14.Oca.23	Tevkif edilmesi
22.Şub.23	Otuz altı günlük tevkiften sonra beratı, Regaip Kandili
….1924	Berâ-yı Cumhuriyet şiiri
31.Oca.25	Kardeşi Şerafettin Efendi'nin Urla'ya tayini
5.Tem.25	On beş sene üzerine İstanbul ziyareti
...11.1925	Tekkelerin kapanışı

27.Haz.26	Cuybar-ı Şemsî
7.Tem.26	İğbirar-ı Şemsî
11.Eki.26	Dilfikar-ı Şemsî
13.Haz.27	Fehameddin Bey'le Urla'ya ilk yolculuk
27.Haz.27	Fehameddin Bey'le İstanbul'u ziyaret
	Bursa Kütüphanesi teftiş ve tetkik memurluğuna tayini
	Tevkif edilip kitapları ve evrakının dağıtılması
2.Eki.27	Kızı Dırahşan Hanım'ın Dârülmuallimat'a başlaması
27.Ara.27	Şemsettin Efendi'nin tütünü bırakması
10.Şub.28	Hutbelerin Türkçe okunmaya başlanması
9.Nis.28	İkinci defa altı günlük tevkifi, kitaplarının Ankara'ya götürülüşü
10.Haz.28	Rus müsteşrik ile Lâmiî Çelebi kabrini ziyaret
27.Tem.28	İnegöl seyahati
20.Ağu.28	İkinci Urla seyahati
10.Eyl.28	Bursa'ya övgü şiiri
2.Şub.29	Millet Mektebi'nden aldığı okuryazarlık belgesi
24.Nis.29	Zülfikâr-ı Şemsî
8-9 Mayıs 1929	İzhar-ı Şemsî'nin kaydı
6.May.31	Kardeşi Şerafeddin Efendi'nin vefatı
	Evkaf Sicillerinin tescil vazifesi
	Halkevi'nin Tarih, Dil ve Edebiyat Şubesi şefliğine tayini
9 Teşrinevvel 1936	Şemsettin Efendi'nin vefatı

EK II: *ÂYİNE-İ DİYÂR-I ŞEMSÎ*'NİN FİHRİSTİ

6 Mukaddimetü'l Kitap

11 Bursa'nın Bidâyet-i İnşâsı

12 Osman Gazi Devri

19 Orhan Gazi Devri

26 Hüdâvendigâr Devri

30 Yıldırım Devri

34 Fâsıla-ı Saltanat

37 Çelebi Sultan Mehmed Devri

47 Murâd-ı Sânî Devri

55 Bursa'da Medfûn Şehzâdeler (6 Sultan, 11 Şehzâde Türbesi, Ertuğrul, Gülçiçek Hatun, Hâtuniye Türbesi, Hatice Sultan)

68 Bursa'da Medfun Selâtin

72 İstanbul'un Fethinden Sonra

76 Bursa'ya Gelen Selâtîn

85 1. Bursa'da Kârgîr Türbeler/ içinde Selâtîn Türbeleri

101 2. Bursa'da Ahşap Türbeler

119 3. Bursa'da Üzerleri Açık Türbeler (Demir parmaklık, tahta veya tel ile muhat)

156 4. Umûmî Kabristanda Meşhûr Zevât/a. Muayyen olanlar b. Muayyen Olmayanlar

172 Bursa'da Vüzerâ ve Paşalar

190 Bursa'da Şeyhülislamlar

194 Bursa'da Kazaskerler

198 Müellife-yi Musannifeden Olanlar

218 Musannif ve Müellif Olan Meşâyıh

242 Hâriçte Vefat eden Müellifîn-i Bursa

250 Bursalı veya Bursa'da Vefat Etmiş Şuarâ

313 Selâtîn-i Sâlife

317 Şuarâ (devamı)

398 Bursa'da Yetişen Hattatlardan Bazıları

426 Hekimler ve Cerrahlar

433 Mûsikîşinaslar

436 Câmi-i Kebîr Müezzinleri (Mûsikîşinaslar içinde)

471 Mahallât u Cevâmî
557 Medâris
587 Tekâyâ ve Zevâyâ
620 Meçhul Olan Zevâyâ
623 Eski Yeni Mevcut Münderis Mekâtip
649 Kütüphaneler
666 İmâret ve Tabhâneler
671 Hamamlar ve Kaplıcalar
678 Mesîreler, Sular, Bayram Mahalleri
679 Miyâhiyye
682 Meşhur Hanlar
687 Meşhur Oteller
689 Pazar Mahalleleri ve Meydanlar
691 Devâir-i Resmiyye ve Bankalar
695 Eczahâneler
695 Kilise ve Havra
696 Sanâyî-i Mahsûlât
698 Sanatkârlar
704 Fırınlar ve Âsâr-ı Atîka
704 Maden Suları
705 Bursa'nın Geçirdiği Felaketler
710 Adât ve İtiyâdât ve İctimâiyyât
710 Esnaf Cemiyetleri
711 Usta ve Kalfa Çıkmak /Niyaznâme
718 Ulemanın İcazet Merâsimi
720 Hıfz-ı Kur'ân ve Kıraat ve Hattat Cemiyeti
721 Çocukların Mektebe Başlaması
722 Hatim Cemiyeti
722 Sünnet Cemiyeti
723 Gelin Adetleri
727 İttibâ Edilecek Ne Güzel Bir Usûldür
734 Meşâyih Alayları

735 Dağlı Sûfîler
738 Eşrefîlerin Muâyedesi
740 Hacı Teşyîleri ve İstikbâli
742 Muâvenet-i İctimâiyye
744 Gece Sohbetleri, Gezekler, Helva Muhabbetleri
745 Ramazan Geceleri, Mahyalar, Kandiller, Temcidler
748 Köprüler ve Çeşmeler
751 İ'tiyâdâttan Bir Kısım İtikâdât (İstanbul-Bursa)

811 Meydan Şairleri

812 Karagöz, Kukla, Orta, Meddah, Köçek

813 Pehlivanlar Kalkancılar

814 Şadırvanlar

821 Çeşmeler (Kitabeleri)

834 Bursa'ya gelen vali, mutasarrıf, mütesellim

840 Matbaalar Gazeteler

842 Kıyafetler Elbiseler

850 Bursa Civarında Mahallât, Kurrâ

856 Bursa'ya Dâir Yazılmış Âsâr

862 Bursa'nın Mesâha-i Sathiyyesi

864 Bursa ve Kaplıcalara Medâih

868 Bursa'daki Mezarlıklar

870 Terceme-i Hâl-i Acizî

872 Manzûme-i Asârım

875 Manzûmenin Tavzihi

888 Peder ve Valide ve Birader ve Hemşirelerim

889 Bursa'ya ve Vatana Bulunduğum Hizmât

890 Manzum tarih-i kitap

898 Hatipzâde'nin dest-i hattı

899 Karabaş Şeyhi Süleyman Vehbi Efendi'nin dest-i hattı

900 Bazı cevâmi-i şerife ve mebânînin fotoğrafları-Tophane Meydanı'ndan alınan fotoğraf manzarası

901 Bursamız'ın Hz. Üftade türbesi civarından alınan fotoğrafıdır

902 Câmi-i Kebîr'in Harici (eserde yok)

903 Câmi-i Kebîr'in Dahili (eserde yok)

904 Hüdâvendigâr-Çekirge Mevkii

905 Ulucami'nin mihrap ve minberi

906 Yıldırım Camii'nin garp cephesi

907 Yıldırım Camii'nin mihrap ve minberi

908 Bursa Manzarası, Atıcılar ve Ova

909 Emir Sultan Cami-i Şerîfi'nin garp ciheti

910 Murâd-ı Sânî Camii'nin mihrap arkasından alınan fotoğrafı

911 Muradiye Camii ve Beyler Ulusu denilen türbeler ile Hamza Bey Camii ve civarını gösterir fotoğraftır

912 Çelebi Sultan Mehmed, Yeşil Camii Türbe ve Medresesi

913 Yeşil Camii'nde bir hücrenin dâhili ve içindeki şadırvandır ki fıskiyesi atîkadır.

914 Bursa Yıldırım civarı

915 Yeşil, Emir Sultan Camii ve havâlîsi

Yeşil Camii'nin cephesi

916 Tarhanazâde'nin dest-i hattı

919 Emir Sultan Türbesi

920 Limni'de Hz. Mısrî Türbesi

921 Hz. Üftade Türbesi

922 Yeşil Şadırvanı ve mozaik kısımları, minber ve mihrabı

923 Koza Hanı'nın içindeki altı şadırvan üstü mescidin fotoğrafıdır.

924 Sultan Osman Türbesi

925 Sultan Orhan, Hüdâvendigâr

926 Yıldırım ve Çelebi Türbeleri

927 Murâd-ı Sânî ve S. Mustafa

928 İstiklâl Mektebi-Çelik Palas

929 Yunan defi esnasında şehit edilen zevâtın medfenine yapılan âbidedir

930 Tophane Saat Kulesi

931 Şehzâdeler Türbesinden biri

932 Hz. Mısrî Dergâhı Camii

933 Ceddim Hz. Sahfî'nin Türbesi

934 Hz. Mısrîzâde Çelebi Ali Efendi Türbesi

935 Demirtaş Paşa Cami'nin Minaresi

936 Mevlûdî Süleyman Çelebi Efendi

937 İsmail Hakkı Efendi

938 Ahmed Paşa, meşhur Bedreddin Simavna'nın oğludur. 834'de vefat etmiştir. Hisar'da Yerkapı'da Kasapbaşı Kabristanı'ndadır.

944 Fidan Hanı

945 Bursa'da 600 senelik tarihsel ev

946 Umur Bey'in Vakfiyesi

947 Vakfiye (diğer)

948 Bursa Panoraması

949 Bursa Çekirge Manzarası

950 Esnaf Cemiyetleri

951 Eski Kaplıca'nın dâhili

952 Eski Kaplıca'nın hâricen görünüşü

953 Niğbolu Kalesi Muhâfızı Doğan Bey

956 Uludağ'da Cennet Kayası

979 Reis-i Cumhûrumuz Gazi Hz.

980 Gazi Mustafa Kemal (metin)

981 Kudûmiyye

982 Berâ-yı Cumhuriyet

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	BETÜL TARAKÇI		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İNGİLİZCE		ARAPÇA
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	1993	1997	KADIKÖY İMAM-HATİP LİSESİ
Lisans	1997	2002	M.Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
Yüksek Lisans	2002	2005	S. Ü. SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Doktora	2015		ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.	2006	2008	KADIKÖY MÜFTÜLÜĞÜ
2.	2008	2009	SEYİT ONBAŞI İLKÖĞRETİM OKULU
3.	2014	2015	EĞİTİME DESTEK PROGRAMLARI MERKEZİ
Katıldığı Proje ve Toplantılar	Merchants, Mercenaries and Missionaries: The Society and Culture of the Medieval Mediterranean, c. 500-1500, Arap ve İslâmi Araştırmalar Enstitüsü, Exeter Üniversitesi, 9-12 Temmuz 2009. 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 5-10 Ekim 2009. Dârülfünun Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi, 18-19 Kasım 2009. 4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi, İstanbul, 13-15 Ekim 2017. Niyazî-i Mısrî Sempozyumu Dönemi ve Tesirleri Sempozyumu, Bursa, 16-17 Kasım 2018.		
Yayınlar:	Bir Sûfî Kültürü Olarak Osmanlı'da Nakşibendilik, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017. "Batı'da Tasavvuf: İnterspiritüel Çağda İslâm", KATÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2018.		

	Osmanlı Modern Dönem Tasavvuf Literatürü Biyo-Bibliyografik Bir Deneme (1812-1925), TALİD, Türkiye'de İslâmi İlimler: Tasavvuf II, 2019.	
İletişim (e-posta):		
Tarih: **İmza:** **Adı-Soyadı:**		BETÜL TARAKÇI